

בית-הכנסת העתיק בבית-אלפא

פרשת החפירות שנערכו מטעם האוניברסיטה העברית, ירושלים
בחורף תרפ"ט

על ידי

אלעזר ל. סוקניק

ירושלים

חברה להוצאת ספרים על-יד האוניברסיטה העברית

תרצ"ב

פרשת התגלית של בית-הכנסת, שעליו הן הספר הזה, מסופרת במבוא ואין מן הצורך להוסיף עליה. המחבר רוצה אך להשתמש בהזדמנות זו להביע לאנשי בית-אלפא את תודתו העמוקה על יחסם הנאה לו ולעוזריו בשעת החפירה. הימים האלה שבלינו בבית-אלפא לא יסחו מהר מזכרוננו. ההוצאות לחפירה וכמובן לפרסום תוצאותיה ניתנו לנו על ידי קהלת „היכל עמנואל“ בניריוק. הספר הזה המוקדש לזכרו של נשיאם המנוח, לואיס מרשל ז"ל, יהיה גמולם על התרומה היפה שתרמו לאוניברסיטה העברית למסרה זו. נדבתם זו צוינה גם בלוח שהושם על ידי האוניברסיטה בבנין שנבנה על גבי חורבת בית-הכנסת שבו נאמר, כי עבודת החפירה נעשתה בכספי „עדת עמנואל“ בניריוק בימי נשיאותו של לואיס מרשל ז"ל.

המחבר מוצא לחובה נעימה להביע בזה את תודתו הרבה לחכמים השונים שעזרו לו בהמצאת ציורים וצילומים שונים שהשתמש בהם בעבודתו. האבות הדומיניקאים מביה"מ הארכי-אלוני הצרפתי בירושלים, וויגנצט וסאוויניאק, הראו את נדיבות לבם בהמצאת תרשימים וצילומים מביה"מ העתיק בנערן, שברובם הגדול מרם נתפרסמו. מר קרויפוס, מנהל ביה"מ הבריטי לאר-כיאלוגיה בירושלים, הרשה להשתמש בצילומים שונים מתפירותיו בנרש. פרופ. סארה, מנהל המחלקה לאמנות מוסלמית של בית-הנכאת שעל שם פרידריך קיפר, המציא לנו צילום מהשטית היהודי מספרד. ד"ר פולבאך מאותו בית-הנכאת — צילום האבן מביה"מ בפרייז. פרופ. ראנסי לאמס מרומא לקח עליו את המורח להמציא את הצילום מציור העקידה של כתה"י של קוסמאס שבואטיקאן. מר י. אהרונזי הואיל להגדיר את בעלי-החיים המצוירים ברצפת הפסיפס שבנרש. מר א. אברונזי הואיל לשלוח הערה בלשנית לכתובת שבפסיפס בית-אלפא. לר"ר ל. א. מאיר חייב המחבר תודה על עזרתו בקריאת ההגהות.

הצילומים של פסיפס בית-אלפא נעשו על ידי ה' י. שווייג מירושלים. ה' נ. רייז, משרמט המחלקה הארכיאולוגית שלנו, הכין את רוב הציורים המצורפים לספר וכמוכ את האורנינאלים שעל פיהם הוכנו הלוחות הצבעוניים של הפסיפס. האדריכל ה' י. פינקרפלד הכין את ציורי הריקונסטרוקציה של ביה"מ בבית-אלפא. קורת-רות מיוחדת היא למחבר להרגיש בזה את תודתו לשלשת עוזריו אלה על עבודתם המסורה והנאה.

על השיפור החיצוני של הספר יש להודות לחברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית שמצאה לה בזה עוזרים נאמנים ב„גראפיסה קונסטאנשמאלט“, פריש ברלין; הצינקונרפיה פיקבסקי בירושלים ובית-הרפוס „אמנות ארץ-ישראל“ בתל-אביב.

הר שמרון, מתנה התופרים, אדר ב' תרצ"ב.

נ. ב.

הלוחות המסומנים בטכסט באותיות עבריות מצורפים לספר; אלה המסומנים בספרות ערביות נמצאים בפנים הספר.

תוכן הענינים

עמוד

4	הקדמה
5	מבוא
8	פרק ראשון: המקום
11	פרק שני: שרידי הבנין
20	פרק שלישי: רצפת הפסיפס וציוריה
39	פרק רביעי: שתי הכתבות
43	פרק חמישי: מציאות שונות
45	פרק ששי: סקירה כללית

רשימת הציורים

מרכבת החמה	בראש הספר
ציור 1.	בשעת צילום הפסיפס
ציור 2.	הבנין החדש על גבי שרידי בית-הכנסת
ציור 3.	בית-אלפא והסביבה
ציור 4.	פנה דרומית-מזרחית של בית-הכנסת
ציור 5.	חתך לאורך בית-הכנסת והחצר; כלפי מזרח
ציור 6.	חתך לרוחב בית-הכנסת; כלפי דרום
ציור 7.	מצב הנפילה של אבני האומנות
ציור 8.	רעף שסוח מגג ביהכ"נ
ציור 9.	רעף מקומר מגג ביהכ"נ
ציור 10.	ריקונסטרוקציה של חלק מהגג
ציור 11.	כלי אבן לנטילת ידיים
ציור 12.	כן לכלי מים
ציור 13.	חוליות של עמודים מיציע ביהכ"נ
ציור 14.	חוליות של חצאי עמודים מיציע ביהכ"נ
ציור 15.	שבר של עמוד עם בסיס
ציור 16.	כותרת של עמוד מיציע ביהכ"נ
ציור 17.	נסיון לריקונסטרוקציה של ביהכ"נ: חתך לרוחב; כלפי דרום
ציור 18.	" " " חתך לאורך; כלפי מערב
ציור 19.	נסיון לריקונסטרוקציה של חזית ביהכ"נ בתקופתו הראשונה
ציור 20.	שבר של כותרת יונית
ציור 21.	שבר של כותרת מרובעת

19	ציור 22.	קרקעית של כוס מוזהבת יהודית . . . . .
19	ציור 23.	קרקעית של כוס מוזהבת יהודית מרומא . . . . .
21	ציור 24.	טס של נחושת מכפר נענה . . . . .
22	ציור 25.	תבליט של ארון-קודש על משקוף בכפר-נחום . . . . .
23	ציור 26.	תבליט של ארון-קודש מפקיעין . . . . .
24	ציור 27.	ציור ארון-קודש ברצפת הפסיפס שבנערן . . . . .
25	ציור 28.	מתוך פסיפס ביהכ"נ העתיק בגרש . . . . .
25	ציור 29.	נר חרס יהודי מא"י . . . . .
26	ציור 30.	כותרת מביהכ"נ העתיק בכפר-נחום . . . . .
27	ציור 31.	תבליט מביהכ"נ בפקיעין . . . . .
28	ציור 32.	אבן מקושטת מביכ"נ עתיק בפרייני . . . . .
28	ציור 33.	שבר של מצבה יהודית מהקטקומבה שבמונטיוורדי . . . . .
29	ציור 34.	קרקעית של כלי-זכוכית עם ציורים מוזהבים . . . . .
29	ציור 35.	שבר של כלי-זכוכית עם ציורים מוזהבים . . . . .
30	ציור 36.	פסל אריה מבזלת; נמצא בביהכ"נ העתיק בכרוים . . . . .
31	ציור 37.	ראש של פסל אריה מביכ"נ בכפר ברעם . . . . .
31	ציור 38.	קרקעית של כלי-זכוכית עם ציורים מוזהבים . . . . .
35	ציור 39.	סמל תקופת האביב בפסיפס רומאי באפריקה הצפונית . . . . .
37	ציור 40.	קרקעית של כוס ועליה חקוק ציור העקידה . . . . .
39	ציור 41.	העתקה של הכתובת הארמית . . . . .
43	ציור 42.	כלי חרס שנגלה בבית-הכנסת . . . . .
44	ציור 43.	צמיד נחושת מבית-אלפא . . . . .
44	ציור 44.	שבר של כלי חרס ערבי מבית-אלפא . . . . .
44	ציור 45.	תכנית של קבר מבית-אלפא . . . . .
44	ציור 46.	תכנית בית-הכנסת בנערן . . . . .
46	ציור 47.	הבימה ומקומה בבית-הכנסת של בית-אלפא . . . . .
47	ציור 48.	הבימה של בית-הכנסת בחלב . . . . .
48	ציור 49.	גלגל המזלות ברצפת בית-הכנסת בנערן . . . . .
49	ציור 50.	ריקונסטרוקציה של לוח המזלות מבית-הכנסת בכפר ברעם . . . . .
51		

- לוח 1. א. קרקעית של כלי-זכוכית מוזהב. ב. חלק מציור מרכבת החמה ברצפת ביהכ"נ בנערן.
- לוח 2. א. ציור מזל שור ברצפת ביהכ"נ בנערן. ב. ציור מזל סרטן ברצפת ביהכ"נ בנערן.
- לוח 3. א. ציור מזל אריה ברצפת בית-הכנסת בנערן. ב. ציור מזל בתולה ברצפת בית-הכנסת בנערן.
- לוח 4. א. ציור מזל מאזנים ברצפת ביהכ"נ בנערן. ב. ציור מזל דגים ברצפת ביהכ"נ בנערן.
- לוח 5. א. ציור תקופת ניסן ברצפת ביהכ"נ בנערן. ב. ציור תקופת תשרי ברצפת ביהכ"נ בנערן.
- לוח 6. ציור עקידת-יצחק בכתה"י של קוסמאס תיר הודו.
- לוח 7. א. מתוך הפסיפס שבביהכ"נ העתיק בגרש. ב. אפריז עם ציורי המזלות של ביהכ"נ העתיק בכפר ברעם.
- לוח 8. שטיח יהודי מספרד מהמאה הי"ד.

לוח א. 1. המראה לדרום: הר הגלבוע. 2. המראה למזרח: בית-שאן, ככר הירדן והרי הגלעד.

לוח ב. 1. המראה לצפון: הר תבור וגבעת המורה. 2. בשעת חפירת בית-הכנסת.

לוח ג. תרשים איזומטרי של שרידי בית-הכנסת והחצר.

לוח ד. בית-הכנסת לאחר החפירות.

לוח ה. 1. הספינה המרכזית, הבימה והאפסיס. 2. הבימה והספינה המזרחית.

לוח ו. נסיון לריקונסטרוקציה של תכנית בית-הכנסת בתקופתו הראשונה.

לוח ז. נסיון לריקונסטרוקציה: מראה פרספקטיבי כלפי דרום.

לוח ח. טבלא א': הארון, כלי קודש וכו'.

לוח ט. פרט: «ארון הקודש».

לוח י. טבלא ב': גלגל המזלות.

לוח יא. 1. מזל טלה. 2. מזל שור.

לוח יב. 1. מזל תאומים. 2. מזל סרטן.

לוח יג. 1. מזל אריה. 2. מזל בתולה.

לוח יד. 1. מזל מאזנים. 2. מזל עקרב.

לוח טו. 1. מזל קשת. 2. מזל גדי.

לוח טז. 1. מזל דלי. 2. מזל דגים.

לוח יז. 1. תקופת ניסן. 2. תקופת תמוז.

לוח יח. 1. תקופת תשרי. 2. תקופת טבת.

לוח יט. טבלא ג': עקידת יצחק.

לוח כ. 1. מציורי המסגרת בצד דרום. 2. מציורי המסגרת בצד מזרח.

לוח כא. 1. מציורי המסגרת בצד מזרח. 2. מציורי המסגרת בצד מזרח.

לוח כב. 1. אריה במזרח הפתח הראשי. 2. שור במערב הפתח הראשי.

לוח כג. 1. מציורי המסגרת בצד מערב. 2. מציורי המסגרת בצד מערב.

לוח כד. ציור שטיח בספינה המערבית.

לוח כה. שתי הכתבות, ארמית ויונית.

לוח כו. ציור של פסיפס בית-הכנסת בגרש.

לוח כז. תרשים החורבה והפסיפס.

השמטות ותיקונים

עמוד	שורה	ב ת ו ב	צריך להיות
8	5 מלמעלה	משנה את נסיתו הצפונית	משנה את נסיתו המזרחית
		במפנה צפוני-מזרחי	במפנה דרומי-מזרחי
17	6 מלמטה	ראה לעיל, עמוד 11	ראה לעיל, עמוד 13
18	3 מלמעלה	ועליו צלחת	ועליו צלחת ובה דג
20	6 מלמעלה	שני סנטימטרים מרובעים	שני סנטימטרים בריבוע
23	2 מלמעלה	בחלק התחתון בפיתוחי קילוע	בחלקם התחתון במוטות מאונכים
			ובחלקם העליון בפיתוחי קילוע
36	22 מלמעלה	(ציור 49)	(ציור 45)
47	8—7 מלמטה	פסקה זו מראה אמנם וכו'	פסקה זו אינה יכולה, אמנם, להוכיח שפסיפסים מצוירים לא היו גהונים אצל היהודים גם מקודם, נגד דעת החכמים, אלא רק שבמאה הרביעית וכו' ובמדור האחרון
52	3 מלמעלה	ובמדורה האחרון	

מ ב ו א

בסוף דצמבר 1928 הודיעו חברי מושב בית-אלפא הנמצא על אדמת הקה"ק לישראל, כי בשעת חפירת תעלה להשקאת שדותיהם במימי המעין «אל-ריחניה» נתקלו במעלה הגבעה, דרומה לחורבה («כרכת בית-אלפא»). בשרידי בנין מרוצף פסיפס. אחרי נקוי רצועת-חפסיפס חצרה שבתוך התעלה נראו בה ציורים אחדים של «גלגל-המזלות» עם כתבות עבריות. העובדים חפסו מיד את עבודת חפירת התעלה, והנהלת הקיבוצים שלחה את אחד מחבריהם לירושלים להודיע על המציאה להנהלה הציונית, למחלקת העתיקות של הממשלה ולאוניברסיטה ולשאל את אשר עליהם לעשות עם המציאה כדי שיוכלו להמשיך בחפירת אמת המים.

מתוך תיאור המציאה אפשר היה לשער מיד, כי נתגלה בית-כנסת יהודי בתחומי ישוב יהודי עתיק שהיה במקום ההוא. בקשנו את אנשי בית-אלפא לכסות שוב את רצועת הפסיפס והחלטנו לקבל עלינו את חקירת המקום. אם גם עונת הגשמים איננה נוחה לעבודה ארכיאולוגית בשדה, הסכמנו בכל-זאת לגשת מיד לחפירה, כדי לאפשר לאנשי בית-אלפא את גמר תעלת ההשקאה שהיתה נחוצה לצרכי משקם עוד לסוף תקופת החורף – עבודה שלפני קביעת שטח בית-הכנסת אי-אפשר היה, כמובן, לגשת להמשכה. מחלקת העתיקות של ממשלת ארץ-ישראל הואילה להמציא מיד לאוניברסיטה את הרשיון הדרוש לכך, וביום התשיעי לינואר 1929 נמצאנו כבר בבית-אלפא.

למחרת נגשנו לעבודת החפירה, שנמשכה כשבועה שבועות ונשלמה בעשרים וששה לפברואר. פעמים אחדות במשך הזמן הזה נאלצנו להפסיק את העבודה לרגלי הגשמים המרובים שירדו, עתים במשך ימים רצופים, בשנה ההיא¹. אבל מיד אחרי הפסק הגשם אפשר היה לגשת להמשכת החפירה, כי במדרון שבית-הכנסת נמצא בו לא היו המים ניקוים ועומדים, אלא היו ניגרים למטה. לרוב היתה רק השכבה העליונה חדורה ליחות, ודיה היתה שעה קלה של חום השמש, ביחוד כשנצטרף אליו עוד הרוח, ליבש את הקרקע. העסקנו בעבודת החפירה כעשרה פועלים מאנשי המשקים. שתי עגלות היו מעבירות את העפר והאבנים שהוצאנו אל מחוץ לחצר של קבוצת «חפצי-בה». ראשית עבודתנו היתה לעקוב את תחומי הבנין. אחרי זמן קצר נתגלה קו הקירות המזרחי והמערבי, שהגיעו כמעט עד לפני-הקרקע. מיד אחרי זה הצלחנו לקבוע גם את קו-הקיר הדרומי. רק אחר-כך התחלנו בנקוי השטח הפנימי של החורבה, שהיה ממולא אבני-גיר ובזלת – שרידי הקירות והאומנות שנפלו בהתמוטט אשיות הבנין. מסבות מובנות התחלנו קודם לנקות את השטח שלשני צדי התעלה, שנחפרה עוד לצורך ההשקאה, עד שהגענו לשכבה של טיח בעובי של 20–25 ס"מ, שכסתה, כפי שנתברר לנו אחר-כך, את כל שטח האולם האמצעי. מעל לשכבת הטיח או בתוכה, ורק במקומות בודדים גם מתחתיה, נמצאו הרבה שברי רעפים, שטוחים וגם מקומרים. כשלא נשקפה יותר סכנה לפסיפס מהאבנים שנערמו במקום, התחלנו לנקות את עצם הפסיפס. זה אחר זה נתגלו הציורים השונים של גלגל המזלות עם מרכבת השמש במרכזו וארבע תקופות השנה בפנותיו; כל הציורים האלה נשתמרו, מלבד קטעים בודדים, במצב מעולה. פה ושם, במזל «גדי» למשל, היו ניכרים גם שרידי תקונים עתיקים.

משרטט המחלקה הארכיאולוגית של האוניברסיטה, מר רייז, עסק בהעתקת הציורים בגודל טבעי, והפועלים המשיכו בינתיים בגילוי החלקים הארכיטקטוניים הפנימיים: יסודות האומנות, הספסלים שליד הקירות, הבימה, האפסיס וכו'. כעבור שבועיים החלה להגלות גם הטבלא השניה, דרומה לגלגל-המזלות, שבה מצוירים «כלי-קודש» שונים; אחריה – לצפון הגלגל – ציור «עקדת-יצחק». מהחלקים האחרים של בית-הכנסת נוקו שתי הספינות הצדדיות ונגלו גם הפתחים שהוליכו מהעזרה לביהכ"נ.

¹ מר צבי ניימן, חבר קבוץ „השומר הצעיר“, מסר לי לבקשתי את הפרטים הבאים, לפי הרשימות הסתגלות אצלם, על כפית הגשמים בחורף 1928–29 ביחס לכמות הגשמים בשנה רגילה: כמות הגשמים הרגילה בבית-אלפא היא 400 מ"מ, בחורף ההוא – 610 מ"מ. הכמות הרגילה בחרשי ינואר-פברואר היא 200–230 מ"מ, בחורף ההוא – 400 מ"מ.

אחר שנוקה החלק הגדול של החדר, פנינו, שפנינו, אפשר היה לו לצלם בבת-אחת שטחים גדולים של הפסיפס מבלי פיגום, גבוה למעלה מארבעה מטרים, שפנינו, אפשר היה לו לצלם בבת-אחת שטחים גדולים של הפסיפס מבלי שיסבלו מעיווים פרספקטיביים (ציור 1).

בשני השבועות האחרונים לחפירה עסקנו בגילוי החצר והחדר הנספח לצד מערב של ביהכ"נ. במשך הזמן הזה נמצאו גם שתי הכתובות שנגלו בחלק של רצפת בית-הכנסת שליד המבוא לספינה האמצעית. בקרקע האפסיס נגלה בור בנוי ובו עשרות אחדות של מטבעות, שלצערנו מצאנום ברובם המכריע מטושטשים. שתי התגליות האחרונות נתנו לנו יסוד מוצק יותר לבירור התקופה של בנין בית-הכנסת וקיבוע הפסיפס.

ציור 1. בשעת צילום הפסיפס.

תגלית בית-הכנסת עוררה ענין רב בארץ, ביחוד בקרב הצבור היהודי. האוניברסיטה ראתה לפיכך צורך לפרסם מדי פעם בפעם ידיעות בעתונות על מהלך החפירה ועל תוצאותיה. ממקומות שונים בעמק ובארץ התכוננו חבורות לבקר את התגלית המעניינת הזאת, אולם הגשמים וקלקול הדרכים, שבא בעקבם, מנע מהצבור את האפשרות הזאת. במשך זמן החפירות הציפו מי הנהר ג'אלוד כמה פעמים שטחים גדולים בסביבה, והיינו על-ידי כך במשך ימים אחדים כמעט מנותקים מכל הסביבה. באחד מימי הגשמים האלה באו אלינו רכובים על סוסים הד"ר י. ל. מאגנעס בלוית מר ד"ר חולמס מניו-יורק. נמצאנו אז בתחלת גילוי הטבלא, שבה מצוירת «עקדת-יצחק». האורחים התעניינו בשרידי העבר היהודי שהלכו ונתגלו וכמו-כן ברקמת החיים החדשים ההולכים ומתהווים בנקודה קיצונית זו של ההתישבות היהודית החדשה ב«עמק-יזרעאל». הסתדרות העובדים העברים בארץ הראתה אף היא חתענינות מיוחדת בתגלית זו, ומתל-אביב באו לבקר את החפירות ה' ד. זכאי, אחד מעורכי עתון פועלי ארץ-ישראל «דבר», וה' ש. יבנאלי, מנהל ועדת התרבות של ההסתדרות. בימים האחרונים לחפירות באו לבקרנו מר ג'. קרויפוט, מנהל ביהמ"ד הבריטי לארכיאולוגיה בירושלים, ואשתו, בלוית ד"ר ע. בן-דור מהמשלחת הארכיאולוגית של בית-הנכאת אשר לאוניברסיטה הפנסילוואנית, החופרת בבית-שאן. קבוצה

אחרת של חכמים גרמנים, שיצאה פעם מירושלים לבקר את חפירתנו, נסעו לא יכלה יותר להמשיך את דרכה מסבת הגשם החזק שתקף אותם עוד אצל זרעין. רצוי מאוד היה לנו ביקורו של הארדיכל, ה' י. פינקרפלד, לפני גמר החפירה, ששהה אתנו ימים אחדים ונועצנו אתו בשאלות שונות הקשורות עם בניית בית-הכנסת.

במדה שהעבודה הלכה וקרבה לקצה, נתעוררה אצלנו גם שאלת גורל החורבה והפסיפס בעתיד. שלמותה של הרצפה חיבה בהחלט להשאיר את הפסיפס במקומו וביחוד כשהיה הבטחון הגמור, שהתושבים ידעו לשמור על השרידים העתיקים האלה. ואולם צריך היה להקים מחסה על הפסיפס, למען הגן עליו מפני גשמי-החורף וחוס-השמש הלוהט בחרבונני הקיץ בעמק. היות וטרם מצאנו אז את האמצעים הדרושים לבנין זה, החלטנו תחלה לכסות מיד אחרי החפירה את הפסיפס. אולם בני-המקום הפצירו בנו להשאירו גלוי עוד לאיזה זמן, למען תת את האפשרות

לשכניהם וגם לצבור בארץ לראות את התגלית הזאת. מכיון שהנהלות המשקים קבלו עליהן לשמור על הפסיפס הגלוי, נעתרנו לבקשתם לאחר שמלאנו במלט את המקומות ההרוסים בפסיפס והקפנו בסבכת ברזל את כל שטח החפירה. אחרי שמנהל מחלקת העתיקות של ממשלת א"י, מר א. ט. ריצ'מונד, בקר בלויית את החפירות, החליטה המחלקה להקים בנין לשמירת בית-הכנסת והחפירות.

בחדשי-האביב, וביחוד בימי חג-הפסח תרפ"ט, רבו המבקרים את בית-אלפא. ואולם היות ובניית המחסה מסבות שונות לא יצאה עוד לפועל, היה הכרח בדבר, לפני הגיע חדשי הקיץ החמים, לכסות את הפסיפס. ורק עם הגמר עבודת הבנין, שמחלקת העתיקות בנתה מעל לשרידי בית-הכנסת (ציור 2), אפשר היה לגלות שוב את רצפת הפסיפס. הנהלת הקרן הקימת לישראל החכירה את אדמת החורבה לאוניברסיטה העברית ועל ידי חוזה מיוחד עם הנהלת מחלקת העתיקות נמסרה לה גם שמירת השרידים שנגלו. מבין אנשי בית-אלפא נתמנה שומר מיוחד שתפקידו להשגיח על חורבת בית-הכנסת ולהראותה למבקרי המקום.

ציור 2. הבנין החדש על גבי שרידי בית-הכנסת.

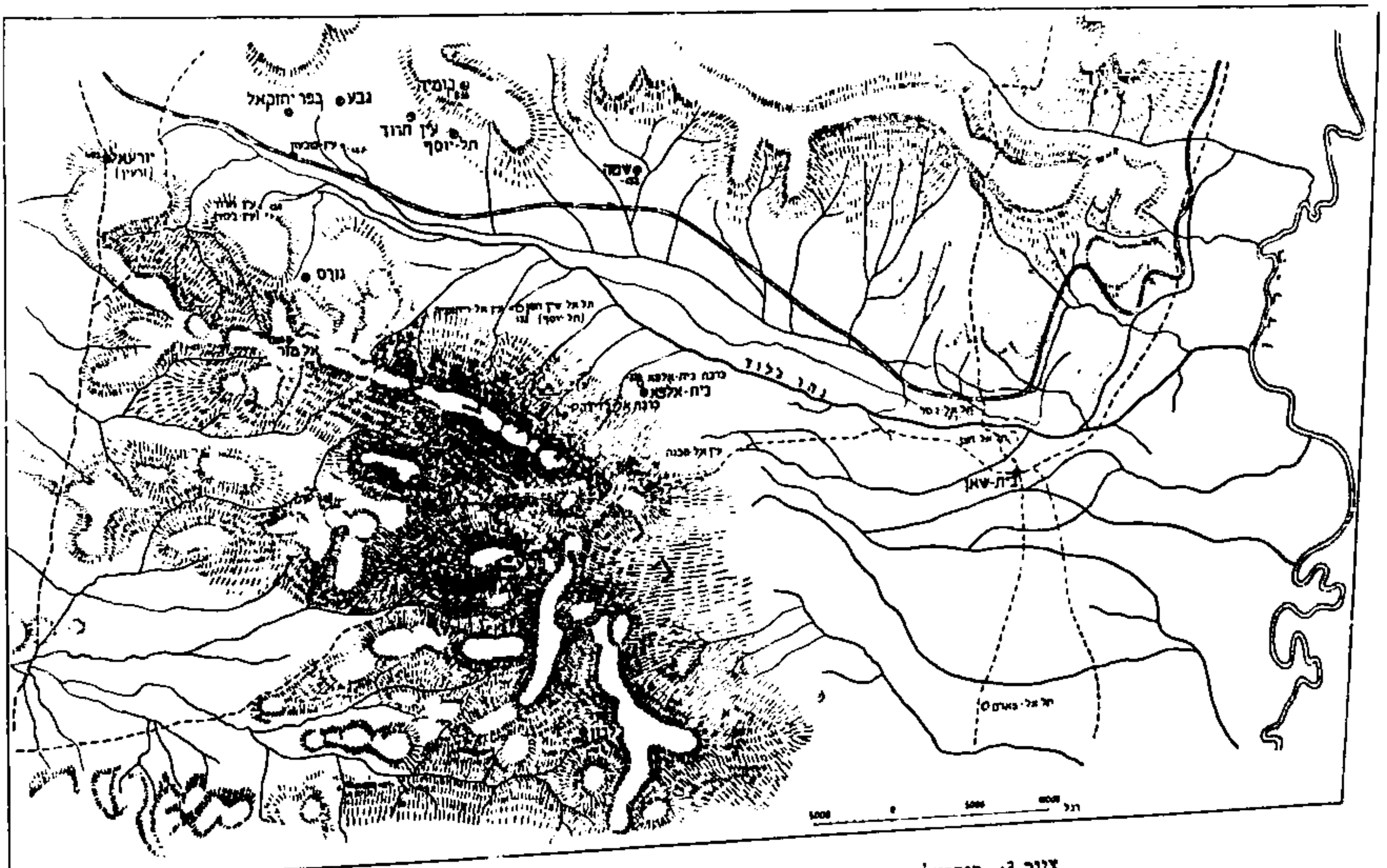
פרק ראשון

ה מ ק ו ם

הבקעה הגדולה שבין הכרמל וככר הירדן מסתימת בקצה המזרחי בעמק צר, הידוע בשם «עמק יזרעאל» על שם העיר יזרעאל («זרעין») הנמצאת במבואו המערבי. הר הגלבוע מדרום ו«גבעת המורה» מצפון גובלים את העמק הזה הנחתך על-ידי הנהר ג'אלוד העובר לכל ארכו. השער המזרחי הזה של הבקעה הגדולה הוא ששימש בתקופה העתיקה לאחר מדרכי החבור הגדולים שבין המזרח והמערב. על-גבי אחת המדרגות הנמוכות במדרון הצפוני של הגלבוע, במקום שהעמק הולך ומתרחב ורכס ההר משנה את נסיתו הצפונית במפנה צפוני-מזרחי, נמצאת חורבת בית-אלפא (خربة بيت ألفا) שאצלה נבנתה המושבה היהודית החדשה בית-אלפא (ציור 3).

אדמת העמק הפורה ושפעת מימיו מכשירים את המקום לישוב חקלאי. ואכן החרבות והתלים המפוזרים בסביבה מעידים על ישוב צפוף שהיה כאן לפני. אולם מסבת חוסר הבטחון הצבורי שנשתלט בסביבה נעזבו הישובים שבעמק עצמו ונשארו רק הכפרים אשר בהרים. החלק הגדול של העמק הזה, מסביב לזרם העליון של הנהר ג'אלוד, נעבד כעת על ידי המושבות היהודיות החדשות, שנוסדו לאחר המלחמה.

רכס הגלבוע בדרום חוסם את המראה למרחקים מצד זה (לוח א, 1). לעומת זאת נשקף מבית-אלפא שטח גדול מהסביבה לשאר רוחות השמים. במזרח, לצד העמק ההולך ומשתפל לככר הירדן, מתרומם תל-חצן, הוא מקום בית-שאן העתיקה, ודרומה לו בתי העיר החדשה. ככר הירדן עצמה אינה נראית, ורק מאחוריה מתרוממים כקיר זקוף הרי הגלעד (לוח א, 2). ביום בהיר נפתח לצד מערב המראה עד להרי הכרמל. לאורך כל הצד הצפוני נמשך הרכס של גבעת המורה (נבי דחי), שבצלעותיו הדרומיות ולרגליו מפוזרים כפר יחזקאל (עין טבעון), גבע, תל-יוסף

ציור 3. בית-אלפא והסביבה (לפי מפת (Palestine Exploration Fund, Sheet IX).

ועין-חרוד (שני המושבים האחרונים העתיקו בזמן האחרון את מקומם מהצד הדרומי של העמק, לרגלי הגלבוע, לצדו הצפוני) והכפרים הערביים קומיה ושטה. מאחורי הקצה המזרחי של הרכס הזה מודקפת פסגת ההר תבור ועליה מלבין המנזר של הפרנציסקאים שנבנה בשנים האחרונות (לוח ב', 1).

הסביבה כלה עשירה בזכרונות היסטוריים קדומים. הר תבור, גבעת המורה, עין-חרוד, הר הגלבוע ובית-שאן הם שמות נעלים בפרקי מלחמת קיומם של שבטי ישראל בימי שפוט השופטים וראשית התהוותו של העם העברי. החפירות האחרונות של בית-הנכאת אשר לאוניברסיטה הפנסילוואנית גילו בבית-שאן העתיקה את שרידי «בית עשירות». שבו שמו הפלשתים את כליו של המלך העברי הראשון שנפל חלל על הר הגלבוע. בית-שאן ידועה עוד בדברי ימי ישראל מתקופות מאוחרות יותר. ואולם אין כל זכרון היסטורי וספרותי קשור בחורבה שבה נמצאו שרידי בית-הכנסת.¹ הידיעה הראשונה אודות המקום הזה נמצאת בתיאור מסע קצר של ד"ר א. ג. שולץ, מי שהיה קונסול פרוסי בירושלים בשנות הארבעים של המאה שעברה. אותו ד"ר שולץ בקר את החורבה הזאת בסתיו שנת 1847. על «בית-אלפא», שהגיע אליה דרך הכפר פקועה, יספר כזאת:

„Die Ruinen sind wüst, aber das Baumaterial beträchtlich. Roh gearbeitete, aber sehr altertümliche Sarkophage sind am Fusse des Berges und an dem steilen Ah-hange zerstreut“².

הוא חשב לזהות את המקום הזה עם המבצר בתוליה (Βεθουλία, Bethulia) שממול לעמק יזרעאל הנזכר בספר «יהודית». השם הערבי בית-אלפא הוא לדעתו שיבוש השם בתוליה.³

בשנת 1852 עבר במקום הזה החוקר האמריקאי, אדוארד רובינזון, בדרכו מבית-שאן לחצביה.⁴ בתיאור נסיעתו הוא מזכיר את שני הסרקופגים לרגלי הגלבוע וכמו כן יספר אודות ערמות של אבנים חצובות שהיו מפורזות צפונה לדרך מבית-שאן. הוא מתנגד להשערתו של שולץ, שבמקום זה עמד מבצר בתוליה.

באביב שנת 1870 בקר את החורבה החוקר הצרפתי ו. גירין. מתיאורו נראה שהמקום נשאר במצבו הקודם:

„C'est un petit village arabe entièrement abandonné et dont les maisons, bâties en menus matériaux et en pisé, sont à moitié renversées. Un peu au sud de ce village jusqu'au pied septentrional du *Djebel Foukou'ah*, le massif du *Djelboe* des Livres saints, s'étendent, sur un terrain onduleux qui s'élève graduellement, de nombreux amas de pierres, la plupart d'assez grandes dimensions et dispersées au milieu des hautes herbes épineuses. Parmi ces vestiges d'une petite ville entièrement détruite, je remarque deux antiques sarcophages, mesurant l'un et l'autre 2 m. 30 de long sur 1 mètre de large. Ils étaient décorés de rosaces et de quelques autres ornements, actuellement trop dégradés pour être nettement distingués. Le couvercle de l'un de ces sarcophages git à terre à côté du monument, à peu près intact; celui du second a été brisé, et l'on en retrouve plus loin des fragments“⁵.

דומה לתאורים הקודמים הוא גם מה שמספרים החוקרים האנגלים, שמדדו את הארץ בשנת 1865:

„...foundations of buildings and walls. There are in the ruins many stones well dressed, and apparently elder than the Arabic work. This place was proposed by Schultz for the lost Bethulia of the Book of Judith, but neither its site nor its surroundings seem to agree with the story.

¹ השערתו של י. ברסלבסקי (קובץ החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, כרך א', ספר ב', עמ' 132) ש„בית-אלפא“ הוא „בית-חיפה“, שעל תושביו נאמר: „אנשי בית שאן ואנשי בית חיפה ואנשי מבעונין קורין לעיינין אלפין וכו'“ (ב. מצילה, כד, ב'), והשם „בית-חיפה“ נשתבש לבית אלפא — אין לה כל יסוד. המלה „בית“ נצטרפה לשם חיפה בהשפעת השם שלפניה.

² E. G. Schultz, Mitteilungen über eine Reise durch Samarien und Galilaea. Zeitschrift d. Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Bd. III (1849), p. 48.

³ ביבליוגרפיה מפורטת לשאלת מקומה של „בתוליה“ אפשר למצוא אצל: Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter

Jesu Christi⁴ III. Bd., p. 231, n. 20.

⁴ E. Robinson, Later Biblical Researches in Palestine and in the Adjacent Regions, Boston 1857, p. 336 ff.

⁵ V. Guérin, Description de la Palestine, Samarie, T. I. p. 303 f.

„It is, however, an ancient site. Guérin found a little to the right of the ruined „and abandoned village, numerous heaps of stones, the greater part of fair dimensions, and dispersed in the midst of high thornbushes. Among these remains were „noted also two ancient sarcophagi, each measuring 9 feet 10 inches long by three „feet 3 inches broad, decorated by rare ornaments. The lid of one of these sarcophagi „lay still on the ground nearly uninjured, that of the second was broken“¹.

נוסף לכל הנאמר עד כה נגד אידנטיפיקציה זו של שולץ יש עוד להדגיש, שבדיקותינו הוכיחו כי אין במקום הזה שרידי ישוב קודם לסוף שלטון רומא בארץ-ישראל.

בשנת 1921 רכשה הקה"ק לישראל את האדמה הזאת ממשפחת סורסוק בבירות ובשנת 1922 התישבו עליה שתי הקבוצות המעבדות את האדמה עד היום.

אחד מהמתישבים הראשונים, מר צבי ניימן, רשם לבקשתי אילו פרטים מבקורו הראשון במקום הזה, זמן מה לפני שהמתישבים החדשים נטו שם את אהליהם²:

„למן מעינות «ריחניה» במערב עד מעינות «סכנה» במזרח השתרעו ביצות שונות, שבמקומות שונים אי-אפשר היה גם לעברן ברגל. הגבעה הנושאת כיום את בנינינו, היתה כלה מכוסה מצדה המערבי אבני חורבה. בהגיענו למקום החורבה ישבנו לנוח שם ונפגשנו בשני בדוים, שצדו זה עתה במרחק מה מהמקום הזה חזיר בר וטפלו בשחיתתו ובהפשטת העור מעליו. למרות השממה ששררה מסביב ראינו, שטמונים בקרקע זה חילות ברכה, כי מסביב לביצה אשר כסתה את המישור לפני הגבעה, המשמש לנו כיום לגורן, היתה צמחיה עשירה שמרובים היו בה מינים שונים של מספוא בר. מישור רחב ידים ההולך ומתמוג עם ההר על-ידי מדרונות קלים הבטיח אפשרויות משקיות, שהכריעו את שאלת התערותנו כאן לחיוב.

• • •

מה היה שם המקום הזה כאשר בית-הכנסת עמד על תלוז

יש לחשוב שבפי הערבים נשמר בדיוק השם העתיק של המקום – בית-אילפא. מקומות שונים בארץ-ישראל קשורים בשמות פרטיים של אנשים. לדוגמא נזכיר נא אחדים מהם: «כפר-נחום», «בית-חנינא», «כפר-חנניה». אין כל ספק כי שמות כאלה מראים, שאדמת המקום הזה היתה תחלה רכוש פרטי של בעל-אחוזה גדול, שעיבד את אדמתו על-ידי אריסים או עבדים³. ערים או עיירות שהיו שייכות ליחידים נזכרות גם בכמה הלכות בספרות התלמודית⁴. על רבי אלעזר בן חרסום מסופר שאביו העשיר הניח לו אלף עיירות⁵. השם השכיח ביותר למקומות-ישוב קטנים כאלה, המתפרגסים על עבודת האדמה, הוא «קרייתא»⁶. עשרים וארבע «קרייתא» כאלה היו לרבי יהודה הנשיא⁷. יש שבעל האחוזה הגדולה היה מוכר אחר-כך את אדמתו לאריסיו או לאנשים אחרים ולפעמים גם קרה, כי מקום שהיה שייך לאכרים רבים עבר אחר כך לרשותו של יחיד⁸. כשנתהוה ישוב כזה במקום בלתי מיושב מקודם היה ודאי מקבל עליו את שם בעל-הקרקע שנשאר קשור בו גם כשהאדמה חדלה כבר מהיות קנינו הפרטי.

השם הפרטי «אילפא» ידוע בספרות התלמודית בקשר עם שם חברו מנוער של רבי יוחנן בר נפחא, האמורא רבי אילפא⁹. השם בית-אילפא למקום הזה מראה, איפוא, על קריה, שאדמתה היתה שייכת תחלה לאיש ששמו היה «אילפא», ונעבדה על-ידי אריסים שהתישבו במקום הזה.

¹ Survey of Western Palestine. Memoirs, vol. II., p. 121.

² הנני מוסר את דבריו בלשונם.

³ עיין על הלאטיפוגריות הללו אצל ש. קרויס, קרטוניות התלמוד, כרך ראשון, חלק א', ע' 46, וביחוד אצל א. גולאק, לחקר תולדות המשפט העברי בתקופת התלמוד, חלק ראשון; דיני קרקעות, ע' 26 ואילך.

⁴ גולאק, שם.

⁵ יוסא, ליה, ב'.

⁶ קרויס, שם.

⁷ ירושלמי, סנהדרין א', הלכה ב'.

⁸ „עיר של יחיד ונעשית של רבים מערבין את כולה, ושל רבים ונעשית של יחיד אין מערבין את כולה“ (עירובין פ"ה, מ"ז).

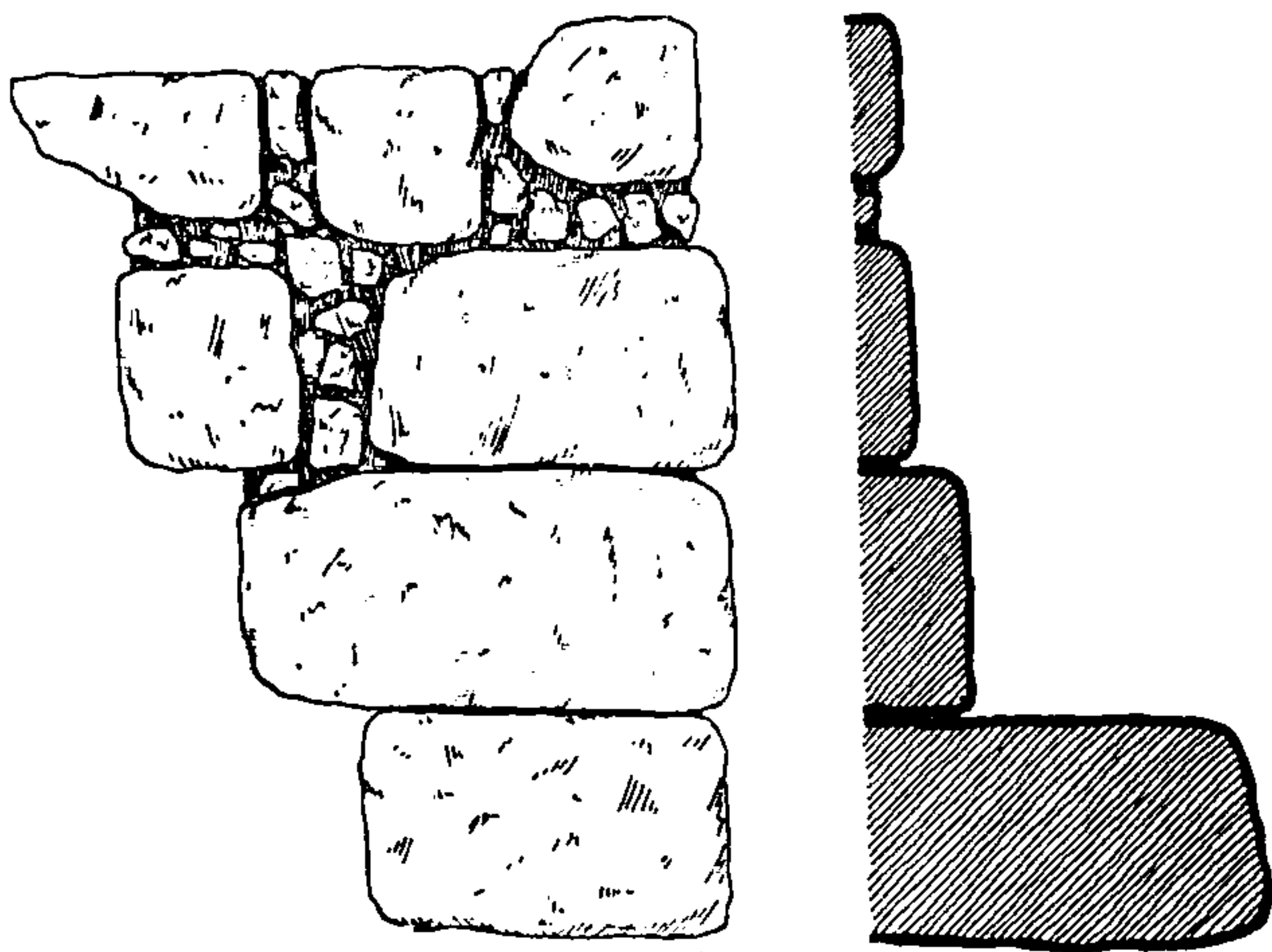
⁹ תענית, כ"א, א', ובחים, כ"א, א' וכו'; בירושלמי נמצא השם הזה בצורת חילופי. ש. קליין („לשוננו“, כרך א', ר', עמ' 334) חושב שהשם אילפא עיקרו באות הראשונה של האיב.

פרק שני

שרידי הבנין

כפי שאפשר לראות מתוך התרשימים (לוחות ג', כ"ז) והצלום בלוח ד', נשארו מבית-הכנסת שבבית-אלפא בעיקר יסודות של בסיליקי, עזרח וחצר. מהחלקים הללו נמצאו עוד שרידי הקירות בגובה שונה (0.55 – 1.65 מ') ואפשר היה לנו לקבוע בדיוק את מערכם. לעומת זאת נשאר אך מעט מהחדר הנספח לבית-הכנסת בצד מערב. כיוון הבנין בכללו הוא לדרום, כמו רוב בתי-הכנסת העתיקים הנמצאים צפונה לירושלים שבעבר הירדן המערבי. ההטיה למערב מהכיוון הכללי הזה (עשרים ושבע מעלות מערבית-דרומית לפי המצפן), שהיא אמנם מוצדקת במדה ידועה על-ידי מה שירושלים היא דרומית-מערבית לבית-אלפא, היא ודאי אך מקרית ואולי תלויה בעיקר בפני-הקרקע שבמקום¹. צורתו הכללית היא של מלבן מארך, שצלעותיו הצרות אינן מקבילות זו לזו ואינן נפגשות בזוית ישרה עם הצלעות הארוכות. מתוך המלבן חזה בולטת מצד דרום האפסיס ובצד מערב נספח אליו החדר שלא יכולנו עוד לקבוע את ארכו.

אורך כל הבנין הוא 27.70 מ' ורחבו (בלי החדר הנספח) 14.20 מ' בערך. עובי הקירות של ביהכ"נ 70–85 ס"מ;

0 0.5 10 מ.

ציור 4. פנה דרומית-מזרחית של בית-הכנסת.

עובי קירות החצר – 60–78 ס"מ בערך. הקירות בנויים גויל מאבני-גיר בגודל שונה. רק אבני התושבת הנן גדולות יותר ומהוקצעות. ביותר דאגו הבונים, כמובן, לפינות הבנין. ציור 4 מראה את הפינה הדרומית-מזרחית של בית-הכנסת. שני הנדבכים התחתונים, שלא היו נראים מבחוץ, גבוהים יותר (40–43 ס"מ) ובולטים מתוך הקירות. מבפנים היו הקירות מטויחים בשכבה של טיח בעובי של סנטימטרים אחדים. לצורך נקודות-אחיזה לטיח השתמשו בשברי-חרס שחצצו בין הקירות ושכבת-הטיח. החרסים שהוצאנו עוד מתחת לטיח, היו ברובם מסוג החרסים החרוקים שהם טפוסיים לסוף התקופה הרומאית והתחלת הביזנטית. על גבי חתיכות שונות של הטיח היו ניכרים עוד ציורים פשוטים של עלים בצבע אדום.

השטח הפנימי של ביהכ"נ לא היה גדול ביותר: 10.75 מטרים, בערך, ארכו (מצפון לדרום); 12.40 מ', בערך, רחבו (ממזרח למערב)². שני טורים של אומנות חלקו את ביהכ"נ לשלשה אולמות או «ספינות». רוחב האולם

¹ בכיוון בתי-הכנסת העתיקים כלפי ירושלים אין, כמובן, לחפש דיוק טכני. השרידים, שבהם יש לראות עדיין את סערך הבנין, מראים על סכימה כזאת: בעבר הירדן המערבי היו אלה שמצבם הגיאוגרפי הוא בעיקר צפונה לירושלים, גם צפונית-מזרחית לה, מכוונים לדרום. יוצא מן הכלל הזה בית-הכנסת שבכרבת סמאקה, שלמרות היותו צפונית לירושלים, הכריעה, כנראה, בשאלת כיוונו קירבתו לים, ונעשה הוא לשורת אין אנו יודעים עדיין את כיוונו של בתי-הכנסת העתיקים שהיו בדרום לירושלים, אולם יש לשער שנמו לצפון. אלה הנמצאים בעבר הירדן מזרחית, גם צפונית-מזרחית לירושלים, מכוונים למערב. המסיבות שבידינו זה בולטת ביותר בבתי-הכנסת אחרים הנמצאים בקרבת מקום זה לזה, כמו כפר-נחום וכרזים, מערבה לירדן, ואר-רקה מזרחה לו: שני הראשונים מכוונים כלפי דרום והאחרון מכוון למערב.

² זהו בית-הכנסת העתיק הקטן ביותר שנגלה עד כה. לשם השוואה כדאי להביא כאן מידות אחרות (במספרים מעוגלים) של בתי-הכנסת אחרים: מירון – 27 : 13.50 מ', כפר-נחום – 23 : 16.50 מ'; כרזים – 21 : 15 מ', נערן – 22 : 15 מ'; אר-רקה, עבר-הירדן המזרחי – 14 : 10.50 מ'.

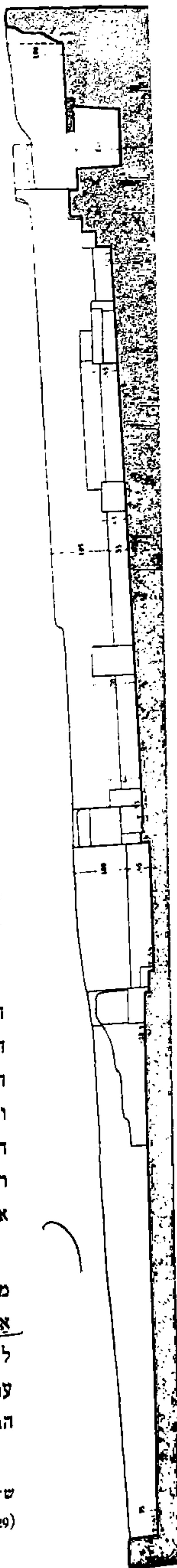
האמצעי 5.40 מ', בערך, רוחב המערבי 2.75 מ' ורוחב האולם המזרחי - 3.10 מ'. לאורך הקירות נמצאו ספסלי אבן בנויים גויל ומכוסים טיח. בראשונה היו בבית-הכנסת ספסלים רק ליד שלשה קירות (חוץ מהקיר הצפוני). אחר כך נוספו גם ספסלים בקיר הצפוני, לשני צדי הפתח האמצעי, ובין שני עמודים שליד הבימה. רוחב הספסלים שונה, מן 55 עד 70 ס"מ. רחבים יותר הם הספסלים שבצד דרום (מטר אחד, בערך) לשני צדי האפסיס. גובה הספסלים הוא 45-35 ס"מ (ציורים 5, 6).

משני הטורים של האומנות מצאנו עדיין במקום את היסודות, שעמדו על קרקע הבנין בלי אשית, בגובה של 0.43 עד 1.30 מ'. חסר היה רק היסוד של האומנת השלישית, מדרום, בטור המערבי, שנהרס בשעת חפירת אמת-המים. בהבדל משאר חלקי הבנין שהיו בנויים, כפי שנאמר לעיל, אבני-גיר, השתמשו לבנין האומנות באבני בזלת שאינן במקום הזה והיה צורך להביאן ממקום אחר, במרחק של שלשה וחצי קילומטר לכל הפחות¹. ברובן היו האבנים הללו רגבי בזלת, שעובדו רק משלשה צדדים. הצד הפנימי נשאר כמעט בלתי מעובד, וצריך היה לפיכך למלא את מקום הפגישה של שני רגבים בצורות-אבן ובמלט. הנדבכים היו מורכבים משתי אבנים, שגדלן היה כאורך או כרוחב האומנת והיו מסודרים בסדר של אריח ולבנה. בכל טור היו חמש אומנות רבועות, 52:52 ס"מ, בערך, כל אחת (רק האומנת האחרונה בדרום הטור המזרחי רחבה 61 ס"מ). האומנות הקיצוניות שבשני הטורים מחוברות עם הקירות. המרחק בין עמוד לעמוד הוא 2.20-2.05 מ'. גם האומנות היו מכוסות מבחוץ שכבה של טיח, שנשארה עוד דבוקה לחלקים שנמצאו בשעת החפירה.

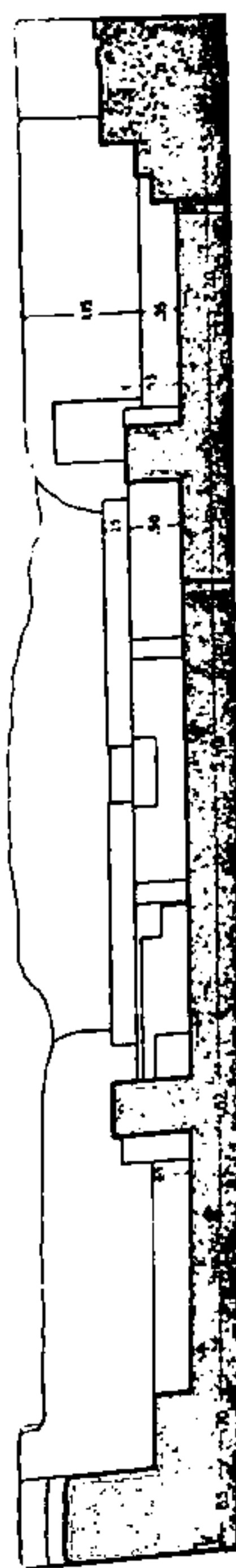
אבני האומנות שנבדלו בצורתן ובעיקר בצבען משאר אבני הבנין, שנמצאו מפוזרות בתוך המפולת, הראו לנו כבר בשבוע השני של החפירות את הסבה שגרמה לחורבן בית-הכנסת העתיק הזה. אבני בזלת אלו נמצאו תמיד ליד יסודות האומנות, מזרחה ומערבה להן. ציור 7, המראה את מצב הנפילה של אבני האומנת השניה מדרום, בספינה המזרחית, מגלה רשמי תנועה תקיפה של רעידת-אדמה, שכיוונה היה ממערב למזרח, בערך, ושזעזעה לפנים את הבנין הזה².

בדרום הספינה המרכזית, באמצע בית-הכנסת, מובילות שלש מדרגות צרות לדוכן המתרום 0.75 מ' מעל הרצפה ובולט בצורת אפסיס מתוך הבנין. הדוכן בנוי בשני דרגים: הראשון (המחולק לשתי מדרגות) גבוה 0.5 מ' מעל הרצפה והשני 0.25 מ' מעליו. עומק האפסיס 2.40 מ', רחבה 3.80 מ', בערך, ובליטתה מתוך הבנין היא 2.30 מ', בערך. בדרג הראשון ישנם לשני צדי המדרגות,

¹ את מקום שכבות הבולט בסביבה זו אפשר לראות במפה הגיאולוגית של דיר פיקרד המצורפת למאמרו: Zeit-
Zur Geologie der Bésán-Ebene. Schrift des Deutschen Palästina-Vereines (1929).
² זה מתאים ל"קריהשבר" העובר במקום הזה, כפי שמסומן במפה הנזכרת בהערה הקודמת.

ציור 5. חתך לאורך בית-הכנסת והחצר, כלפי מזרח.

ציור 6. חתך לרוחב בית-הכנסת, כלפי דרום.

במרחק של 2.22 מ' זה מזה, שני שקעים מאונכים ומעוגלים (עמקם 16 ס"מ ורחבם 20 ס"מ) העוברים לכל עומק הדרך עד לרצפה. דוכן זה שימש ודאי מקום ל"ארון-הקודש", ויש לשער כי בשני השקעים הללו היו נתונים העמודים, נושאי הפרוכת, שהסתירה את ארון-הקודש, כנהוג בבתי-הכנסת (לוח ה', 1).

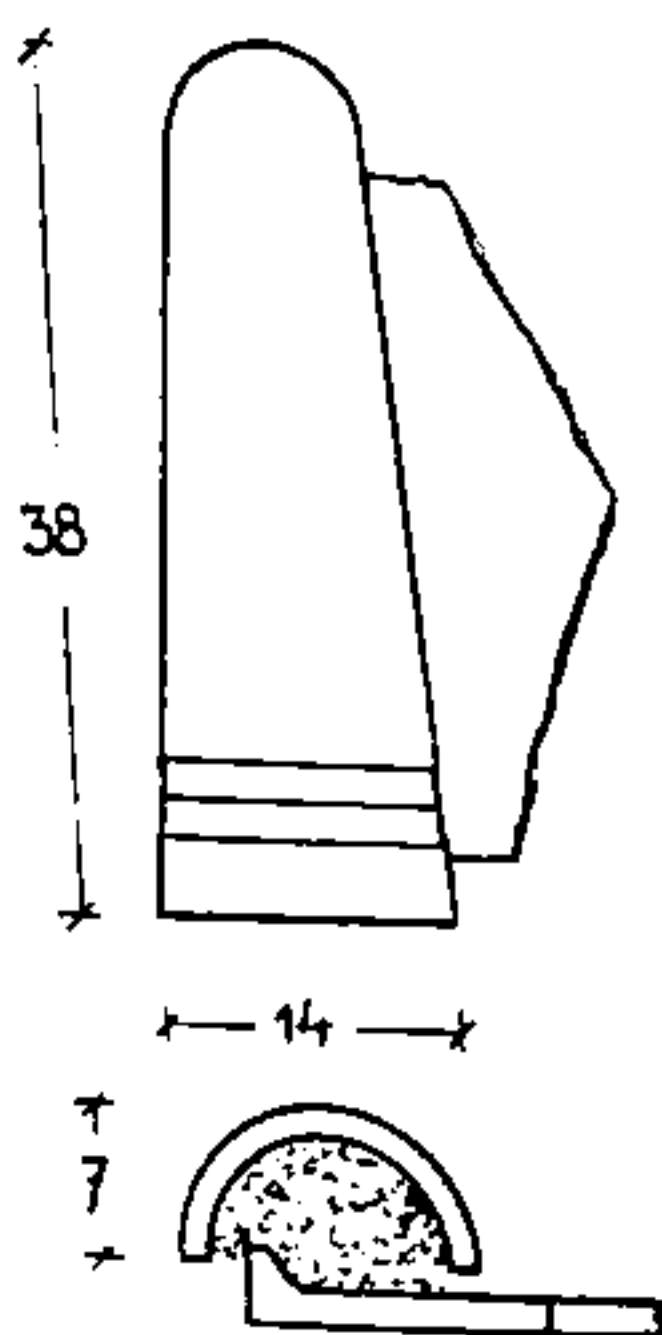
כשהתחלנו לנקות את רצפת הדוכן הזה, נתקלנו כמעט במרכזו בבור קטן, שירד לעומק של 0.80 מ', בערך. מתחתיה. אורך הבור 1 מ', רחבו 0.80 מ' והולך הוא ומתעגל בצדו הדרומי. הבור היה בנוי, דפניו היו מטיחות ומלמעלה היה מכוסה לוחות-אבן, שאחד מהם נשאר עוד במקומו (ציור 5). בתוך העפר, שמלא את הבור, מצאנו שלשים וששה מטבעות נחושת ביוזניים, שהיו, כנאמר, ברובם הגדול שחוקים ואכולים משיני הזמן. יש לשער, שהבור הזה שימש בית-הגנוזים של בית-הכנסת, שבו נשמרו הנדבות לצרכי ביהכ"נ ולעניני צדקה, והמטבעות הללו נפלו במשך הזמן על קרקעו.

קרוב לקצהו המזרחי של הדוכן, במרחק קטן ממנו לצפון, נבנתה בימה קטנה סמוך לאומנת השניה שבשורה זאת (לוח ה', 2). ארכה 1.55 מ', רחבה 0.90 מ' וגובהה 0.45 מ'. גובה המדרגה המובילה אליה 0.24 מ' ורחבה 27 ס"מ. על ידה יש עוד ספסל בנוי התופס את

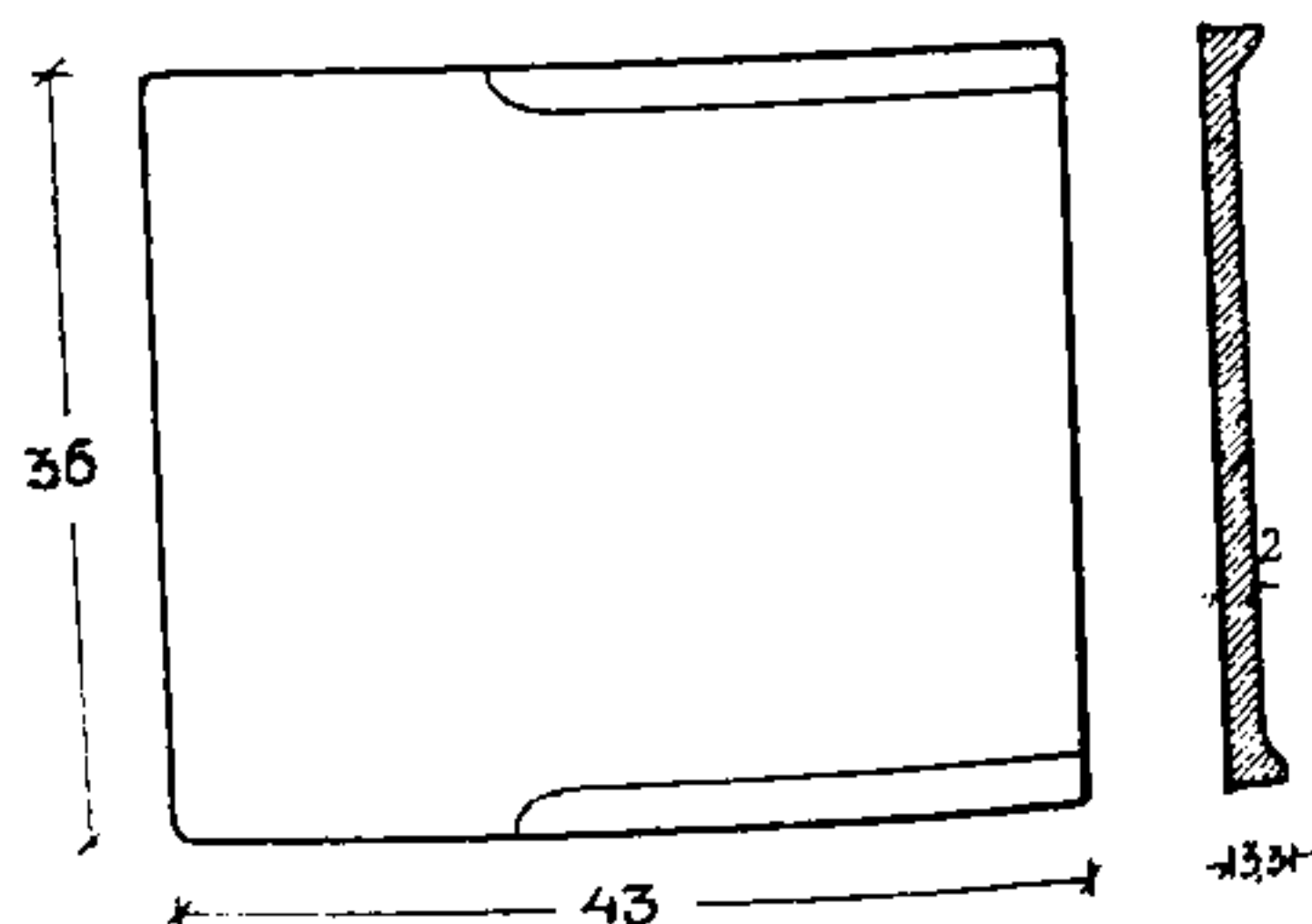
כל השטח שבין שתי אומנות, שגם אליו עולים במדרגה אחת. כפי שנוכחנו אחרי נקותנו את רצפת הפסיפס, נבנו הבימה והספסל שלידה בתקופה מאוחרת לה, כי שניהם מכסים חלק מהציורים שבפסיפס. גם הספסלים בצפון בית-הכנסת, לשני צדי הכניסה הראשית, הבנויים אף הם על גבי ציורי הפסיפס, שייכים לתקופה מאוחרת זו.

אחרי שנקינו את אבני המפולת והעפר של הבנין ונתקרבו לרצפת הבית, מצאנו בספינה המרכזית בספר גדול של שברי-רעפים משני מיני חומר, אדמדם וחום-אפור, ושכבה עבה של טיח (20 - 25 ס"מ), שכסתה את פני הרצפה.

גם בספינות הצדדיות נמצאה שכבה של טיח, אבל דקה יותר. לעומת זאת לא מצאנו בהן רעפים. אין כל ספק, כי שכבת-טיח זו היא שריד הטיח, שכסה, כפי שראינו, את כל חלקי הבנין בפנים בית-הכנסת, שנפל ראשונה על הרצפה. כתוצאות התנודה של רעידת האדמה. שברי-הרעפים נמצאו מונחים ברובם המכריע מעל לשכבת הטיח או בחלקה העליון ורק חלקי רעף אחד שלם, שנמצאו בדרום סמוך לדוכן, היו מונחים על פני הפסיפס עצמו. בשברים אפשר היה להבחין בין שני סוגים של רעפים: שטוחים

ציור 9 - רעף מקומר מגב ביהכ"נ

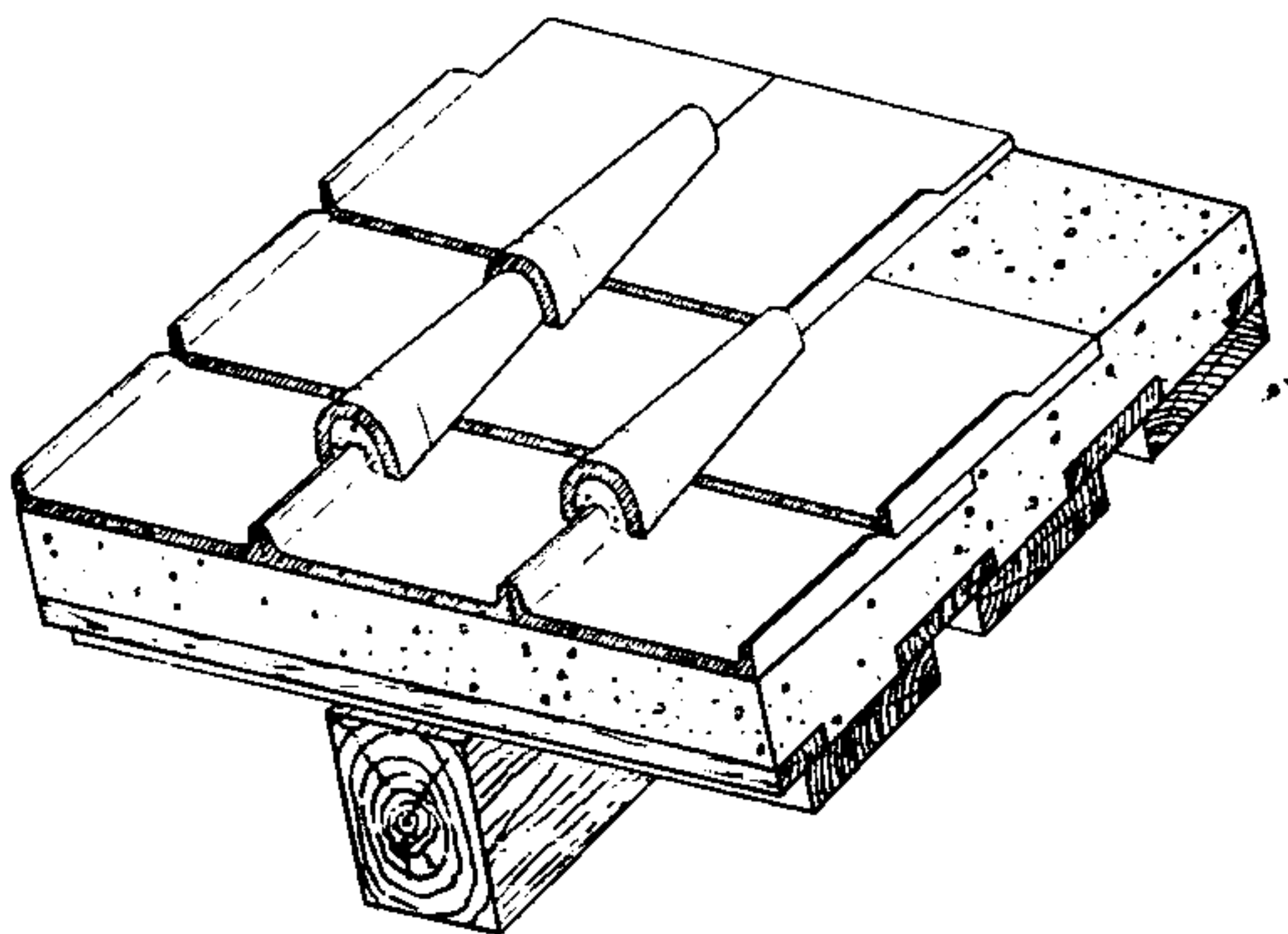

ציור 8 - רעף שטוח מגב ביהכ"נ

ומקומרים. שפות הסוג הראשון (ציור 8), השטוח, מורמות לאורך שני שלישים בערך של שטחו. החלק הישר שימש מִנְחָה לרעף השטוח שלאחריו באותה השורה. המִשְׁק של שורות הרעפים השטוחים היה מכוסה ברוכבים המקומרים שהיו מחוברים במלט לאלה שמתחתיהם. רעף רוכב וחלק מהשוכב תחתיו, שנעתק כנראה ממקומו בשעת הנפילה, מצאנו עוד מחוברים יחד (ציור 9). כפי שאפשר לראות מתוך הציור הזה הולך הרעף הרוכב הלך וצר בקצחו למען אפשר לרעף הרוכב השני לנוח עליו.

הרעפים היו עשויים חומר שרוף לא מנוקה היטב, מגובל ומעורב בתבן. לשם הפחתת נקבוביותם שיפו בשכבה דקה של חומר נקי את הצד העליון. בעוד שהצד התחתון נשאר מחוספס. על גבי הצד התחתון נמצאו בהרבה מקרים שרידים של מלט, מה שמראה, ששורות הרעפים לא היו מונחות ישר על גבי מרישי הגג, אלא ששכבה של מלט היתה חוצצת ביניהם. סידור כזה היה מגן על הבית

בחורף מפני הגשמים ובקיץ מפני החום. נסיון לריקנסטרוקציה של חלק מהגג אפשר לראות בציור 10, שהכין לנו מר פינקרפלד. שורת הספסל שליד הקיר המערבי נפסקת על-ידי שלש מדרגות, שבהן עלו לחדר צדדי, שהיה מחובר מצד זה לביהכ"נ. מזוהה הדלת שבצד דרום היתה הרוסה, לעומת זאת עמדה עדיין בגובה של 0.56 מ' המזוהה הצפונית, שלשת השקעים שבתוך הסף, לשני הצירים והבריה שבאמצע, מראים שהדלת היתה כפולה. רצפת החדר הזה היתה גבוהה יותר מרצפת ביהכ"נ עצמה. מקירותיו נשאר עוד הצד הדרומי בהמשך אותו הקיר של ביהכ"נ, ברוחב של 3.80 מ', וחלק קטן של הקיר המערבי. את קצהו

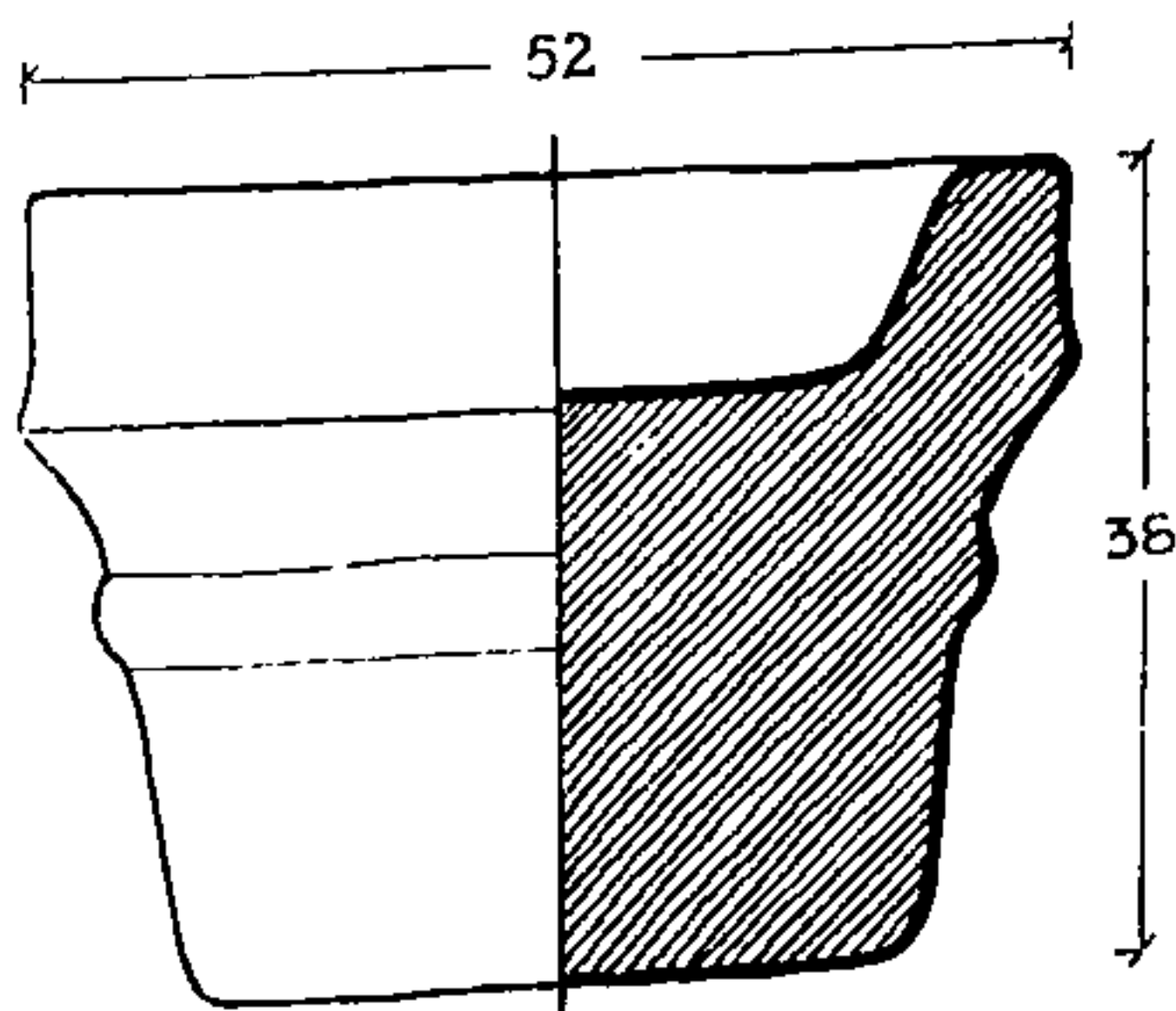

10 0 20 30 40 50
cm.

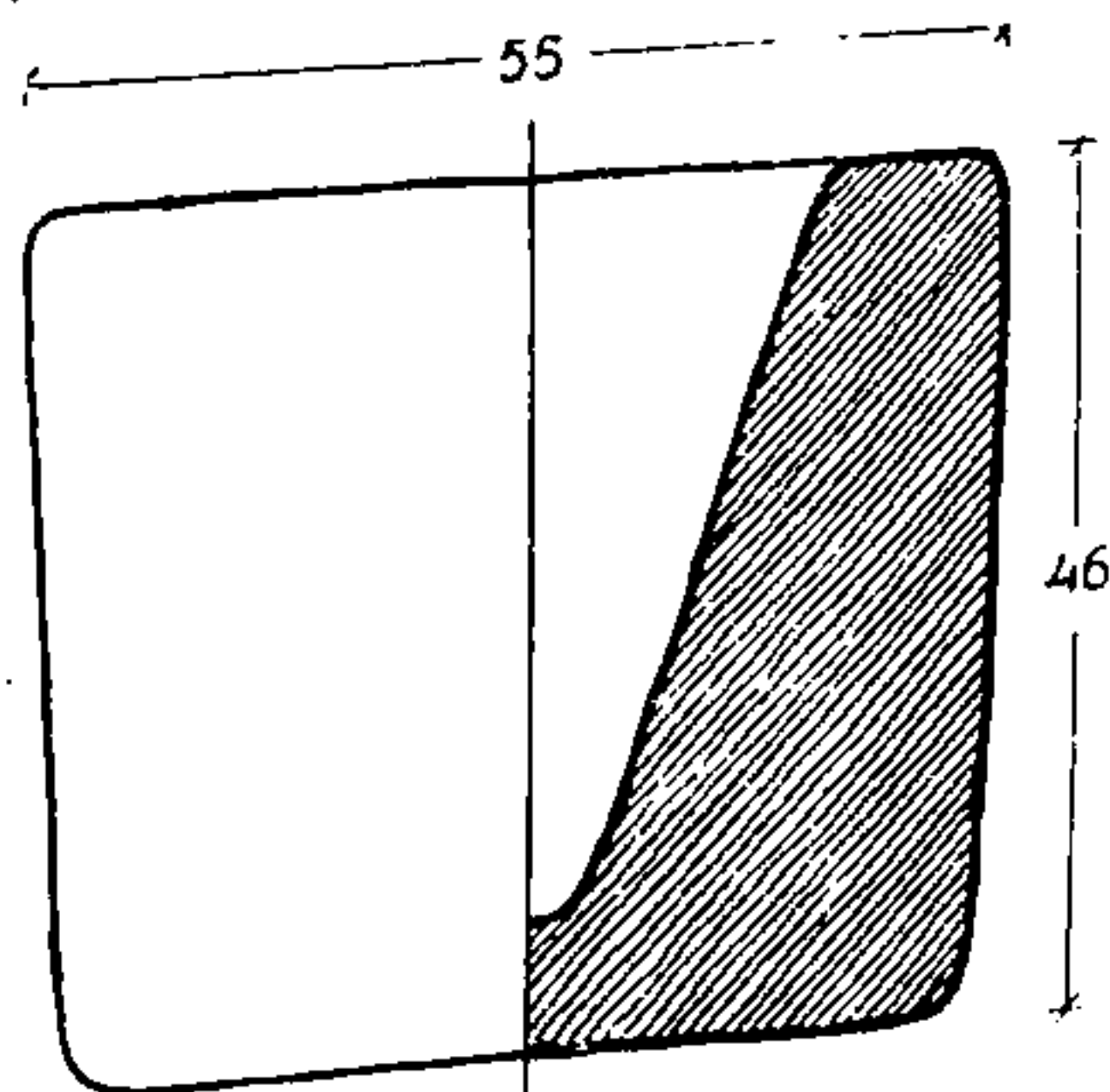
ציור 10. ריקנסטרוקציה של חלק מהגג.

הצפוני אי-אפשר היה לנו יותר לקבוע. מתקבל על הדעת, שהחדר היה משתרע לכה"פ עד צפונה לדלת הזאת. הבניסה לביהכ"נ היתה דרך שלשת הפתחים שבצד צפון. כל פתח מוליך לאחת הספינות. רוחב הפתח האמצעי 1.30 מ', המערבי - 0.96 מ' והמזרחי - 0.98 מ'.

הצד המערבי של הפתח הראשי היה הרוס, לא כן בפתחים הצדדיים, שבהם עמדו עוד על מקומן שתי המזוהות בגובה של 0.60 מ'. מהשקעים שבסף הפתח הראשי יש לראות שדלת כפולה היתה סוגרת אותו. בצפון ביהכ"נ נמצאת «עזרה» צרה ברוחב של 2.57 מ'. ליד הקירות במזרח ובמערב ישנם גם פה ספסלים ברוחב של 0.60 מ' ובגובה של 0.45 מ'. בקיר הצפוני של העזרה חלו שנויים רבים ותקונים שונים. הדרג הצר שלאורך

ציור 12. צן לכלי מים.

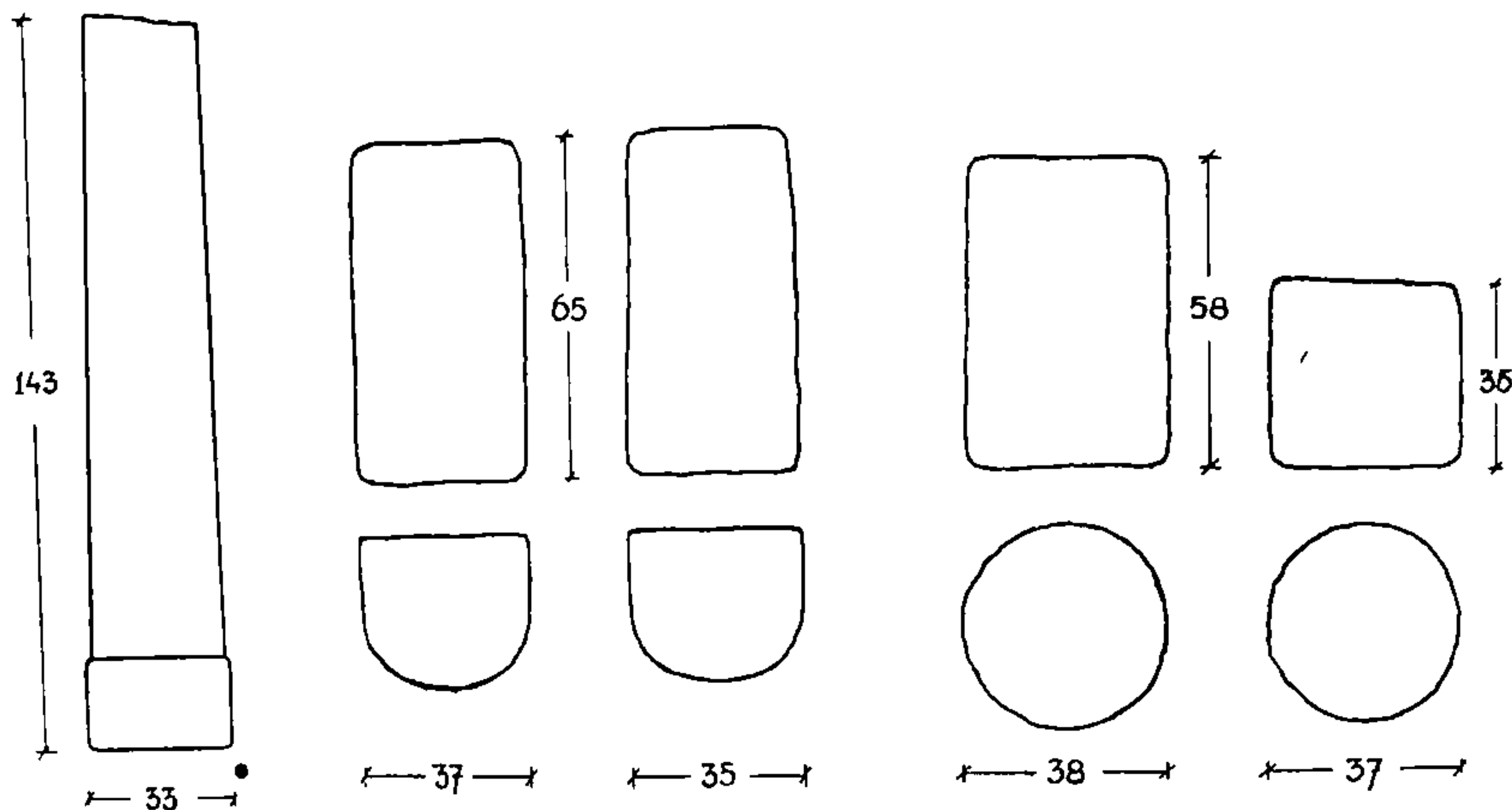

ציור 11. כלי אבן לנשילת ידיים.

הקיר הזה, הבנוי מאבני בזלת, נשתמר רק עד יותר ממחצית האורך של הקיר. חלקו המערבי היה הרוס לגמרי. גם אופן בנייתו וגם גבהו הפחות (0.25 מ') מראים ששימש פעם כמדרגה, שהיו יורדים בה מהחצר הגבוהה יותר אל העזרה. יסודות הקיר העומדים כעת הם מאוחרים ונבנו לאחר שהחזית של בית-הכנסת נתמוססה פעם. בתוך הקיר הזה נכנסו כחלקי בנין גם חוליות של עמודים, שאחד מהם, במזרח, נראה כעומד עדיין במקומו. אורך החצר שלפני העזרה 9.65 מ'. גם מציור הפסיפס במקום ההוא וכמו-כן מתוך יסודות שנגלו בשעת החפירה יש להסיק, שבאמצע החצר היה מקום מיועד לכלי מים לנשילת ידיים. אפשר שלמטרה זו שימשו כלי האבן שנמצאו לא רחוק מהחצר כשחפרו את היסודות לאחד הבנינים של הקבוצה (ציורים 11, 12). יש לשער שכלי מים כזה עמד גם על-גבי הכן המעוגל

המחבר מבחין לקיר הצפוני של העזרה¹. לאיזה בנין מאוחר בחצר, שאי-אפשר היה לנו עוד לעמוד על סיבו, שייך קטע של יסוד קרוב לפנה הדרומית-מזרחית של החצר, הבנוי על-גבי הפסיפס. הכניסה לחצר היתה דרך הפתח שבמערב, באותו הצד הפונה למקום העיירה העתיקה.

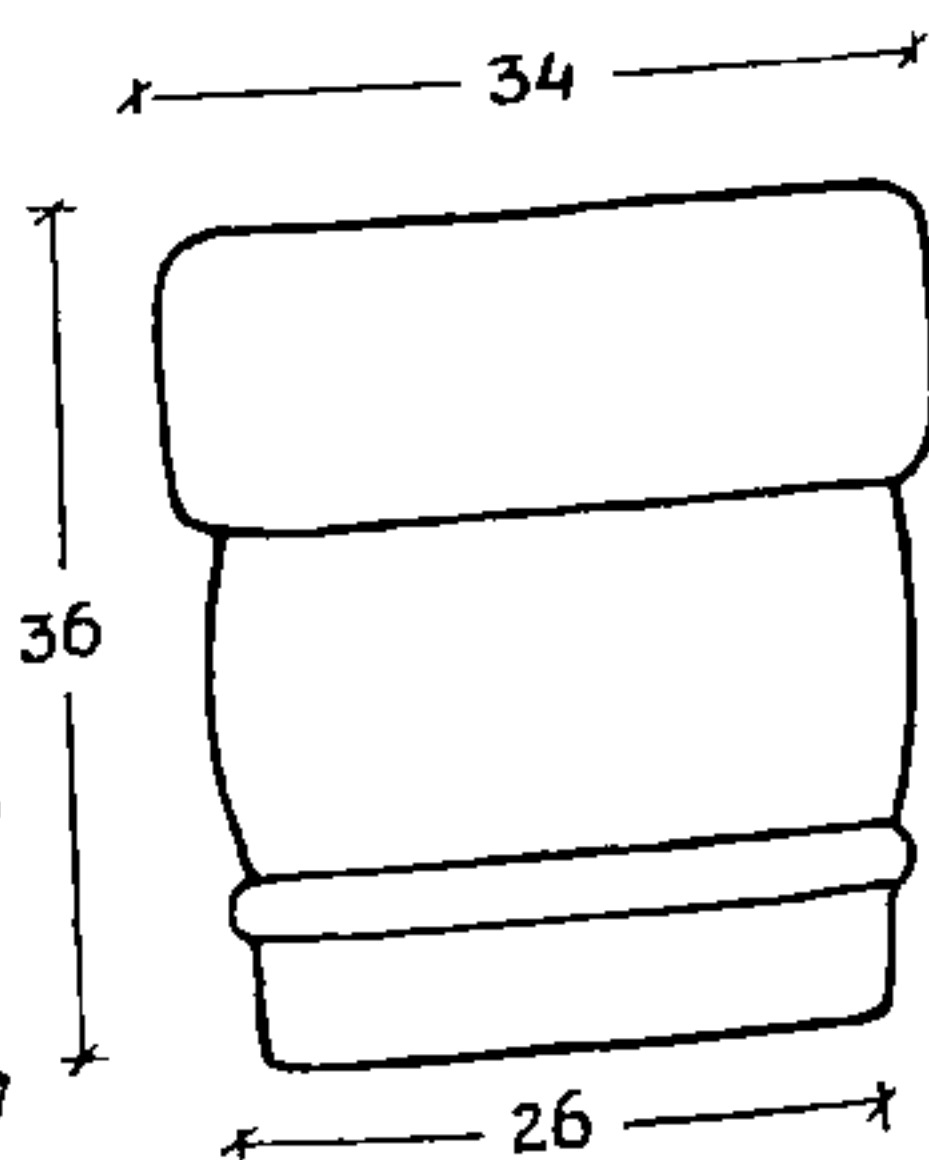
בפי שראינו עד כה, מראים שרידי הבנין שנמצאו על שנויים אחדים שחלו בתכנית בית-הכנסת הזה במשך ימי קיומו. מלבד החלקים הפנימיים שנוספו, כמו הבימה והספסלים האחדים בספינה המרכזית לשני צדי הפתח הראשי ובין האומנות שליד הבימה, ניכרים שנויים מאוחרים בבנין הקיר הצפוני, חזית בית-הכנסת. את התקופה המאוחרת

ציור 13. חוליות של עמודים מיציע ביהכ"נ. ציור 14. חוליות של חצאי עמודים מיציע ביהכ"נ. ציור 15. שבר של עמוד עם בסיס.

בקיר הזה יכלנו להכיר באופן בניתו השונה לרעה משאר חלקי הבנין. המלט הגרוע שבו, שהתפורר מיד בשעת החפירה, וגם חלקים ארכיטקטוניים אחדים שהוכנסו לקיר הזה כאבני בנין פשוטות, מראים, שפעם, בהתמוטט הקיר הזה או שחלקים ממנו נתרוצצו, אפשר גם-כן על-ידי רעידת אדמה, תוקן בחפזון הקיר הזה.

בבנין כזה, הבנוי בעיקר אבני גלל, שאינן נבדלות אחת מהשניה, קשה כמובן לשער מהשרידים שנשארו על צורת החלקים ההרוסים. אולם החלקים הארכיטקטוניים, שמצאנו בתוך הקיר הזה, מרמזים לנו על אפשרות של ריקונסטרוקציה של חזית בית-הכנסת בתקופתו הראשונה. בקו-הציר של שורת האומנות המזרחית וכמו-כן מזרחה לה נמצאות בקיר שתי חוליות של עמודים (לוח ג'), שהאחת מהן חצובה עם הבסיס שלה מאבן אחת. יש לשער, ששתי החוליות הללו הן שרידי העמודים של סטיו שהיה בחזית בית-הכנסת. אם נשער, שעמוד כזה עמד גם-כן בקו שורת העמודים המערבית, כי אז נקבל, אחרי השלמת עמודי הבינים, שורה של ששה עמודים בין שתי אומנות, שהאחת מהן, המזרחית, עדיין נשתמרה. לוח ו' הוא נסיון לריקונסטרוקציה של תכנית בית-הכנסת בתקופתו הראשונה.

ציור 16. כותרת של עמוד מיציע ביהכ"נ.

שרידים ארכיטקטוניים אחדים, כמו חוליות של עמודים (ציור 13) וחצאי עמודים (ציור 14), שבר של עמוד עם בסיס (ציור 15) וכמו-כן שבר שני של כותרת פשוטה עם חלק של עמוד (ציור 16), נמצאו בחלק הצפוני של ביהכ"נ. חלקי בנין אלה, שאין להם מקום כלל כמערך הקומה התחתונה של הבנין, מראים לנו על

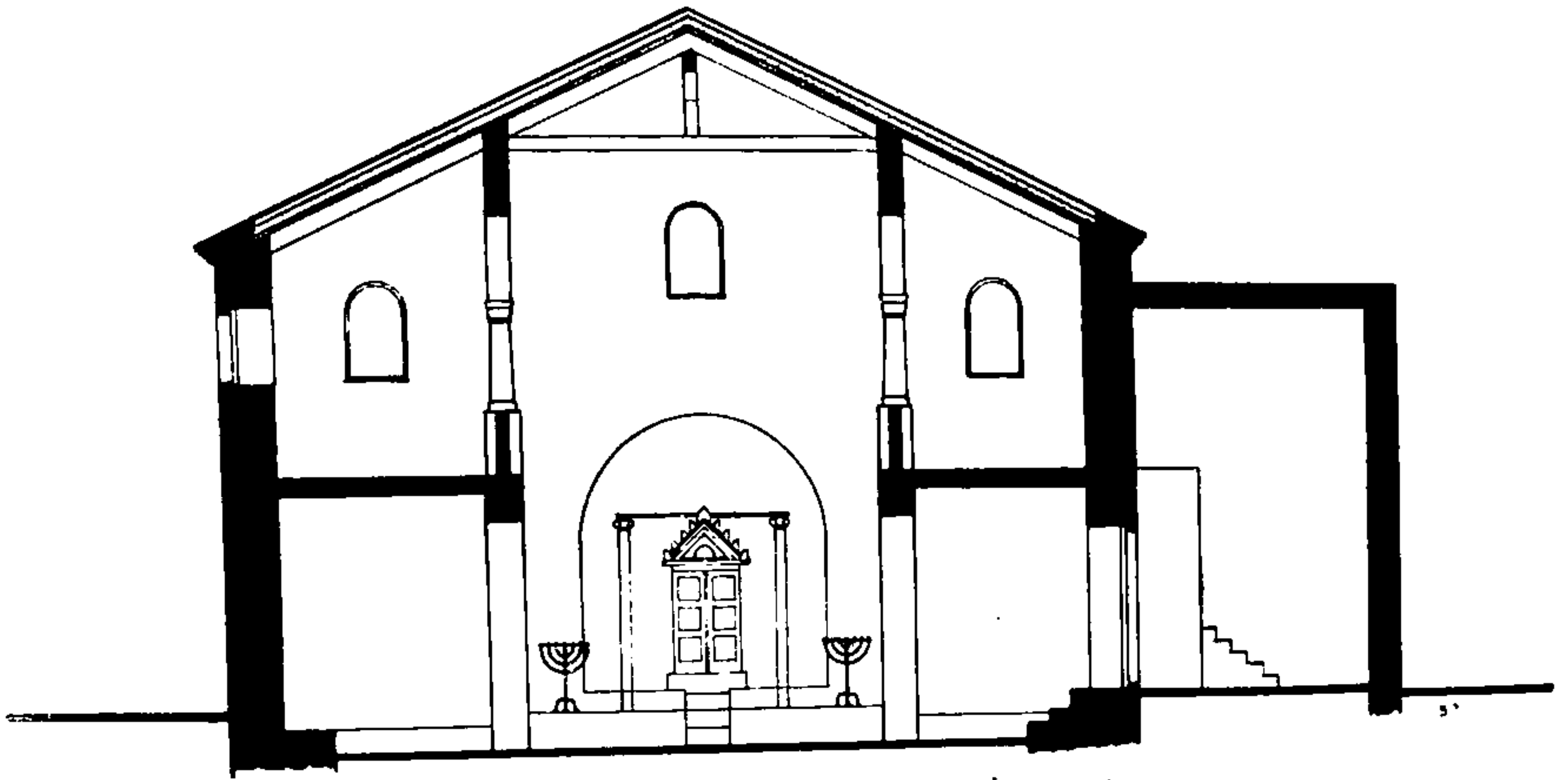
מציאות יציע עליון בבית-הכנסת הזה, ששימש ודאי ל"עזרת הנשים".

בציור 17 אפשר לראות את בנין היציע, שאליו עלו במדרגות שנמצאו בחדר הנספח שבמערב בית-הכנסת. גם בכרוזים נמצאות המדרגות המוליכות לעזרת הנשים, לא כמו בכפר-נחום מבחוץ לבנין, כי אם בחדר מערבי נספח לבית-הכנסת עצמו.

¹ שלשה כלי אבן כאלה נמצאו ליד ביהכ"נ בכפר-נחום (ציור 115, ע. 64, Orfali, Capernaüm et ses ruines, Paris 1922).

שני טורי האומנות הפנימיות שמשו משען ליציע הזה, שהשתרע, כרגיל, לשלש רוחות הבנין, מלבד זו שבדרום ששם נמצא הארון (ציור 18). מפני המרחק של 5.40 מ' שבין טורי האומנות יש לקבל בוודאות, שהחלק הצפוני של

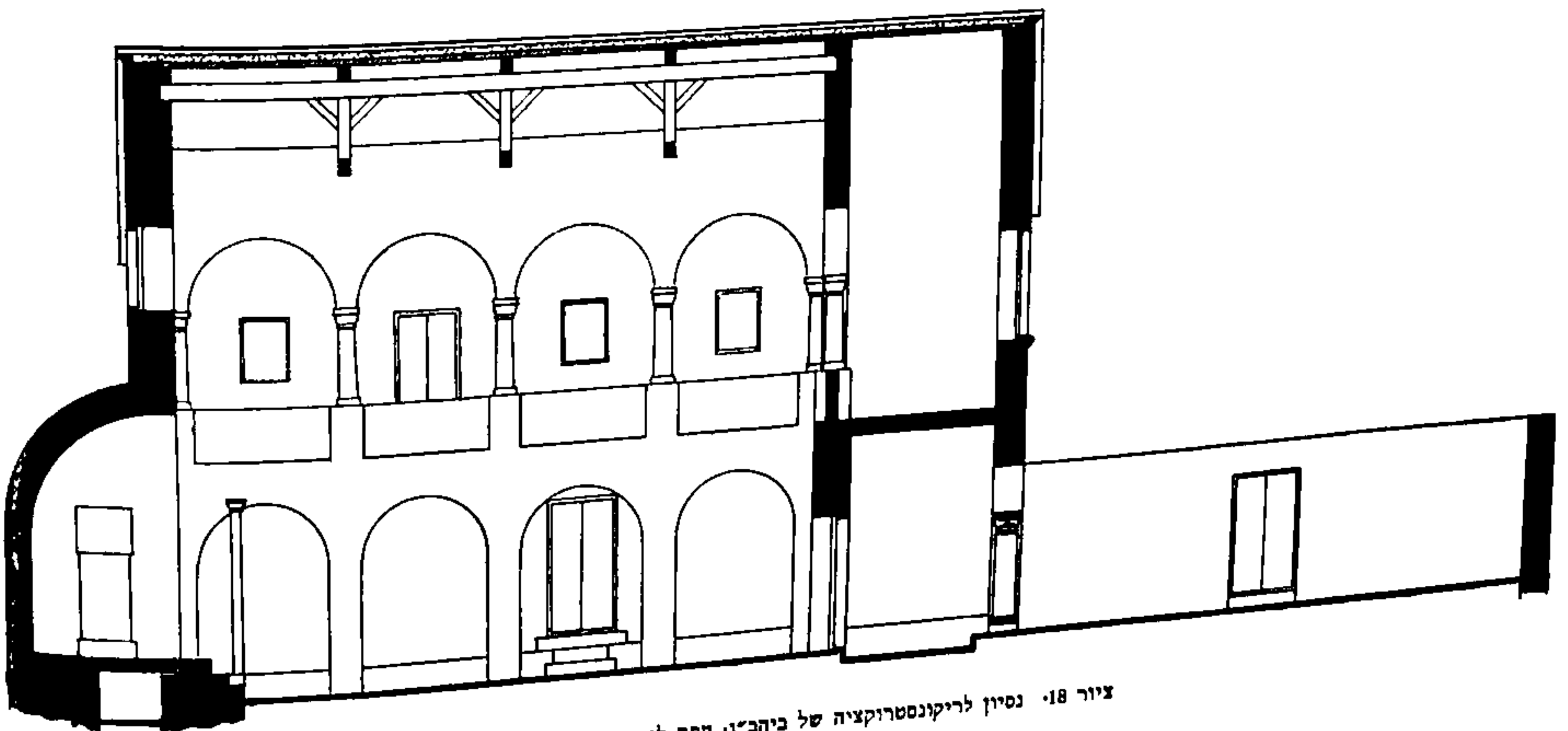

ציור 17. נסיון לריקונסטרוקציה של ביהכ"נ. חתך לרוחב; כלפי דרום.

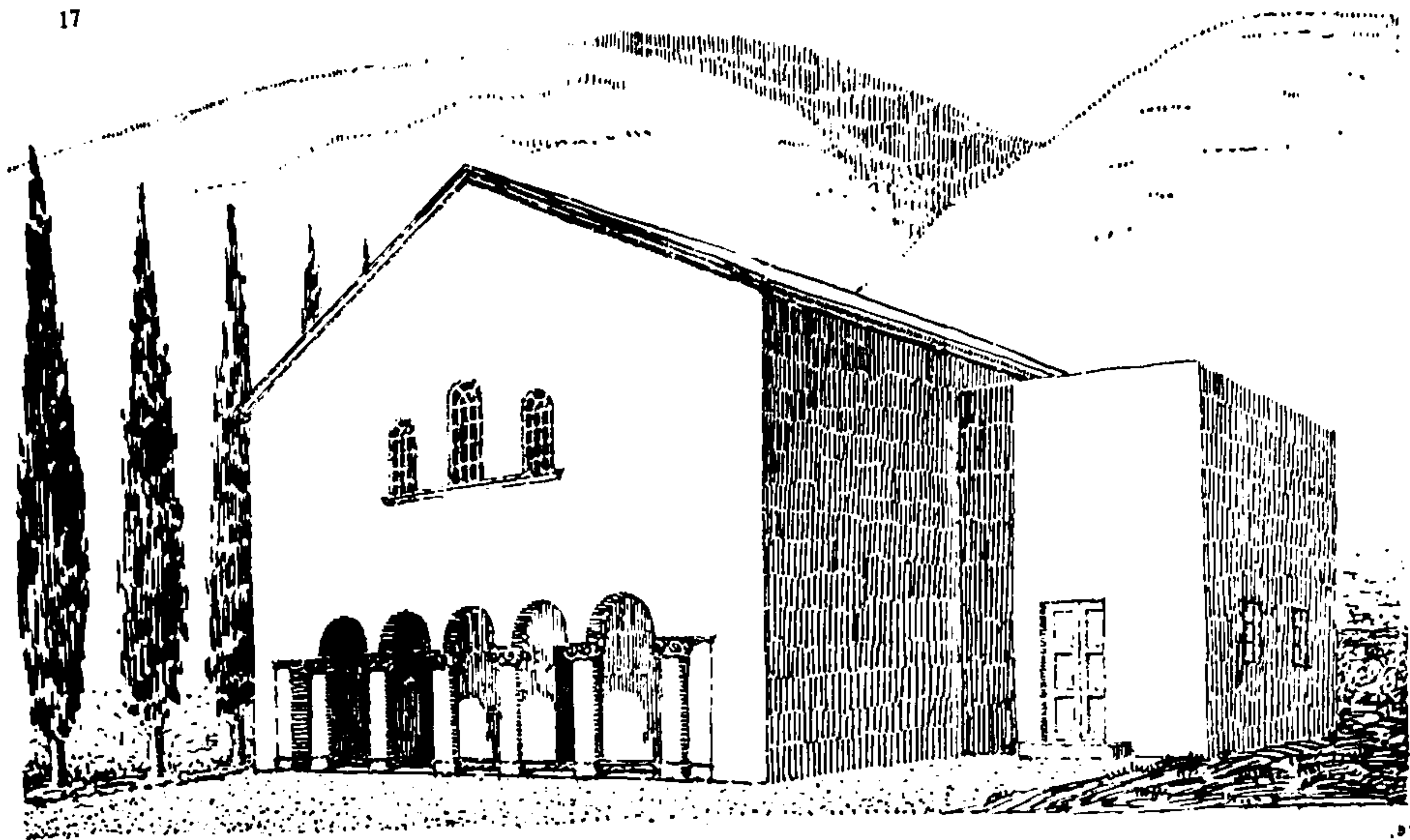
היציע היה בנוי מעל לסטיו שבחזית ביהכ"נ. בבית-אלפא היה, איפוא, הסטיו הזה שדרכו נכנסו לביהכ"נ לא חלק מיוחד שעמד לפני החזית, כמו בכפר-נחום ובכפר-כרעם למשל, אלא היה בתוך החזית עצמה. ציור 19 הוא נסיון לריקונסטרוקציה של חזית ביהכ"נ.

למציאות היציע מעל לשתי הספינות הצדדיות והסטיו מסייעת עוד עובדה אחת ששמנו לב אליה בשעת החפירות. כפי שנאמר לעיל, כסתה שכבה עבה של טיח את רצפת הספינה המרכזית, ומעל לשכבה זו היו פזורים רעפי הגג. לא כן רצפת החלקים האלה של הבנין, שאם גם היא היתה מכוסה בשכבה דקה של טיח שנפלה מהתקרה הנה לא נמצאו מעליה רעפים כלל. תופעה זו אפשר לברר אך בזה שבין הגג והרצפה היה חוצץ כאן בנין היציע שביניהם.

מציאותם של הרעפים מעל לשכבת הטיח שבספינה המרכזית, ובמקרה אחד גם על עצם הפסיפס, יכולה אולי להראות, שלא היתה עוד תקרה מיוחדת לבית-הכנסת, ושדרת מרישי הגג שנשענו על קירות הבית היתה גלויה בפנים. הרעפים מראים כמו-כן שהגג לא היה שטוח אלא משופע, כמו בכפר-נחום ובכרזים. על סוגי הרעפים ובנין הגג דובר כבר לעיל.

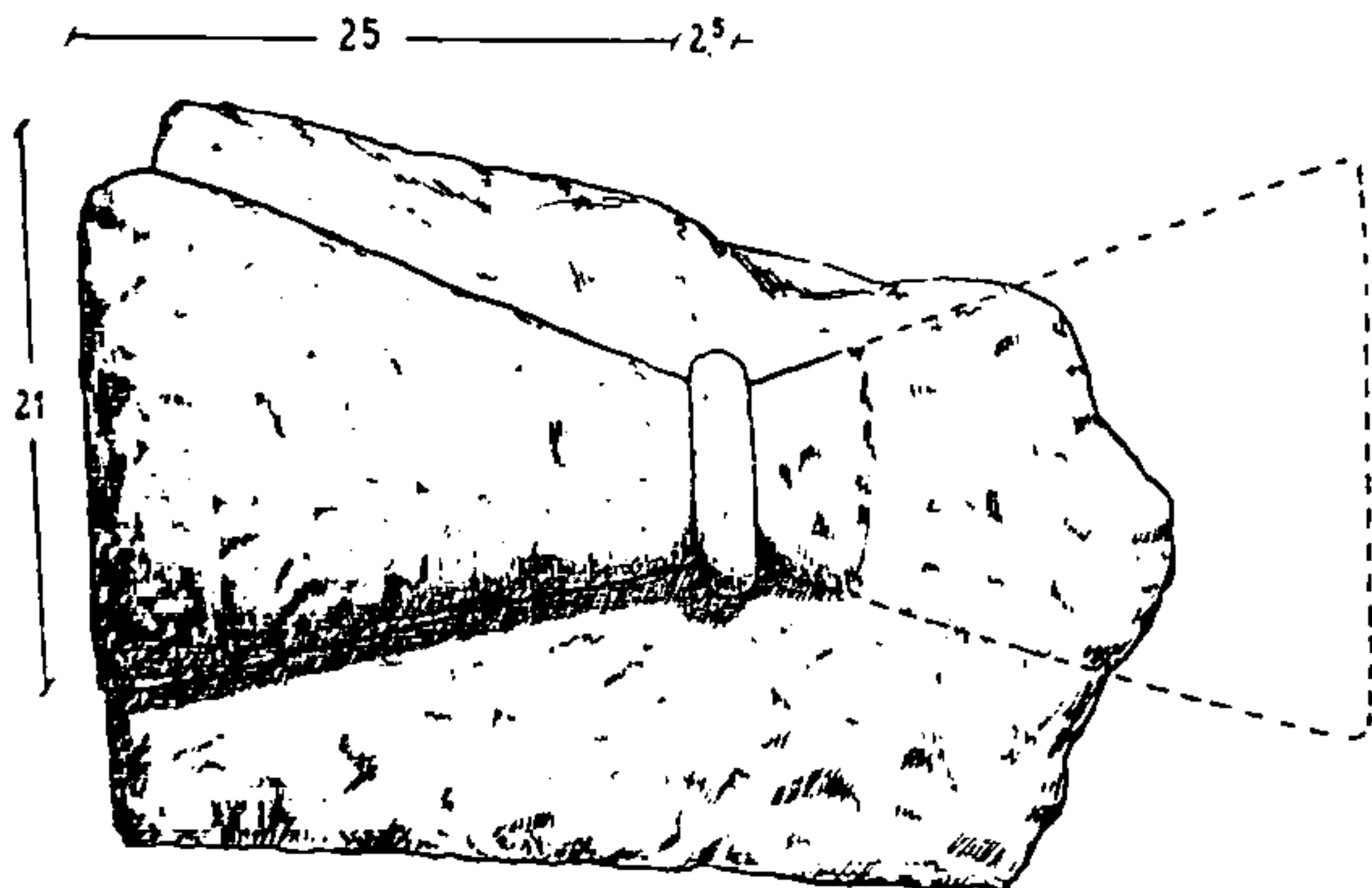

ציור 18. נסיון לריקונסטרוקציה של ביהכ"נ. חתך לאורך; כלפי מערב.

ציור 19. נסיון לריקונסטרוקציה של חזית ביהכ"נ בתקופתו הראשונה.

מהאפיסטיליות של האומנות ועמודי היציע לא מצאנו כל שרידים. אפשר אמנם גם לשער, שהשתמשו לצורך זה בקורות של עץ, שמהן לא נשאר כלום. אולם בכל-זאת נראית יותר השערתו של מר פינקרפלד, כי בשני המקרים היו קשתות מאבני גלל, חומר זול יותר ומתאים לכל אופן הבניה של בית-הכנסת, שתמכו ביציע ובקורות הגג (לוח ז'). קשה היה לנו לקבוע את מקומם של שני שברים ארכיטקטוניים אחרים שנגלו. האחד מהם, שנמצא בעזרה שלפני ביהכ"נ, הוא שבר של כותרת יונית, מאותו הטיפוס המופיע בבתי-כנסת עתיקים אחרים, כמו באם אל-עמד למשל (ציור 20). האבן השניה, שהיא חלק של כותרת מרובעת ועליה פתוחי שוכה (ציור 21), נמצאה על ידי מר איסר אונגר, חבר קבוצת «חפצי-בה», ליד אמת המים סמוך לקיר הדרומי של ביהכ"נ.

ציור 20. שבר של כותרת יונית.

חסרות לגמרי כל נקודות-אחיזה ביחס לסדור החלונות בבית-הכנסת. מתוך זה שבגובה הקירות שגלינו אין כל סימנים לחלונות, יש לשער, שהאור היה בא בעיקר דרך החלונות שנמצאו ביציע ומעל לאפסיס שבקיר הדרומי.

נשאר לנו עוד לברר יותר פרט אחד במערך הפנימי של בית-הכנסת והוא תפקידם של השקעים הנמצאים בדרג הראשון של הדוכן שלפני האפסיס (ראה לעיל, עמוד 13). יתכן, שבהם

היו נתונים כני שתי מנורות שעמדו לפני הארון או ששמשו לעמודי סבכה של עץ שסגרה את מעלה האפסיס משני הצדדים, שהיה פתוח רק באמצעו. אולם, כפי שאמרתי לעיל, נוטה אני לשער, שבשקעים הללו נמצאו כלונסאות של עץ או עמודים, שנשאו עליהם את ה«פרוכת», שניתנה להגלל לשני הצדדים (עיין ציור הפרוכת שבפסיפס). השערה נוספת, שיש לה סמוכים גם בציורים שעל אחדות מהכוסות המוזהבות היהודיות שנמצאו ברומא, שבאחד מהם ראינו ברור גם את העמודים שלפני הארון הנושאים את ה«פרוכת».

מקום העמודים בולט בצדור שעל פרגמנט של בלי כזה, הנושא עליו מסביב לשפתו את הכתובת CI BIBAS...¹ CVM EVLOGIA CONP (ARI) (ציור 22). בחצי התחתון, השבור, מצויר מושב של חסב (קליני) ולפניו מעין שולחן ועליו צלחת-לחם, כנראה, לסעודת שבת שהיתה נערכת בבית-הכנסת. בחלק העליון עומד-בין שתי מנורות בעלות שבעה קנים, מגלה ושופר - ארון-קודש בעל גג משולש ושתי קרנות לצדי בסיס הגג. דלתות הארון פתוחות ובארבע מגרותיו מונחים ספרים מגוללים, שנים-שנים בכל אחת. חלק מהמגלות שבתוך המגרות העליונות מכוסה על ידי הפרוכת המקופלת לצדדים. הפרוכת קשורה בטבעות הנתונות על מוט התלוי על שני עמודים מעוטרם למעלה כותרות, העומדים על בסיסים פשוטים. השטח שמעל לארון וכמו"כ מקומות ריקים אחרים בצדור מקושטים בענפים ועיגולים שונים.

ציור 21. שבר של כותרת מרובעת.

גם בקרקעית כלי-זכוכית מזהב מרומא, השמורה כעת בבית הנכאת שעל שם פרידריך קיסר בברלין (Inv. 6700) רואים את הפרוכת המתקפלת לצדדים תלויה מעל לארון-הקודש. הציור מחולק גם כאן לשני שטחים שביניהם מפרידה כתובת בשלש שורות, שאחדות מאותיותיה האחרונות בשורה השלישית נכתבו, מחוסר מקום, זו למטה מזו מתחת לקצה השורה הזאת:

SALBO. DOMINO VITALE
CVM COIVGE ET FILIOS.
IPSORV. FELIX. BENER
I
V
S

(לוח 1, א')

מתחת לכתובת נראה שולחן מעוגל ועליו צלחת שבה מונח דג. מסביב לשולחן מושב-הסב בחצי גורן עגולה, כמו על הפרגמנט הקודם. חשוב ביחוד לעניננו הוא השטח העליון של הציור. במרכזו מצויר ארון-הקודש שאליו עולים במדרגות אחדות, שהן ודאי אך חלק מהדוכן שעליו עמד הארון. כמו שראינו בבנין האפסיס שבבית-אלפא², מבין הדלתות הפתוחות נראות ארבע מגרות, שבהן מונחות האחת על גבי השניה מגלות, שש-שש בכל אחת מהן. למעלה נראית הפרוכת המקופלה לצדדים. אולם בהבדל מהציור הקודם אין העמודים שעליהם תלויה הפרוכת נראים כאן. שניים כאלה שכיחים בציורים הללו.

לשני צדי הארון עומדות מנורות ולידן תשמישי קדושה שונים: לצדי המנורה הימנית - לולב ואתרוג, ולצדי המנורה השמאלית - שופר וכד בעל שתי ידיים, שהיה מיועד, כנראה, להכיל בתוכו את היין לקידוש ולהבדלה. מעל למנורות כפות תמרים, הממלאות, כרגיל, את השטח הריק שבציור³.

מערך זה של עמודי הפרוכת לפני «ארון-הקודש» יבאר לנו את הציור המפורסם שעל אהת מהכוסות הללו, שפרסם די-רוסי⁴ (ציור 23).

בתוך אולם מוקף משלש רוחותיו שורות עמודים, המצוירים בצורה הנראית למסתכל בהם מלמעלה, מתרומם בנין קסן, שאליו עולים במדרגות אחדות. הבנין מכוסה גג משולש, הנמסר כאן, בהבדל מהציורים האחרים מעין זה, גיכ בראיה פרספקטיבית מגבוה. בסימפון של הגג מצויר עץ או מנורה. בחזית הבנין נראים ארבעה עמודים וביניהם דלת כפולה הפתוחה במקצת. לשני צדי הבנין עומדים שני עמודים ולפניו - מנורה דולקת בעלת שבעה קנים, שני פכים בעלי שתי ידיים לשמן או ליין, לולב ואתרוג וחפצים אחרים שקשה לעמוד על טיבם. בתוך השטח המוקף עמודים כתוב: OIKOS IPH(Υ)Σ AABE EYAOPIA (V). מחוץ לעמודים נראים שני בנינים קטנים ולידם דקלים. מהכתובת שהיתה כתובה מסביב לשורות העמודים שבור כל החלק השמאלי, ואולם מתוך אנאלוגיה לכתובות אחרות המלוות את הציורים שעל הכוסות האלה אפשר להשלימה: ΣQN IIANTQN (Hie ζύσαις μετά τῶν).

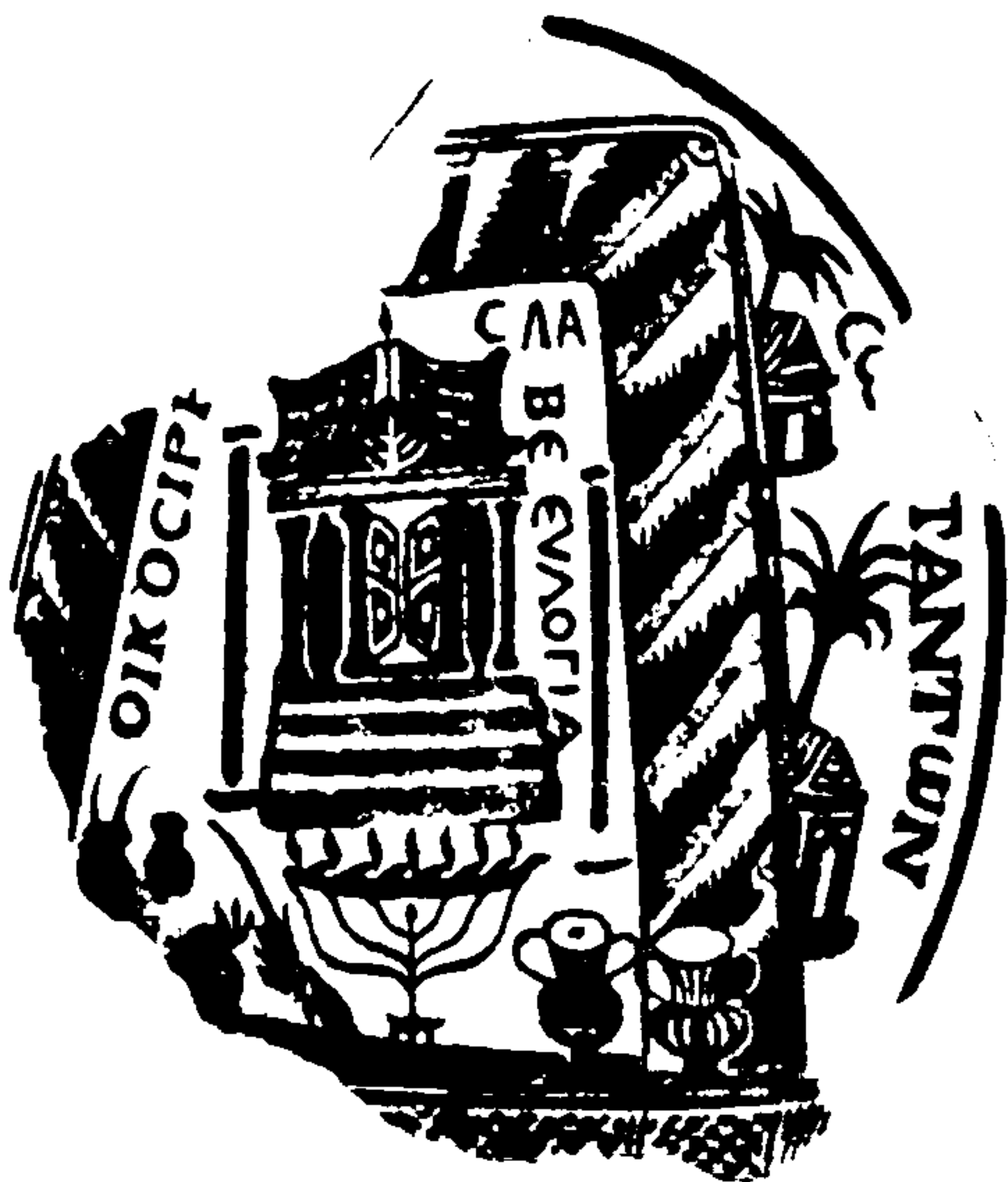
¹ Garrucci, Storia dell'arte Christiana, T. IV, 3, ציור 490, למ 490.

² צלום החצי העליון של הכלי, שנעשה מאחורי הכלי השקוף, ויטין ושטאל נתחלפו, לפיכך, על התמונה, נתפרסם כבר בספרם של קוהל-מצינגר Antike Synagogen, ע. 143, ציור 281. את הצלום הניתן כאן ראה כעת גם בספר Beyer-Lietzmann, Die jüdische Katakomben, ע. 45, למ 29. ליטצמן הראה על האותיות האחרונות שמתחת לשורה נ'.

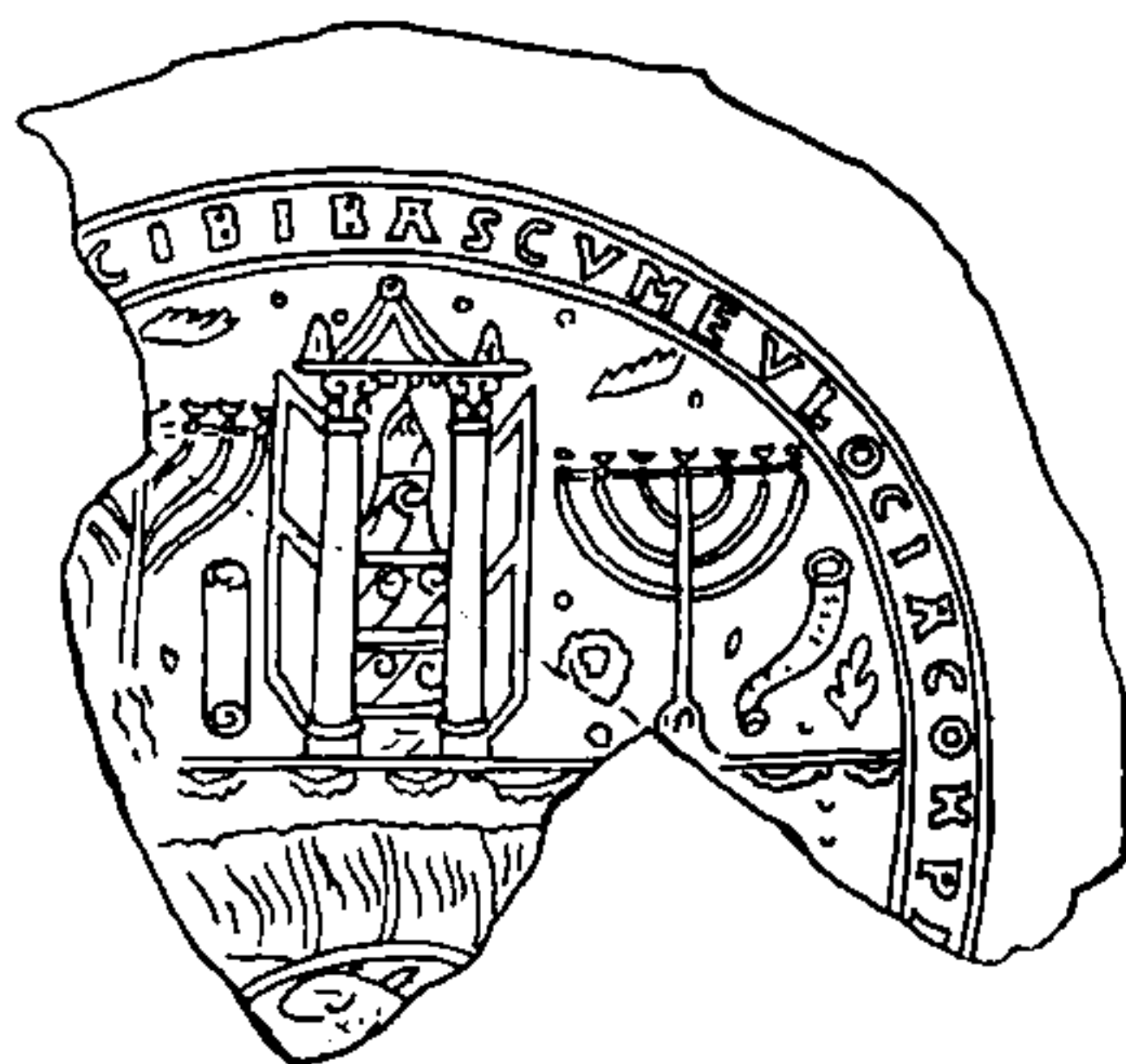
⁴ De Rossi, Verre représentant le temple de Jérusalem: Archives de l'Orient Latin t. II. 1883, p. 439 ff.

והעמודים שלצדדיו הם אותם העמודים שעליהם
היתה הפרוכת תלויה. הפרוכת עצמה אינה
מצוירת כאן בכדי שלא לכסות את מראה הארון.
גם כלי-הקודש המצוירים לפניו מצויים הם בכל
הציורים הללו. צריך להעיר עוד, שהעמודים
האלה פשוטים הם מאוד ודומים הם הרבה
יותר לכלונסאות של עץ מאשר לעמודים. לו
היה הצייר מתכוון בהם ליכין ובועז, שתיאור
כותרותיהם תופס מקום כל כך חשוב במלכים א'

ציור 23. קרקעית של כוס מיוזחבת יהודית מרומא.

ציור 22. קרקעית של כוס מוזהבת יהודית.

(ז', ט"ו-כ"ב). ודאי שהיה מעניק להם כותרות יותר מקושטות מאשר הן בצירור הזה. האולם המוקף עמודים משלשת צדדיו יכול להיות גם אולם בית-כנסת עתיק, מטיפוס בית-הכנסת של כפר-נחום למשל. שבו היתה הספינה האמצעית מוקפה שלש שורות של עמודים. התואר ΟΙΚΟΣ ΙΡΗΝΗΣ מתאים גם כן לבית-כנסת. כשם שמוצאים אנו את הכינוי ο οίκος לבית-הכנסת בכתבות יהודיות אחדות בארצות הגולה¹. ואין לדעתי, כל ספק שהכוונה במשפט הכתוב בפנים העמודים היא ברכה ל«בית השלום» («שא ברכה בית-השלום»). בית-הכנסת, דוגמת הברכות שמוצאים אנו גם בכתבות אחדות שבבתי-הכנסת בא"י (כפר ברעם ועלמא): «יהי שלום על המקום הזה» וכו'².

Oehler, Epigraphische Beiträge zur Geschichte des Judentums, Monatsschrift f. Gesch. u. Wissensch. d. Judentums, 1874, No. 57, p. 292 ff.
 Τάτιος Στράτωνος τοῦ Ἐνπέδωνος τὸν οἶκον καὶ τὸν περίβολον τοῦ ὑπαίθρου: כתובת מפוקיה: No. 65
 Τὸν κατασκευασθέντα: כתובת מאקמניה שבפריניה: κατασκεύασεν ἐκ τῶν ἰδίων ἐχαρίσατο τοῖς Ἰουδαίοις.
 Jaster, Les Juifs d'Asie Mineure, p. 107, No. 65. οἶκον ὑπὸ Ἰουλίας Σευήρας Γ. Τυρρῶνιος Κλάδος ὁ διὰ βίου ἀρχισυνάγωγος ἀπλ.
 Krauss, Synagogale Altertümer, p. 25. 457 בערה, וכמו"כ dans l'Empire romain, ע. א', ע. 457.
 ארנסט רינאן העיר כבר שברכה זו לבית-הכנסת מזכירה את דברי הגביא חגי (ג', מ'), "ובמקום הזה אתן שלום, נאום ה' צבאות".
 נריססן (Jewish Life in Ancient Rome, Jewish Studies in Memory of Israel Abrahams, New-York 1927, p. 181) מביא לדבר
 על הציור הזה, שגם הוא חושב לדאות בו את מקדש שלמה ומשער, כי במלים "בית-השלום" יש רמז ל"בית שלמה"... הוא גם מזהיר את הכותבת
 עליו. קרויס (בית השלום: השלח, כרך מ"א, ע. 377 ואילך) מפרש גם כן שהמלים "שא ברכה" מוסבות ל"בית השלום" שהוא חשב כשאר
 המפרשים שהוא כינוי לבית-המקדש. איני יודע על מה מסתמך קרויס בקבעו את זמן עשיית כוס זו למאה האחרונה קודם לתקן בית-המקדש.
 בעוד שכל המוסחים קובעים את זמן של הכוסות הללו לא קודם למאה השלישית או הרביעית לאחרית סה"נ.

פרק שלישי

רצפת הפסיפס וציוריה

כל שטח הבנין - בית-הכנסת, העזרה והחצר - היה מרוצף בפסיפס. מהחדר הנספח שבצד מערב לא נשתמרה יותר הרצפה, ואולם אבני פסיפס שחורות ולבנות מפורזות, שנמצאו בשטחו, מראות שאף הוא היה מרוצף ככה. חלקי-הרצפה של החצר, העזרה והספינה המזרחית של ביהכ"נ היו, בפי שאפשר לראות מתוך לוח כ"ז, מקושטים צורות הנדסיות פשוטות ומעוטות-גונים: מרובעים ממולאים קוים מצטלבים וכדומה. רק רצפת הספינה המרכזית והמערבית הכילה בתוכה ציורים מורכבים ומרובי גונים. בהתאם לאופי הציורים, שונות הן בגדלן אבני הפסיפס. אלה שברצפת החצר גדלן יותר משני סנטימטרים מרובעים (22 : 20 מ"מ ; 24 : 21 מ"מ); קטנות מהן הן אבני הספינה המזרחית והעזרה (17 : 13 מ"מ ; 18 : 16 מ"מ). אבני הפסיפס המצויר הן לרוב קטנות מסנטימטר מרובע אחד (8 : 8 מ"מ ; 10 : 9 מ"מ ; 11 : 7 מ"מ ; 9 : 9 מ"מ וכדומה). גודל קוביות הזכוכית המגוונת, שהשתמשו בהן במקרים אחדים, היה בדרך כלל עוד פחות (9 : 7 מ"מ ; 9 : 8 מ"מ).

בס"ה היו בפסיפס ביחד עם הצבע היסודי, לכן-צהבהב, עשרים ושנים גוני צבעים, המתחלקים לקבוצות אלו:

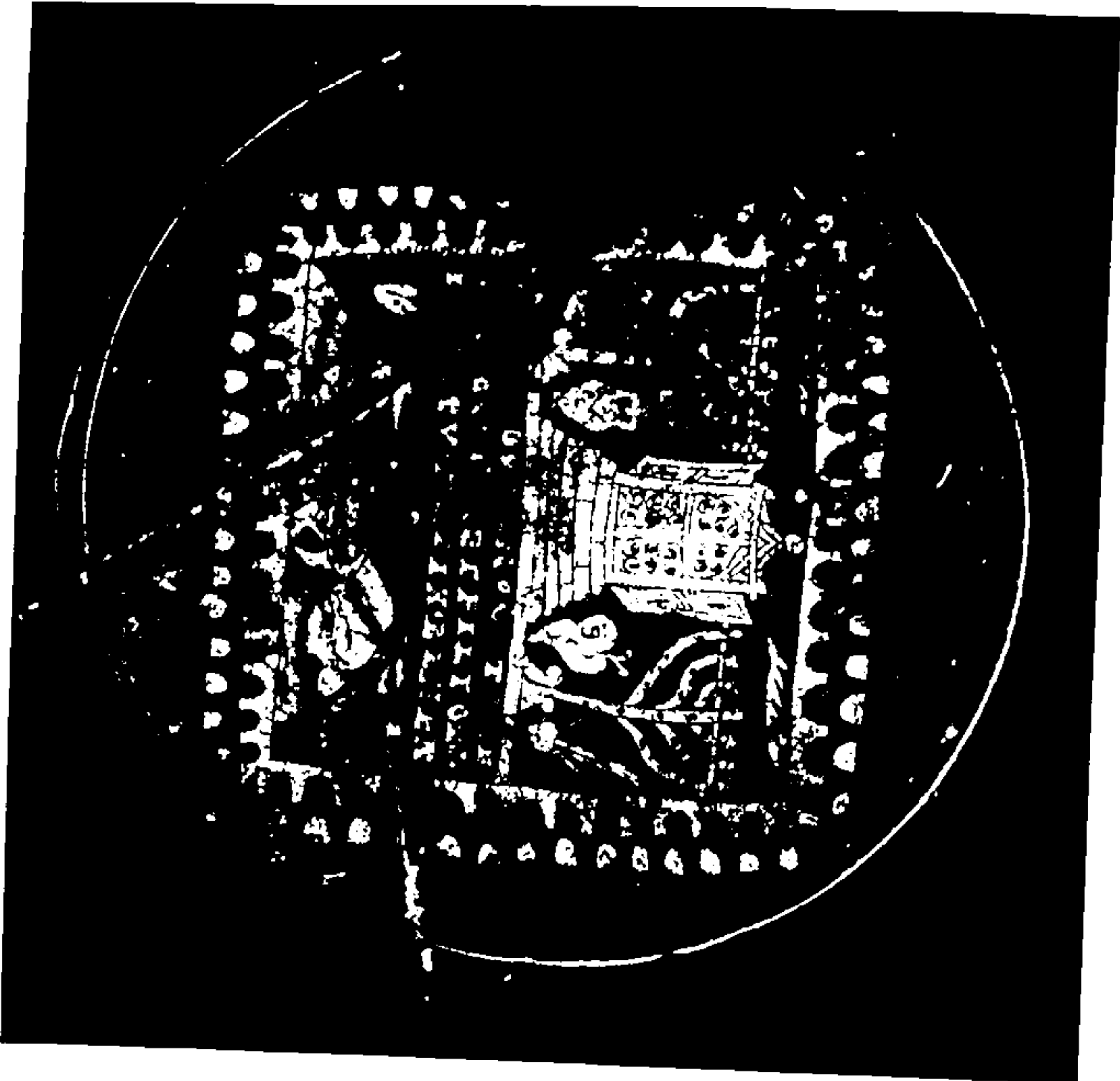
שחור ואפור	- 5 גונים
אדום	- 5 "
ורוד	- 2 "
צהוב	- 4 "
חום	- 3 "
ירוק (אזמרגד)	- 1 גון
סגול (אמטיסט)	- 1 "

אבני סיד וצור, ברובן מאותה הסביבה, הספיקו לאומנים את הצבעים הדרושים להם למלאכתם. רק לשני הגונים האחרונים (ירוק וסגול) היו נאלצים להשתמש בקוביות של זכוכית מגוונת.

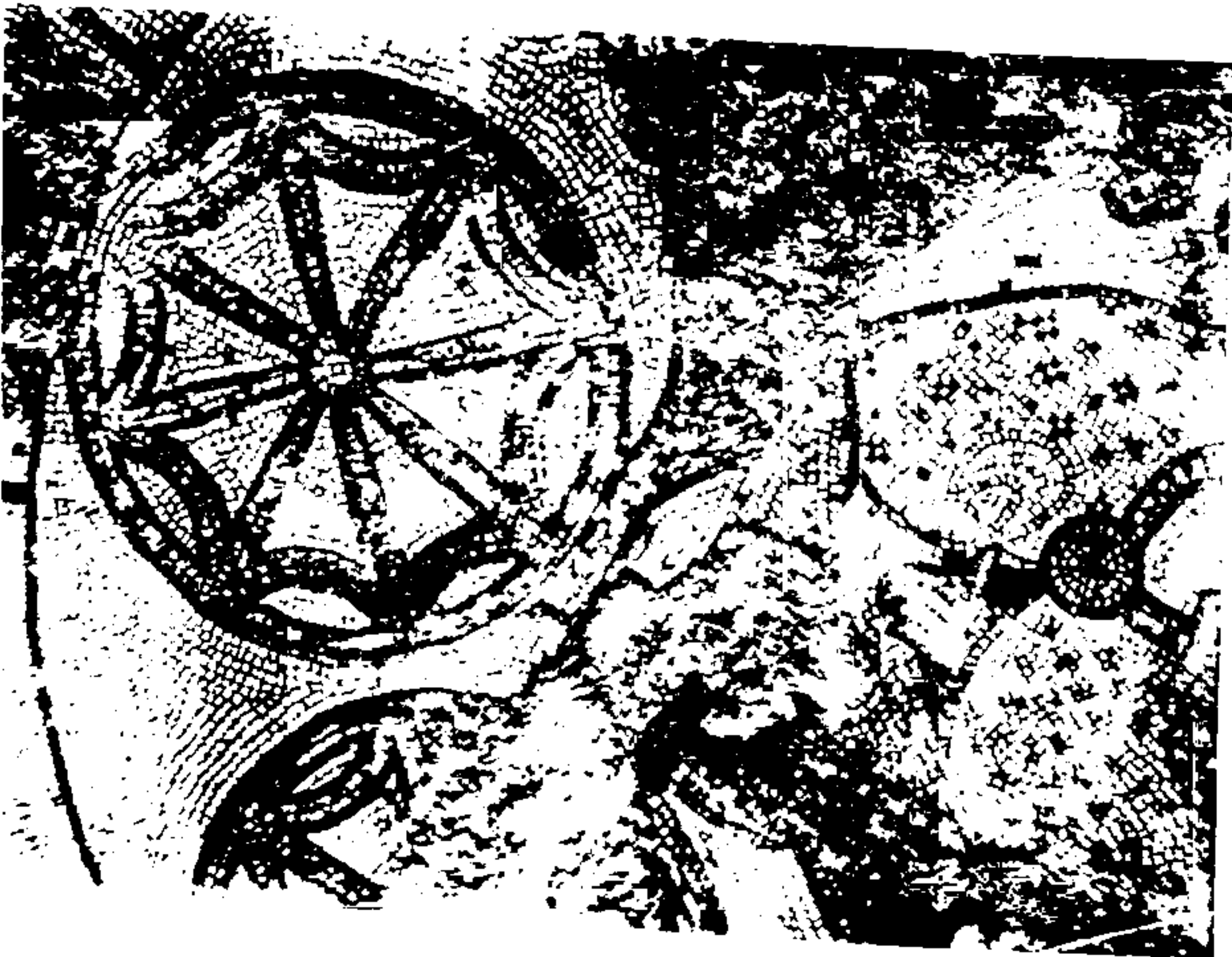
הרצפה של בית-הכנסת עצמו נשתמרה באופן מעולה. שכבת הטיח של הגג, האומנות והקירות, שנתפוררה מיד בהתמוטט הבנין, הגנה על הרצפה מההרס על-ידי אבני הבנין שנפלו אחר-כך. רק במקומות בודדים, בעיקר ליד הפתח הראשי וקרוב לאחדות מהאומנות, נהרסו על-ידי נפילת אבנים כבדות ביותר חלק גדול מהכתובת הארמית וחלקי הפסיפס המצויר. מלבד המקומות האלה שנתקלקלו על-ידי אבני הבנין שנפלו עליהם, מצאנו בנקודות אחדות חלקים קטנים של הרצפה הרוסים על ידי שרשי צמח קליס השדה (ינבות), שחדרו מפני הקרקע והבקיעו להם דרך בין האבנים הקטנות של הפסיפס. באילו נקודות אפשר היה להכיר גם תיקונים עתיקים, שבעיקר נתמלאו מקומות השבר במלט. רק ציור מזל «גדי» תוקן אז באבני פסיפס, אך באופן גרוע. הרוסה ביותר היתה רצפת החצר, שכבת המלט ששמשה מצע לפסיפס היתה רופפה שם מלכתחילה ובהיותה גלויה לשמש ולגשמים נתרועעה עוד, כנראה, בזמן העתיק. ציורי הרצפה שבספינה המרכזית נחלקים לשלש טבלאות: טבלא א' - תשמישי קודש; טבלא ב' - גלגל המזלות וטבלא ג' - עקדת יצחק. שלש הטבלאות כלואות מארבעת הצדדים במסגרת של שריג גפן או רבועים וביניהם ציורים שונים של חיות, עופות, פירות וכו'.

טבלא א' (לוח ח')

את המקום המרכזי בטבלא זו (בדרום בית-הכנסת, ליד המדרגות המובילות אל האפסיס) תופס ציור «ארון-הקודש». במלבן הארון העומד על-גבי בסיס רחב ממנו נראים שני גפי הדלת הסגורה. כל גף נחלק לארבעה רבועים גדולים. במרכז כל רבוע גדול נמצא עוד רבוע קטן ממולא בציור של לוח אישקוקי או צורות הנדסיות בנויות קוים בעלי גונים שונים. הרבוע הפנימי מוקף מסגרת של קו מתפתל ומסוגר. נצני פרחים ומשולשים בצבע אדום ושחור מקשטים פה ושם את השטח הפנימי של הרבוע הגדול. על משקוף הארון עומדים שלשה עציצים ומשני קצותיו מסתעפות קרנות. גג משולש, המצויר כאן בצורה גדולה מהפרופורציה המתאימה, עוטר את המלבן. באמצע שדהו מצוירת קונכי ומעליה נראה פנס התלוי בחודו של הגג. לשני צדי הגג עומדות, נשענות ברגל אחת על קרנות המלבן וברגל השניה על זיזי הצלעות, צפרים גדולות, כנראה נעמיות, כשפניהן מופנות האחת כלפי השניה (לוח ט').

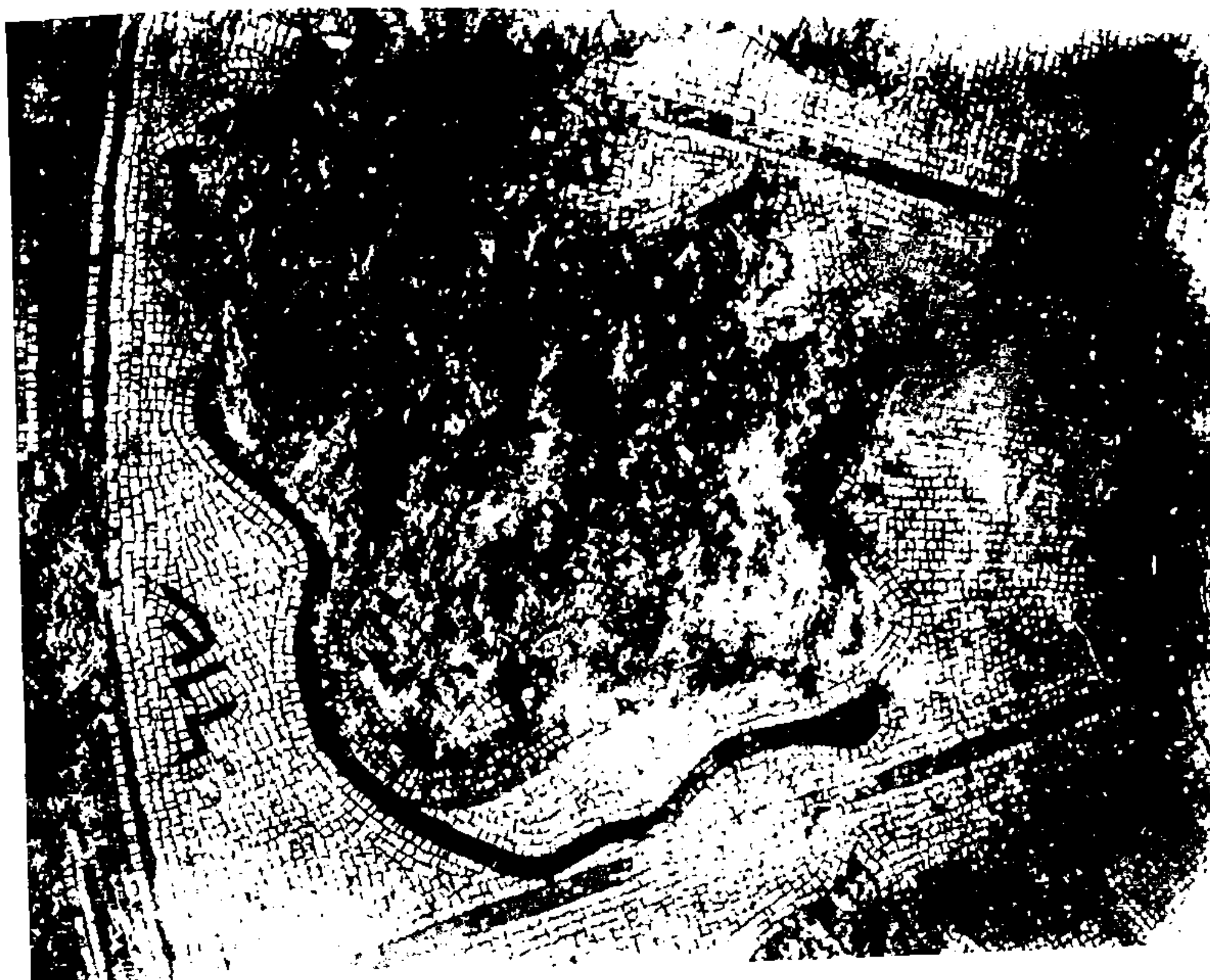

במזרח המזרחי של כלל ופכית מוחה:
א. קרקעית של שלל שם מאכזז מזה המה
שמורה בבית הנכח שלל שם מאכזז מזה המה

ב. חלק מעיור מרכבת המה מזה המה מאכזז מזה המה

א. ציור מול שור ברצפת ביהמ"ד בנערין.

ב. ציור מול סרטן ברצפת ביהמ"ד בנערין.

המזבח המרכזי בבית-הכנסת בעיר. א. ציור מול אריה ברצפת בית-הכנסת בעיר.

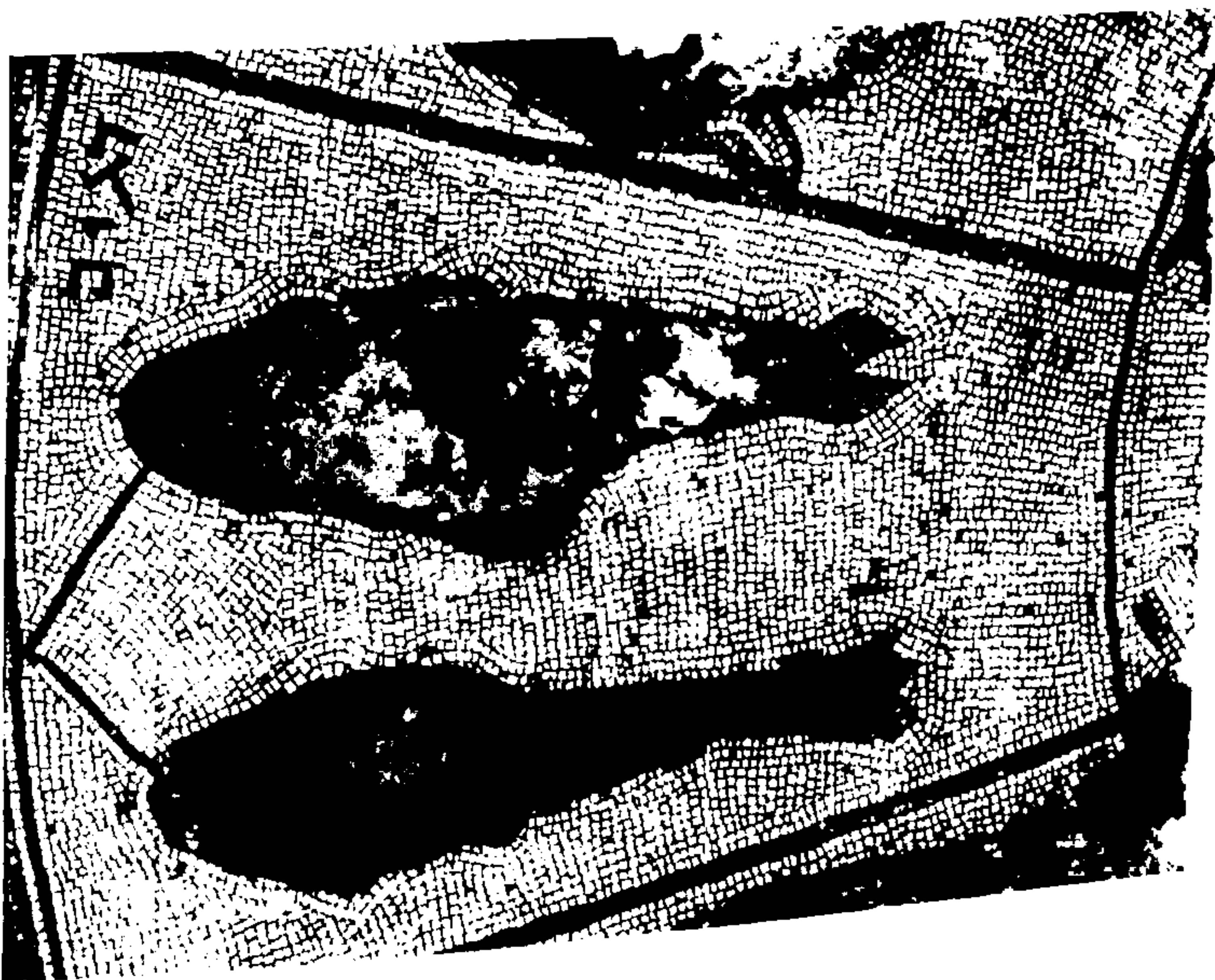

המזבח המרכזי בבית-הכנסת בעיר. ב. ציור מול החולה ברצפת המזבח בעיר.

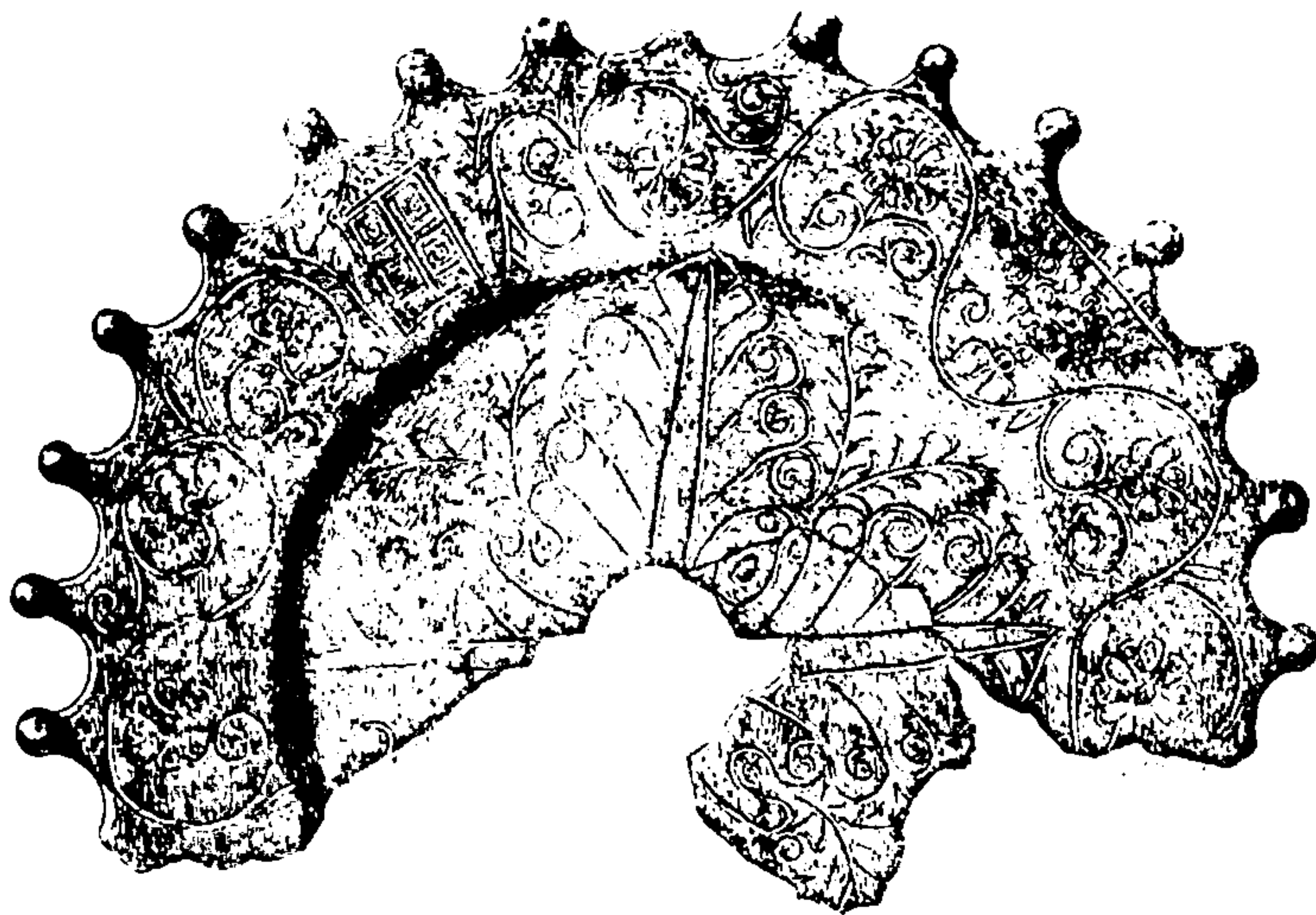

א. ציור מול מאזנים ברצפת בית-הכנסת בנערין.

ב. ציור מול דגים ברצפת בית-הכנסת בנערין.

ציור 24. סס של נחושת מכפר נענה.

«ארון-הקודש» הוא אחד הנושאים השכיחים באמנות היהודית העממית בזמן העתיק בא"י ובארצות הגולה. אנו מוצאים אותו מצויר על כתלי קברות בקטומבה יהודית ברומא¹, מצבות², תבליטי בתי-כנסת, רצפות פסיפס שבבתי-הכנסת, כלי זכוכית מוזהבים, ובתקופה יותר מאוחרת גם בקישוטים שבכתבי-יד³ וכו'. בכל הציורים הללו, למרות השנויים הקלים בהם, אחת היא צורת הארון בקוים הכלליים של בנינו. לפיכך יש יסוד להניח, שלנגד עיני האמנים היתה דוגמה ממשית ומסורתית של ה«ארון» או ה«תיבה», שבה נשמרו ספרי-התורה בבתי-הכנסת. השנויים הם בעיקר בגג הארון, שפעמים הוא מחודד ופעמים מקומר. לפעמים מקושטת חזית הגג בקונכי. כמעט תמיד הוא בעל דלת כפולה, שבגפיה נראים פיתוחי ריבועים, משנים עד חמשה במנין. יש שהארון מצויר כשדלתותיו פתוחות ואז נראות גם המגלות המונחות על המגרות פנימה. קישוטים ארכיטקטוניים שונים מפוסלים באבן, שהיו שייכים לארון-קודש, שנגלו בחרבות בתי-הכנסת בכפר-נחום וכרוזים, מראים אף הם על בנין מטיפוס שכזה.

בציורי «ארון-הקודש», שנגלו עד כה בארץ-ישראל, דלתות הארון תמיד פגורות. הציור הראשון ממין זה שנמצא בארץ-ישראל הוא על גבי סס עגול של נחושת, שרכש קלרמון-גאנו בראשית שנות השמונים של המאה שעברה בכפר נענה שליד רמלה (ציור 24)⁴ בשביל בית-הנכאת לובר שבפאריס. הסס היה שייך, כנראה, לבית-כנסת שהיה באותו מקום⁵. קוטר הסס הזה הוא 0.50 מ', כשליש ממנו חסר. שוליו מקושטים בכדורים, הבולטים מתוך

¹ Beyer-Lietzmann, Die jüdische Katakomben der Villa Torlonia in Rom, 1930; 13, 5. לוחות.

² Müller-Bees: Die Inschriften der jüdischen Katakomben am Monteverde zu Rom, Leipzig 1919. NN 35, 173, 179, 180.

Stassof-Günzburg, L'ornement hébreu, Berlin 1905, Pl. XI.; Mitteilungen der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler, Frankfurt a. Main III — IV, Fig. 6.

⁴ Clermont-Ganneau, Mission en Palestine et en Syrie, pp. 78—79, no. 62. (הציור הניתן פה לקח מהספר הזה) ראה גם:

Dussaud, Les monuments Palestiniens et Judaïques, Paris 1912, no 97. החוקרים האלה לא עמדו על מהות הארון המופיע על הסס.

⁵ על המקום הזה אין ידיעות ספרותיות אודות ישוב יהודי. ואולם הסס הזה מראה בבירור על ישוב כזה שהיה שם. יש לחשוב ששתי

הכתורות המרובעות שמצא קלרמון-גאנו בכפר הזה, שעל אחת מהן ישנה ביוונית הכתובת ἱερός, שייכות אף הן לבית-הכנסת. כעובת כזו על-

נבי כותרת רומה לזו שבנענה נמצאה גם בעמאום, שעליה היתה עוד באותיות שומרוניות הכתובת, «ברוך שמי לעולם», שהיתה שייכת לבית-הכנסת

שומרוני בעיר ההיא. ראה שם, עמוד 16.

ציור 25. תבליט של ארון-קודש על משקוף בכפר-נחום.

הכלי. בשטח הפנימי שלו מפותחים פיתוחים פשוטים של ענפים ופרחים מצטלבים. בשריג העובר לאורך השפה רואים לימין מגורה בעלת שבעה קנים, ולשמאל ארון-קודש בעל דלתות סגורות. שכל אחת מהן מחולקת לשני ריבועים. גג הארון מחודד.

צורת «ארון-קודש» מפוסלה גם בתבליט על גבי משקוף, שהיה שייך, כנראה, לאחד משערי החצר של בית-הכנסת העתיק שבכפר-נחום (ציור 25)¹. במרכזו בולט ארון בעל דלת כפולה. בגפי הדלת חרותים שלשה ידי מוט שביניהם². ריבועים. משקוף הארון מקושט בשורה של טבעות שקועות והגג המשולש – בשני כלילים הנפרדים זה מזה על-ידי מוט שביניהם³.

ציור מעין זה יש על-גבי אפריו בבית-הכנסת העתיק שבכרזים⁴. שני עמודים יוניים נושאים עליהם גג משולש, ששטחו ממולא על-ידי קונכי. אולם מכיון שהדלתות אינן נראות כאן כלל, קשה להחליט אם הפסל התכוון בתבליטו לצורת ארון.

תבליט יפה של ארון-קודש נגלה זה לא כבר בכפר «פקיעין». אל-פקיע, בגליל העליון (ציור 26)⁵. האבן הזאת, שעליה מפוסל הארון (0.55 מ' ארכה, 0.40 מ' רחבה, 0.30 מ' עביה) היתה שייכת לבית-הכנסת העתיק באותו הכפר, שמקומו לא ידוע. גפי הדלת הכפולה של הארון מחולקים לשלשה מרובעים צרים ומארכים. הדלת עטורה

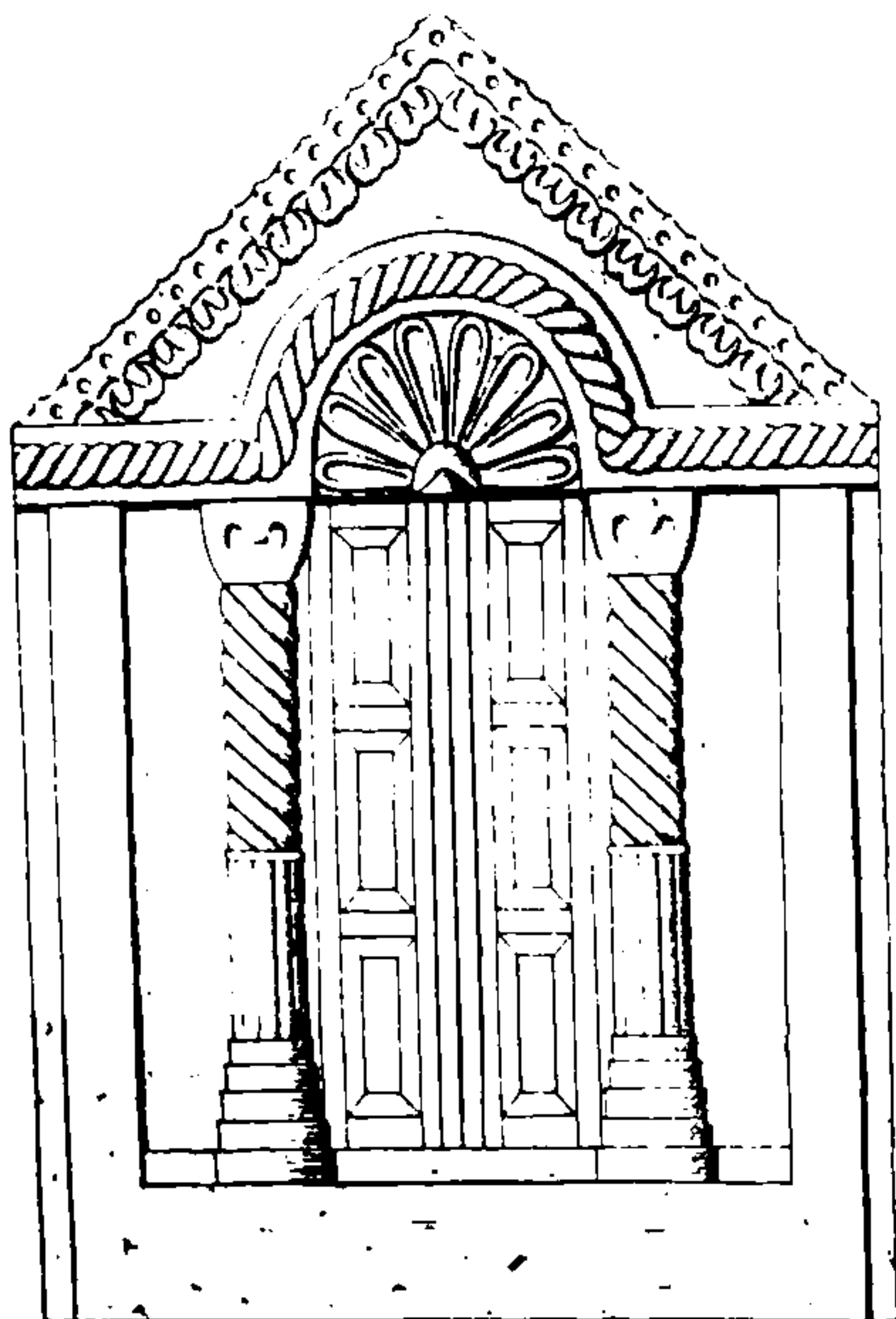
¹ Kohl-Watzinger, Antike Synagogen in Galiläa, p. 39 f, Fig. 76; Orfali, Capharnaüm et ces ruines, p. 61, Fig. 110. רלמן (הערה 3 p. 130, Orte u. Wege Jesu). רואה בתבליט לצדי הארון לולב ואתרוג – שאינם נראים לי.

² Kohl-Watzinger, op. c., p. 51, Fig. 100 i.

³ יהודי בגליל העליון על קצה גבול ארץ-העזרים (פלחמות ג', ג', א'). מסורת עתיקה רואה בו את מקום המערה שבה התחבאו רשביי ובנו מפני רדיפות הרומאים (פסיקתא דרב כהנא, פ' ויהי בשלח, מדרש רבא, קהלת וכו'). שאותה מראים גם כיום בכפר. מתוך הדימוי שבין השמות «פקע» ו«פקיעין» שביהודה, החל המקום להקרא, במאות השנים האחרונות בערך, בשם «פקיעין».

תחת השפעת הלשון היונית, ל«פקע» והיא פקיעין הנזכרת בתלמוד ובווהר. כבר הראו חכמים שונים, שהשערה זו אין לה כל יסוד, ואין כאן המקום להאריך בזה. אולם בקשר עם שרידי העתיקות היהודיים שנגלו בכפר הזה שאנו רגים בהם כאן, כראי להעיר על נקודה אחת שבויכוח הזה: האפשר להסיק, כמו שעושה זאת בן-צבי, ממציאת השרידים האלה איוו מסקנה שהיא ביחס לשם המקום? רומני, שיכולה כאן להיות רק תשובה אחת: שלילית. שרידים אלה שביהים אך ורק שבמקום זה היה ישוב יהודי עתיק. אם נקבל את זהותו של שלאמסטר, כי אל-בוקיע היא Baxa (עוד בקע, פקע: 31: p. Die hebräischen Namen bei Josephus). הרי גם קדם הישוב היהודי באותו מקום לתקופתו של ר' שמעון בן-יוחאי.

קונכי ולשני צדיה בולטים חצאי-עמודים המתרוממים על-גבי בסיסים בצורת מדרגות ועטורים כותרות. גופי העמודים מקושטים בחלקם התחתון בפתוחי קילוע הסובב את העמוד בקוים אלכסוניים. בהבדל מהתבליט שבכפר-נחום משתרע פה הגג המשולש על שטח גדול יותר מזה שתופסת הדלת עצמה, ונשען הוא על-גבי שתי אומנות. הבסיס של המשולש מקושט בפתוחי קילוע ושתי צלעותיו – בשורה של שקעים עגולים קטנים. מתחת לשורת השקעים העגולים נמצאת עוד שורה של פתוחים בצורת ¹⁰.

0 10 20 cm

ציור 26. תבליט של ארון-קודש על גבי אבן מבית-הכנסת שבכפר-נחום. בגליל העליון. החלקים המסומנים על האבן הוסלפו בציור הזה.

ציור של ארון-קודש ברצפת פסיפס נגלה בפעם הראשונה בבית-הכנסת העתיק בנערן (ציור 27). בציור הנאה הזה עומד הארון בין שתי מנורות בעלות שבעה קנים. לשני צדי כל אחת מהן תלויים בקניה פנסים של זכוכית. תשמישי אורה אלה אין בעצם מקומם כאן. אולם מטרה ציורית להם, והיא מילוא השטחים הריקים בפסיפס לצדי כן המנורות. חלק גדול מהציור כבר נמצא הרוס בשעת החפירות. מהנשאר אפשר עוד להכיר את רגלי הארון ואת דלתותיו המחולקות לריבועים מחוסרי כל קישוט. הקישוטים היחידים הנראים מעל לשיפועי הגג המשולש הם העיגולים ליד צלעותיו.

התכונה המציינת את ציור הארון בפסיפס בית-אלפא, בהבדל משאר הציורים הדומים שנמצאו בארץ-ישראל, הם העופות העומדים על מלבן הארון. הביאור העולה מאלי לפרט זה שבציור הוא, שהעופות לשני צדי ארון-הקודש מסמלים את הכרובים שהיו במשכן ובבית-המקדש. אולם שנים הם הנימוקים המדברים נגד ביאור זה. ראשית, אין מחזור-ציורים זה, הן בקישוטי בתי-הכנסת והן על גבי הכלים המוזהבים או בבתי הקברות היהודיים, קשור בכלי בית-המקדש אלא אך בתשמישי בית-הכנסת. ביחס לפרט זה עלינו עוד לזכור, שלפי המסורת היהודית לא היו במקדש שני כמה דברים שהיו במקדש הראשון וביניהם הארון והכרובים². וקשה להניח שבחרו דוקא בסמלים מהתקופה

העתיקה ביותר. שנית תמוה הדבר בכלל שבחרו בציורי עופות לסמל את הכרובים, בעוד שבבתי-כנסת עתיקים שונים בא"י (כפר ברעם, כפר-נחום, רמה וכו') נמצאים ציורים של כרובים בצורת מלאכים פורשי כנפים, המתאימים יותר למושג של כרובים בתקופה ההיא, ולא חששו כלל לציירם.

ישנה עוד אפשרות לביאור הפרט הזה מתוך מושגי התקופה ההיא. ציורי עופות ליד ארון-הקודש מופיעים גם על אחדים מכלי הזכוכית המוזהבים היהודיים שנמצאו בחו"ל (ראה, למשל, ציור 35). בציורים הללו דמות יונים לעופות. יתכן, כי היונה שהיא סמל התום מרמזת כאן על ספרי הקודש, שבהם כתובה תורת אמת, השמורים בארון זה. העופות בציור בית-אלפא נראים אמנם כנעמיות³. אולם נוצת הנעמית היתה אף היא מסמלת, ביחוד במצרים

¹ צלום האבן הזאת עם ביאור הציור נתפרסם ראשונה על ידי בן-צבי ("תגליות בפסיפס", העולם, 1930, גליון כ"ז, עמ' 506 ואילך). אותו המאמר גם באנגלית: (Discoveries at Pekiin, Q. St. 1930, p. 210 ff.). המחבר רואה מעל לדלת "משקף קשת כחצי טורן עגולה המתארת חצי השמש המקרינה: השמש פבועה במרכז המשקף וקרניה סמלאים את חצי הגורן העגולה. למעלה מהקשת הראשונה בראשית סל עם שני קצוות מאורכות וממעל לה קשת שלישית כדמות חרס וקרניו למטה". ראה לענין זה: Sakenik, Designs of the Torah shrine in Ancient Synagogues in Palestine, Q. St. 1931, p. 22 ff.

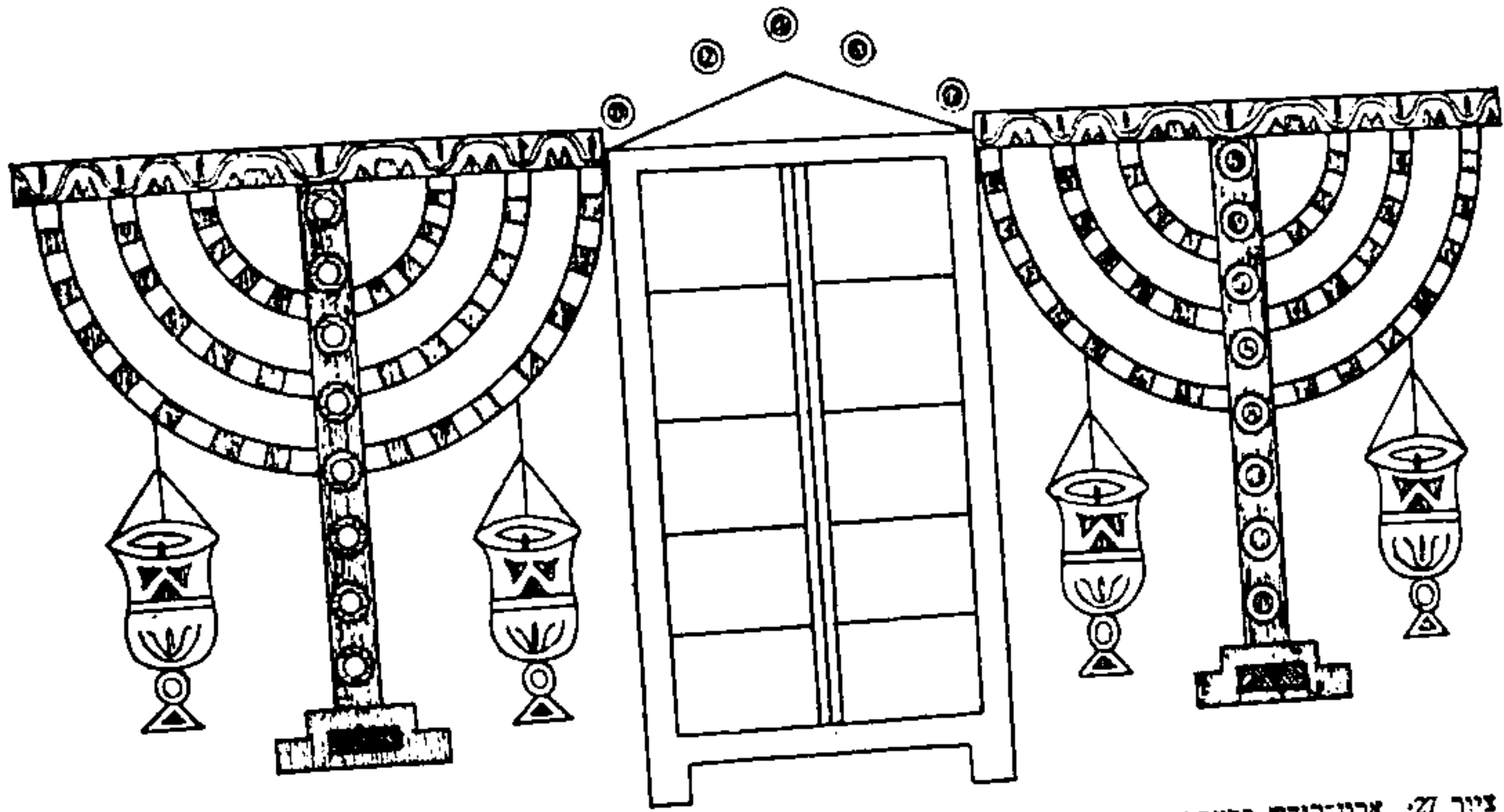
² אלו חמשה דברים שהיו בין מקדש ראשון למקדש שני, ואלו הן ארון וכפורת וכרובים וכו', ב. יוסא, כ"ב, ב'. "במקדש שני פי היו כרובים", ב. יוסא, ג"ר, א'. "ה' דברים היה המקדש האחרון חסר כן הראשון, ואלו הן אש וארון ואורים ותמים ושם המטה ויהי הקדש".

³ תענית ב', הלכה א'.

⁴ וזהו גם דעתו של מר י. אהרונ.

העתיקה את האמת והצדק¹. אופן הציור של פסיפס בית-אלפא מזכיר לעתים את האמנות הקופטית ואפשר לשער כי האומנים עושי הפסיפס היו יהודים ממצרים, בני אלכסנדריה, אשר כידוע מהמצבות שנגלו בבית הקברות היהודי העתיק ביפו נמצאו אז מהם בארץ-ישראל. אין מן הנמנע, לפיכך, שהם בהרו את הנעמית לסמל זה. אולם ביאור

ציור 27. ארון-קודש ברצפת הפסיפס של ביהכ"ג העתיק בנערן ליד יריחו. הציור הוכן על פי סקיצה של האב ווינצנט, בהשלמת החלקים ההרוסים בפסיפס.

זה אינו יוצא מגדר השערה בלבד. צריך בציורים אלה להביא תמיד בחשבון עוד אפשרות אחת והיא, שהעופות משמשים כאן כאלמנט קישוטי בלבד.

פרט שני מיוחד לציור זה הוא הפנס התלוי בחור הגג המשולש של הארון. כמו שראינו לעיל (ציור 27) תלויים פנסים כאלה לצדי המנורות שבפסיפס של נערן. גם בפסיפסים אחרים מאותה תקופה נראים פנסים תלויים בשערי הערים המצוירות בהם. בציור שלנו יש, כנראה, לחשוב את הפנס הזה כ"נר-התמיד" שבבתי-הכנסת, הדולק לפני ארון-הקודש.

כמו בפסיפס שבנערן מצוירות גם בבית-אלפא שתי מנורות בעלות שבעה קנים לשני צדי הארון². יש שנויים קלים בציורי שתי המנורות, המתבטאים בעיקר בחילופי הצבעים ובצורות הכן והנרות שעל-גבי הקנים. על כן בעל שלש רגלים מתרוממת הידך הארוכה שמחלקה העליון מתפרדים שבעת הקנים. הירך וכמו-כן הקנים מורכבים מחוליות סגלגלות ועגולות לסירוגין בגונים שונים, הבאות, כנראה, לרמז על הכפתורים והפרחים בתאור המנורה שבאהל-מועד (שמות כ"ה, ל"א-ל"ז)³. במנורה השמאלית נראים הנרות העומדים על-גבי השלב המחבר את הקנים⁴ ומהם עולות השלהבות האדומות. בימנית אין הנרות נראים אלא השלהבות בלבד. רגלי הכן שבצד ימין, המקבילות זו לזו, מורכבות כל אחת משתי חוליות. לעומת זאת רגלי הכן שמצד שמאל אינן מקבילות זו לזו ובכל אחת מהן רק פרק אחד ההולך ומתרחב בקצהו. בשניהם צבועה הרגל האמצעית בגון אחר מחברותיה. אולי רצה האומן להראות בזה, שאין שלש הרגלים בשטח אחד.

¹ ראה Otto Keller, Die antike Tierwelt, B. II, p. 170.

² כראי לציין שבשערים של כתבי-היד המקושמים, שצורת ארון להם, מצוירות גיב לפעמים קרובות צפרים על מלבן הארון.

³ ראה על הפנסים הללו Grace M. Crowfoot and D. B. Harden, Early Byzantine and later Glass lamps, Journal of Egyptian Archaeology, Vol. XVII (1931), p. 196 ff.

⁴ נרבת שתי מנורות בנות שבעה קנים (δύο ἑπτακίς) נזכרת בכתובת מביהכנים אשר בסידה (פמפיליה). ראה A. W. van Buren, Inscriptions from Asia Minor, Cyprus and the Cyrenaica; Journal of Hellenic Studies XXVIII (1908) p. 180 ff. No. 29.

גם כתיבת נזכרת גם נרבת שתי כותרות (δύο σπονδοκέφαλα) שכנראה קשור את העמודים שנשא עליהם את הפרוכת לפני ארון-הקודש (עיין לעיל ע. 18).

שאינן כן כל חיקוי למערך בית-המקדש בכלל. ראה גם ע. 236 Krauss, Syn. Altert.

אנו מוצאים את הכפתורים והפרחים גם בתבליט המנורה שעל קשת מימון וכמו-כן במנורת האבן שנמצאה בביהכ"ג של חמת-מבריה.

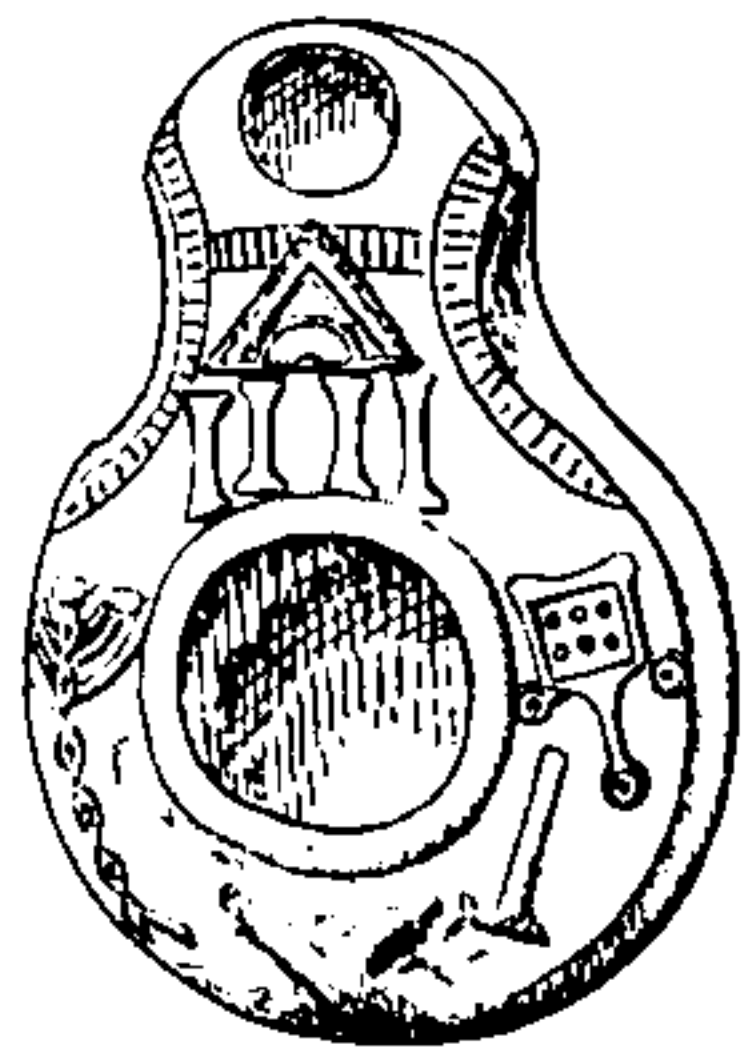
נרות נתונים בתוך הקנים של המנורה רואים בציורים שונים שעל הספלים המחזיבים, על גבי מצבה שבקסמיוורדי וכמורכן בסרקופנים מאיטליה. במנורת האבן של בית-הכנסת העתיק שבחמת, ליד מבריה, יש כתיב-קבול בצורת שקעים לנרות.

קשה יותר לבאר את מהות העצם המצויר גם הוא פעמים לשני צדי הארון (בשמאל ליד השופר ובימין מתחת לו). בציור רואים מעין קופסא מרובעת ששטחה ממולא ריבועים בגונים שונים, נתונים האחד בתוך השני. מאמצע הקופסא בולט מוט קטן. הנראה

עצם דומה לזה שבבית-אלפא נגלה
אחרי חפירתנו ברצפת הפסיפס שבבית-
הכנסת העתיק בגרש' (ציור 28). בין
שורות של כתובת-ברכה ביונית² מצוירת
מנורה בעלת שבעה קנים, לימינה לולב
ואתרוג³ ולשמאלה שופר ומתחתיו הקופסא
המרובעת, ששטחה ממולא נקודות כהות
וממנה בולט המוט. בצורה קצת שונה
מצויר אותו העצם על גבי נר חרס יהודי

במרכז הנ
החזית דומה לצ
לה אין הדלתות
מקושט הגג המז

משמאל ל
רגלים. לרגלי צ
נראה עצם מרוב
מוט מארך, המס
התחתונים של ה

חצד השוה בשלשת הציורים האלה
אלפא ובציור שעל גר החרס המוט הוא י

² כתובת זו לא נתפרשה עדיין כל צרכה. כפי שאפשר לראות מתוך הציור, הרוסה התחלת הכתובת. בחלק הנשאר כתוב: [...ἀγιστάτο]...

אמן אמן מלה" שבתכותב הארמית שנמצאה באותו ביהכ"נ. להוראתה של המלה συναγωγῆς בסוכן עדה ראה Juster, op. cit. ע' 414, הע' 8.

³ בחלק התחתון של ציור הלולב והאתרוג שעל-ידו ניכרים סימני תיקן מאוחר של הפסיפס שמלאו או את החלק התרום באבנים לבנות.

⁴ נר זה נתפרסם ראשונה על ידי ריר א. ריפנברג (Vergleichende Beschreibung einiger jüdisch-palästinensischer Lampen,) (Journal of the Pal. Oriental Society, Vol. XI, p. 64, Abb. 4). המחבר לא הבחין בציוור המגורה שבצד שמאל של הנר ובאילו פרטים

⁶ דומני כי שני עצמים מצוירים על המצבות של הקטומבה במונמיוורי (Müller-Bees, op. c. NN 19,120) שייכים אף הם לסת זה.

לסוג זה של תשמישי בית-הכנסת יש ליחס גם את העצמים המפוסלים על אבנים אחדות מבתי-כנסת עתיקים בארץ-ישראל. אחד מהם נמצא על-גבי כותרת קורינתית שנגלתה בכפר-נחום¹. מעל לשורות עלי השוכה מפוסלים בכותרת בשלשה צדדים רמון, כליל ופרח ובצד הרביעי מנורה בעלת שבעה קנים, לימינה שופר ולשמאלה קופסא מארכה שמקצה בולט המוט (ציור 30). האב אורפלי המנוח מבאר, שזוהי קופסא של בשמים². כבר הראיתי במקום אחר³ שביאור זה אינו מתקבל על הדעת, כי קופסת הבשמים לא תפסה מקום כלל בין תשמישי קדושה של בית-הכנסת, ואין לפיכך לחשוב שיעמידוה במדרגה אחת עם השופר המצויר בצד השני של המנורה.

דומה לזו שבכפר-נחום היא הקופסא המרובעת המפוסלת על אחת מאבני בית-הכנסת העתיק בפקיעין⁴. ציורי האבן הזאת, שנמצאה אף היא מתחת לשכבת הטיח בבית-הכנסת של העדה היהודית בפקיעין, נטשטשו הרבה במשך הזמן. אולם עוד נראה היטב במרכז האבן צורת המנורה, לשמאלה הלולב והאתרוג ולימינה השופר ומתחתיו הקופסא הנ"ל (ציור 31). היא נבדלת מזו שבכפר-נחום בזה, שבצדה חסר המוט הקטן. מפאת זה שחלק מהציורים מחוק כעת אין לדעת, אם המוט היה חסר מלכתחילה או שנמחק במשך הזמן.

ציור 30. כותרת מביהב"ג העתיק בכפר-נחום.

(ציור 22). גם בקרקעית שקערורית השמורה בוואטיקן (ציור 35), הנושאת עליה עוד שרידי הכתובת (A)NIMA של הארון, עומדות זקופות כינו ובין האריות בכלי אחר (ציור 38). לכותרת שבכפר-נחום וכמו-כן לאבן המפוסלת של בית-הכנסת העתיק שבפקיעין, שבהן מצוירת מגלה לא ליד ארון אלא ליד מנורה בעלת שבעה קנים, יש להשוות אבן מפוסלת מפריני הנמצאת כעת בברלין בבית-הנכבא שעל שם פרידריך קיסר (ציור 32). אבן זו נמצאה ברצפת כנסייה נוצרית שליד התיאטרון, שהחופרים מיחסים אותה למאה הרביעית לספה"נ. בבנין הכנסייה הזאת השתמשו בשרידים של בנינים עתיקים אחרים ואין כל ספק, שהאבן המצוירת היתה שייכת לבית-כנסת עתיק באותה עיר ואולי לאותו בית-הכנסת, שבטעות מסמנים אותו החופרים, וויגאנד ושראדר, ככנסייה נוצרית⁵.

¹ ציור 94, 124, Orfali, op. c., p. 94.
² שם, עמ' 93.

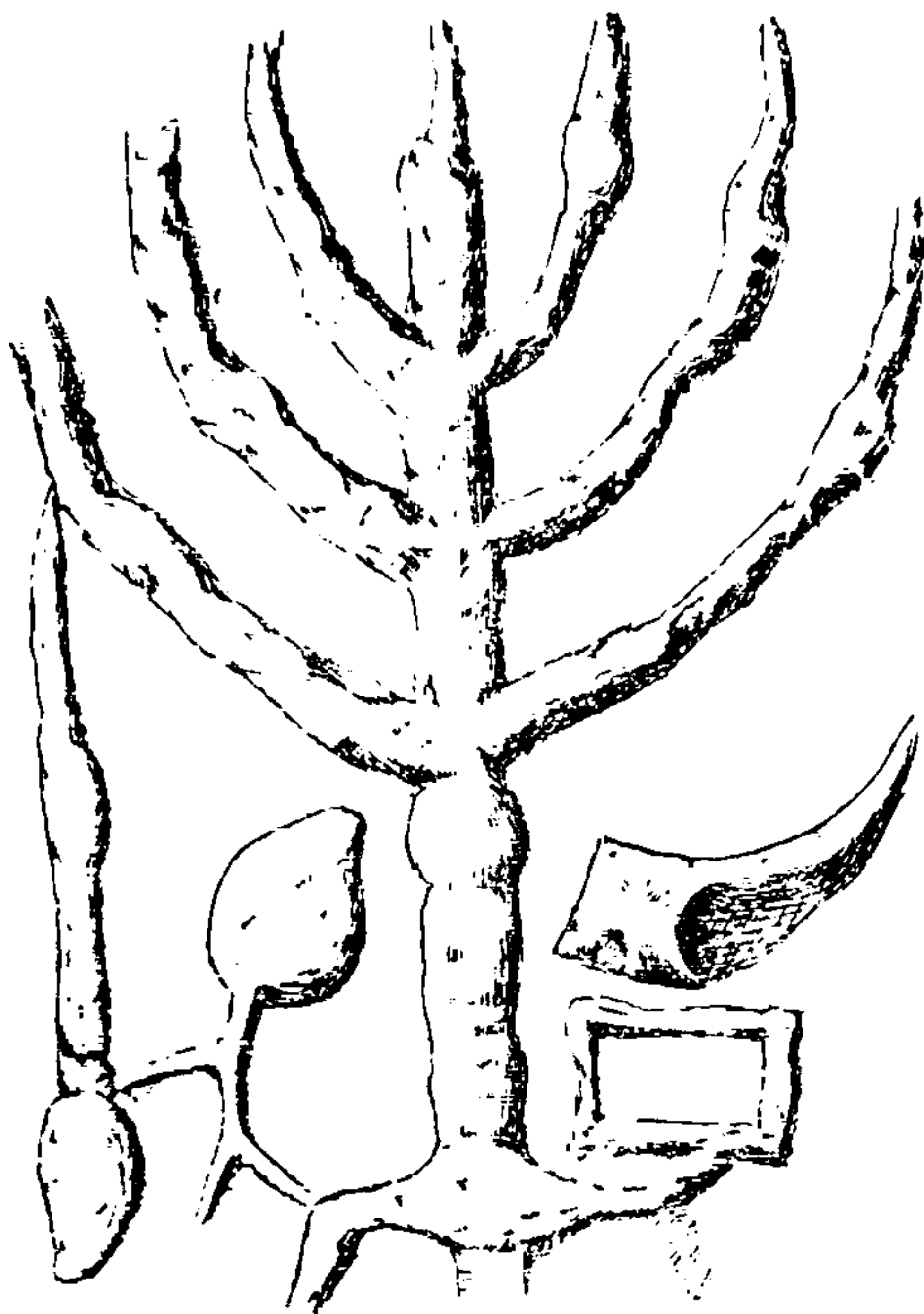
³ מוסף ל"רבו", סיום ו' אייר, תרפ"ח.

⁴ צלום התבליט הזה נתפרסם ראשונה על ידי י. בן-צבי.
⁵ עיין על הציור הזה להלן, עמוד 28.

⁶ גם בציורים עתיקים אחרים מצוירים לפעמים ספרים בודדים ליד ארון-ספרים. עיין למשל, תבליט של מצבה בבית-הנכבא באמונה בציור הזה של אויפרוניוס Leipzig 1907, p. 249 f. fig. 160.
⁷ Birt, Die Buchrolle in der Kunst, Leipzig 1907, p. 148, fig. 84.
⁸ Athenische Mitteilungen 1878, p. 323, No. 16; Birt, op. c., p. 148, fig. 2600.
⁹ Darenberg-Saglio, Dict. Fig. 2600. Birt, op. c., p. 148, fig. 84.
¹⁰ Th. Wiegand und H. Schrader: Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895 - 1898, Berlin 1904 p. 480, fig. 585.

כמו בתבליט שבפקיעין תופסת גם כאן המנורה את החלק העיקרי של פני האבן. לימינה מצוירים לולב ושופר ולשמאלה אתרוג. מתחת לקני המנורה, לשני צדי הירך, נראות באופן ברור שתי מגלות כרוכות. בצורה זו, שעליה חרות שם אשה SALUTIA, חסר החלק השמאלי והשבר עובר ליד הקנה המרכזי של המנורה. גם קני המנורה הזאת, כמו אחת המנורות שבפסיפס של בית-אלפא, נושאים עליהם נרות, שבהם נראית כאן מצד אחד הידית ומהצד השני ה"מוצקה", שמתוכה בולטת הפתילה. מתחת לקני המנורה הימניים מצוירת מגלה פתוחה באמצעיתה שראשה וסופה נגללים (ציור 33). יתכן שבצד השני של המנורה היתה מצוירת עוד מגלה או כלי אחר מתשמישי ביהכ"נ. בדומה לזה שמוצאים אנו על מצבות אחרות מאותו המקום.

ציור 31. תבליט מבית הכנסת העתיק בפקיעין.

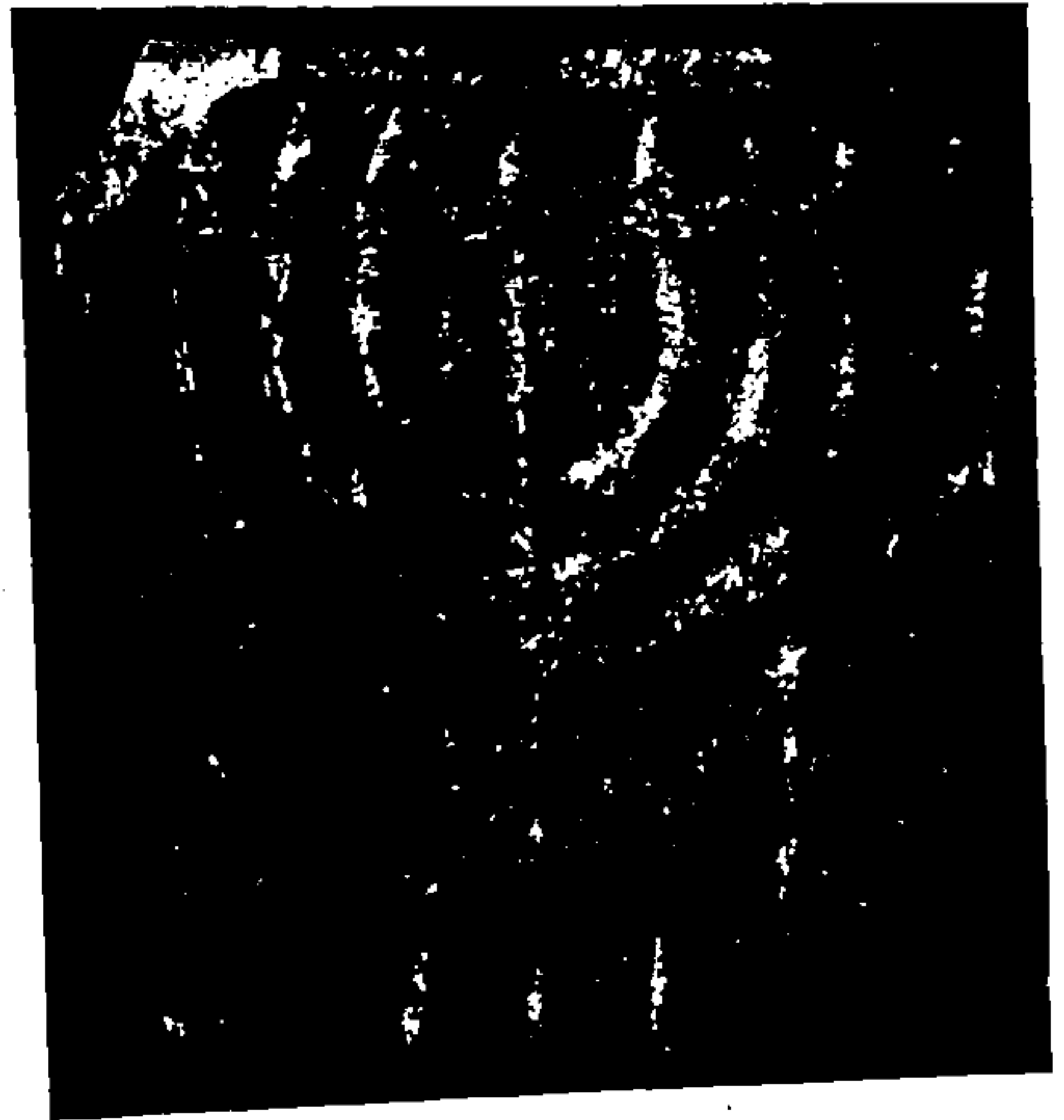
הדוגמאות המובאות לעיל מוכיחות למדי שציור של ספר או מגלה בודדים שכיחים באמנות היהודית העממית בימים ההם. בציור המגלה בבתי-הכנסת בארץ-ישראל ישנה וריאציה שונה קצת של העצם הזה – תיק של ספר, שממנו בולט המוט, שעליו הספר כרוך. המוט הזה שעליו הספר נגלל (umbili-cus, ὀμφαλός) גם מהספרות הקלאסית. אולם במגלות הכתובות על פיפיון לא היה בו צורך הכרחי. הקורא, כפי שרואים מהציורים העתיקים, היה מחזיק בידו את המגלה באמצעה אובסופה וגולל אותה לכאן ולכאן. רק האכסמפלרים המהודרים ביותר היו כרוכים על גבי מוט עשוי עץ או עצם. לעומת זאת היו הספרים היהודיים הכתובים על קלף, גם משום הכבוד המרובה שהיו נוהגים בהם, נגללים על גבי "עמוד".

עמודים אלה נזכרים כמה פעמים בספרות התלמודית "כל הספרים נגללין מתחלתן לסופן וס"ת נגלל לאמצעיתו ועושה לו עמוד אילך ואילך. אמר ר' אליעזר בר' צדוק: כך היו כותבי ספרים בירושלים עושין ספריהם" (בבא

Oskar Wulf: Altchristliche und Mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke. Königliche Museen zu Berlin, 1 Band, 1-er Teil, No. 36. חתוקר הזה לא הבין כראוי את מהות אחרים מהציורים שעל האבן הזאת. את המגלות שלשני צדי המנורה הוא מציין "zwei (gleiche) Volutenspiralen" ועל חלק הציור שמימין המנורה הוא אומר: "rechts die Ceder über einem Winkelhacken (oder gebogenem Schermesser?) mit runden Löchern an beiden Enden".

Nikolaus Müller: Die jüdische Katakomba am Monteverde zu Rom (p. 81). סילר מעיר, שעצם כזה לא נמצא עדיין בחפצי הציורים היהודיים שבאיטליה וחושב אותו ללוח או דף של פנקס. הוא משער, כי ציור זה על הסככה בא במקום הפנקס, שהיו נוהגים בארצנו של סת "מפני ענמת נפש" (שםחות, פרק ח'). אולם כל הציורים שנמצאו על המצבות, ובמרכזן מקום הציור הזה, ליד המנורה, שוללים בהחלט את מהותו החילונית והפרטית של העצם המצויר. קרויס (Synagoga Altertümer, p. 365, הערה 1), החלק על הביאור הזה, מקבל את השערתו של Schneider-Graciosi ואומר: "Keine Schreibtafel, sondern Thoraschrein mit den beiden Säulen, auf die das Pergament aufgewickelt war". ביאור זה הנהו בכלל בלתי אפשרי, כי על עמודי ארון-הקודש לא היו סגוללים את הספר. בלתי מדרקת היא גם כן הערתו של קרויס ביחס לספר 35 של המצבות הללו (Müller-Bees, op. c.). שם מצויר, אמנם בצורה בלתי-מצולחת, לא ארון ומגלה, כי אם ארון בלבד. עיין: Birt, op. c., p. 228 ff.

בחרא, י"ד, א'). בירושלמי (מגלה א', הלכה י"א) נאמר „ועושין עמוד לספר בסופו, לתורה מיכן ומיכן; לפיכך גוללין הספר לתחילתו והתורה לאמצעיתה". מהפסקה הזאת נראה, שהיו עושים לספר התורה שני עמודים, אחד בראשו ואחד בסופו, כמו שנהוג בספרי התורה אצלנו עד היום. ואולם

ציור 32 - אבן מקושטת מביכ"נ עתיק בפרייזי.

זה נאמר רק אודות ספרי ה"תורה" עצמה. ביחס לספרים אחרים נזכר לרוב רק עמוד אחד. „גליון שבספר שמלמעלן ושמלמטן שבתחלה ושבסוף מטמא את הידים. ר' יהודה אומר שבסוף אינו מטמא עד שיעשה לו עמוד" (משנה ידים, ג', ד'); או פסקה אחרת: „ת"ר הרוצה לדבק תורה גביאים וכתובים כאחד מדבק ועושה בראשו כדי לגול עמוד ובסופו כדי לגול היקף וכו' (יומא מ"ד, ב'). בכל אופן הציורים היהודיים, שנשארו לנו מאותה התקופה, שבהם ניכר ה"עמוד" בתוך המגלה, מראים רק עמוד אחד. זאת אפשר לראות בכלי מוזהב השמור בוואטיקן (ציור 34). ליד קו העיגול הכולא את הציור נמצאת במקומות הפנויים הכתובת ANASTASI PIE ZESES. הציור עצמו נחלק לשני שטחים. בשטח התחתון מצוירות שתי מגורות הנושאות על קניהן גרות דולקים. בין המגורות ומסביב להן מצוירים לולב ואתרוג, שופרות, פך שמן וכו'. במרכז השטח העליון מצויר בין שני אריות רובצים ארון בעל גג מעוגל. דלתות הארון פתוחות ועל

שתי המגורות שבפנים מונחים הספרים, שלשה על כל אחת עמוד בתוך כל מגלה נראה גם-כן בציורי כלי אחר הדומה בציוריו לכלי הזה (ציור 38) וגם בקרקעית המוזהבת שבבית-הנכאת על שם פרידריך קיסר בברלין (לוח 1, א'). גם על אחת המצבות שבמונטיורדי מצוירת לשמאל המגורה מגלה גלולה, שבשני קצותיה נראה ברור ה"עמוד"¹.

גם התיק (וואף 08) של הספר נזכר פעמים רבות בספרותנו העתיקה. לדוגמא נביא כאן רק מקומות אחדים: „מצילין תיק הספר עם הספר ותיק התפלין עם התפלין" (שבת, ט"ז, א'), „רכי אליעזר ברב צדוק אומר אנלוגין של ספר סהור והתיק שלו סמא והעמוד שלו" וכו' (תוס' כלים ג', ו', ט'). כנראה שלא היו נוהגים בכל מקום להחזיק את הספרים בתוך תיקים², כי ברוב הציורים היהודיים שעל-גבי הכלים המוזהבים, המגלות מונחות בתוך הארון בלעדיהם. אולם אפשר לנו בכל-זאת להראות על ציור אחד, בשבר של קרקעית מוזהבת (ציור 35), שבו יש להביר במרובעים הממלאים את שתי השורות העליונות של המגורות בפנים הארון הפתוח את התיקים שבהם נתונים הספרים³.

יש אמנם הבדל בין הציורים שבפסיפסים שלנו ובין אילו שבקרקעית הנ"ל בזה, שבאחרונה אין ה"עמוד" נראה כלל ובראשונים בולט הוא מתוך התיק. את ההבדלים הללו יש לראות עוד כיום בחילופי המנהגים ביחס לשמירת ספרי-התורה בקרב העדות היהודיות השונות. לעומת זאת מחזיקים השומרונים, הקראים, העדות המזרחיות נשמרים בתיקים, כי אם מעוטפים בתוך „מעיל" מאריג יקר. לעומת זאת מחזיקים השומרונים, הקראים, העדות המזרחיות

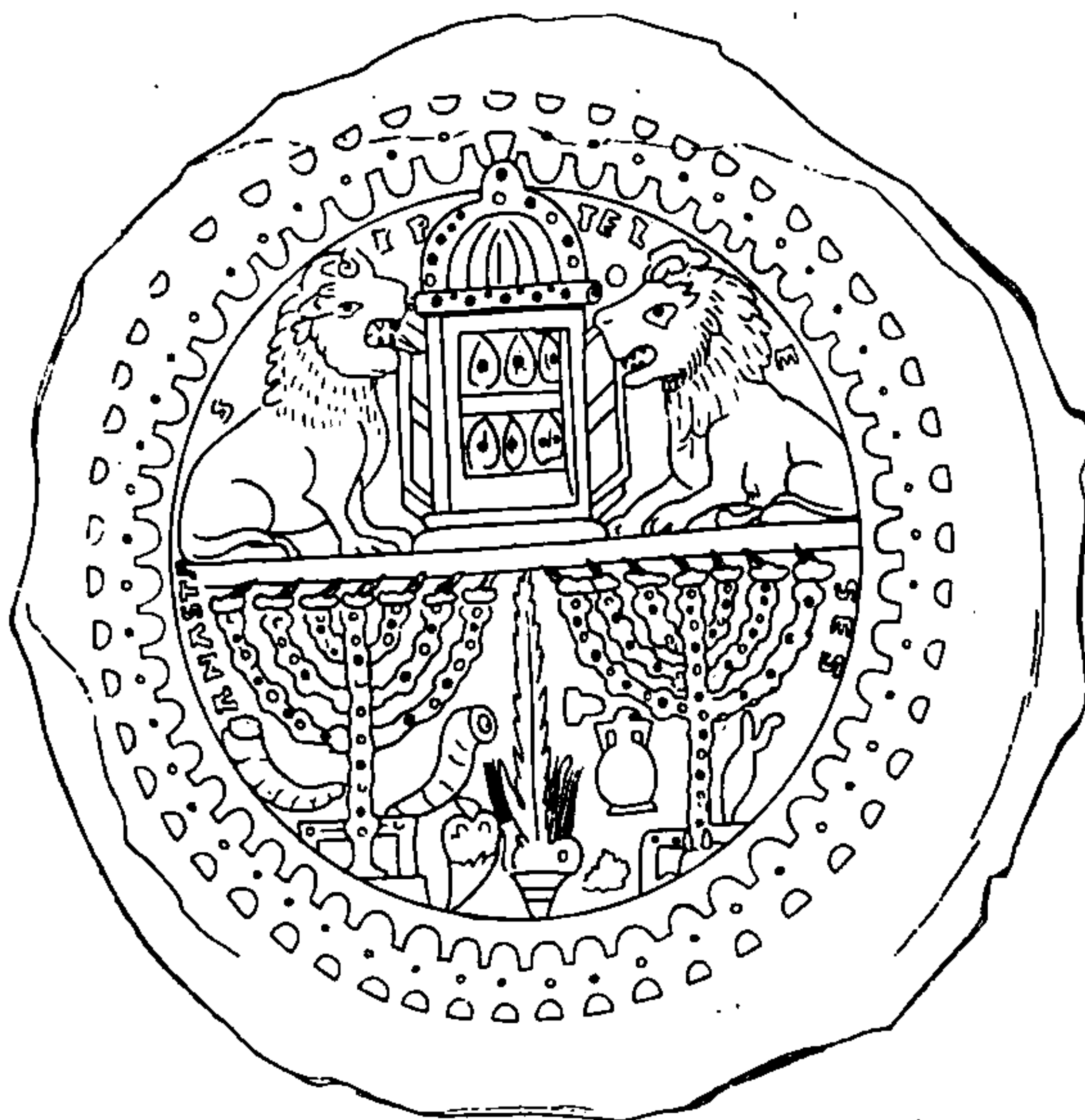

ציור 33 - שבר של מצבה יהודית מהקטקומבה שבמונטיורדי.

שבר של מצבה יהודית מהקטקומבה שבמונטיורדי.

¹ Nikolaus Müller, op. c., p. 79; Müller-Bees, op. c., No. 119.
² Die Tora wurde sicherlich mitsamt dem Mäntelchen in eine Theke gesteckt.

³ ל. בלוי אומר: op. c., p. 176.
⁴ עיין גם: op. c., p. 263.

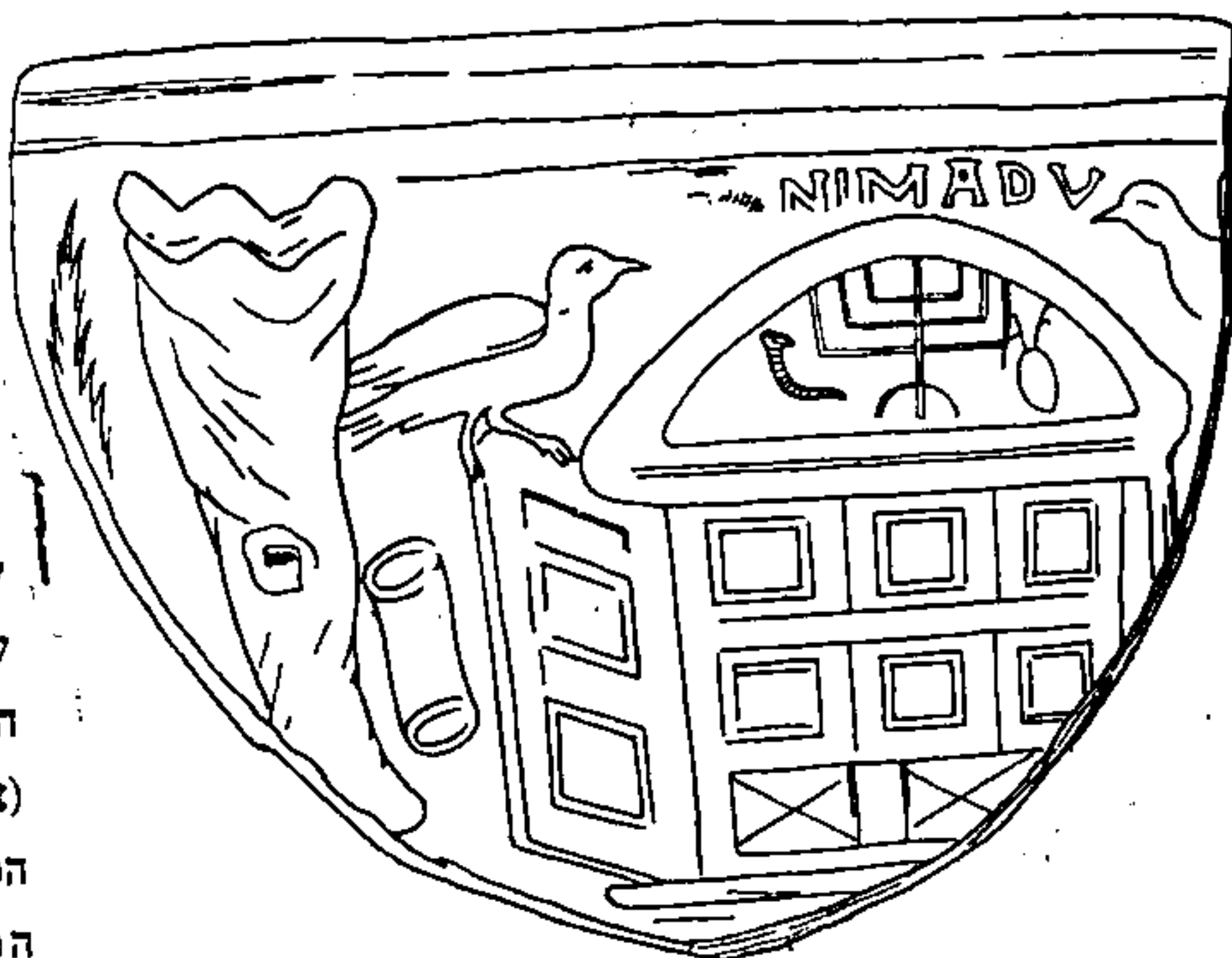
ציור 34 - קרקעית של כלי זכוכית עם ציורים מוזהבים.

וה"ספרדים" את ספרי התורה בתוך תיקים של עץ ומתכת¹. מתוך התיקים של ספרי-התורה של הראשונים יוצאים למטה ה"עמודים" שבהם מחזיקים את הספר. כשהוא מוצא מתוך ה"תיבה". למעלה בולטים העמודים אך מעט והם משמשים בעיקר מקום אחיזה לקישוטי ה"רמונים". לא כן אצל ה"ספרדים", שאצלם יש שאין העמודים בולטים מתוך התיק. התיקים האלה מקושטים לרוב בציורים הנדסיים שונים וכדו'. זכר לזה יש למצוא גם בציורים הפשוטים על התיקים שבפסיפסי בית-אלפא וגרש².

בבעלי-החיים המצויים בטבלא זו יש לראות בלי ספק, למרות דמותם הבלתי מוצלחה, אריות העומדים כמשמר כבוד ליד ארון-הקודש. ציורי אריות לצדי הארון נמצאים גם על אחדות מהכוסות המוזהבות (ציורים 34, 38) ומצויים הם עד היום ברקמות שעל הפרוכות או בפיתוחי העץ שמסביב לארון בבתי-הכנסת בארצות הגולה³.

הציורים האלה מפיצים אור על שרידי פסלים של אריות, שנמצאו באחדות מחרבות בתי-הכנסת העתיקים, השייכים לתקופה קודמת לבית-הכנסת שבבית-אלפא. המנוח אורפלי מספר בספרו "כפר-נחום וחרבותיו"⁴ על שבר פסל של בעל-חי שנמצא ליד בית-הכנסת ההוא. שרידי הרעמה.

שנשתמרו עדיין היטב בקסע הזה. מראים בבירור, שלפנינו החלק הקדמי של פסל אריה. לפי דבריו, נמצא שבר אחר דומה לזה גם לפני המלחמה בין שרידי חורבת בית-הכנסת עצמו. אחרי מותו של אורפלי עלה בידי למצוא גם את החלקים האחוריים של שני פסלי אריות וכמו-כן את החלק הקדמי של האריה השני. בשעת ניקוי שרידי בית-הכנסת שבכרזים, שנעשה על ידי ה' עורי מסעס מחלקת העתיקות, נמצאה שוב גופה שלמה של פסל כזה מבולת (ציור 36). מתוך החקירה והדרישה, שערבתי בדבר מקום המצא הפסל הזה, נודע לי בבירור, שנמצא מונח בספינה המרכזית קרוב לקצה הדרומי שלה. מלבד הפסל הזה, שהוא כמעט שלם מחוץ לראש החסר בו, מצאתי בין

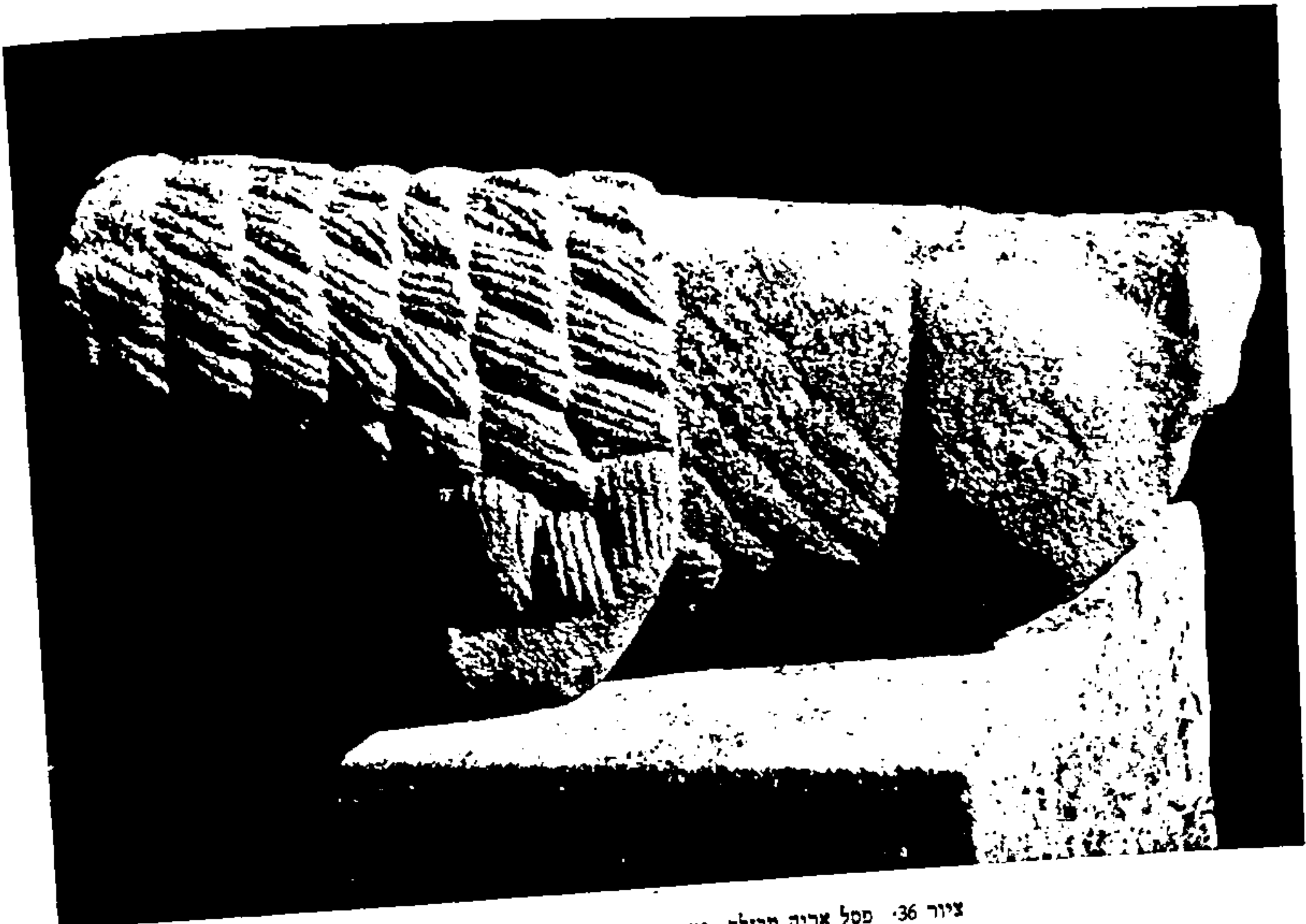
ציור 35 - שבר של כלי זכוכית עם ציורים מוזהבים.

¹ ראה את הציורים שבסאמרו של ה' פינקרפלד: *Illustrierte Beilage zum Isr. Familienblatt*, Hamburg No. 28, 11 Juli 1929.

² ש. קליין ("ציון", ידיעות החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה, שנה א' גליון ב', עמ' 19) מתח את דעתו, כי הציורים שבבית-אלפא וגרש מתארים "קופסא של צדקה" וראה כריבועים הקטנים שכנרש ציורי מסבקות.

³ פסלים או תבליטים של אריות במקדשים, מובחות או ליד כסאות מלכים (כסא שלמה, למשל) ידועים לסדי. הרנסא היחיד עתיקה שנמצאה עד כה בא"י, היא פסל האריה שנתגלה במקדש כנעני בתל בית-מרסם, ראה W. F. Albright, *The third campaign at Tell Beit Marsum*, *Mirsim, Bulletin of the American School of Oriental Research*, N. 39, p. 7.

ציור 36. פסל אריה מבזלת. נמצא בביהכ"נ העתיק בכרזים.

השברים המרובים שבכרזים גם כפות רגלי ארי שני מבזלת. אפשר להחליט בבטחה שגם בבית-הכנסת שבכרזים היו שני פסלי אריות. ראש של פסל כזה, החסר כעת בפסלים שבכפר-נחום ובכרזים, עלה בידי לגלות באחד מבתי-הכנסת העתיקים שבגליל העליון, בכפר ברעם. בחצר של אחד מתושבי הכפר המארוניטים מצאתי בין האבנים, שבעל הזאת נגלה, שזהו ראש אריה שפיו פעור (ציור 37). כמו בציורים שנזכרו לעיל. בכפר זה אין כל שרידים עתיקים אחרים מלבד אלה של הישוב היהודי במאות הראשונות שאחר החורבן, ואין כל ספק שראש האריה הזה, כמו במקומות הנזכרים לפני כן, הוא חלק מפסל שהיה בבית-הכנסת.

אורפלי¹ חושב, אמנם, שכסלי האריות עמדו ליד המדרגות שהוליכו ממזרח וממערב לטיבסה, שהתרוממה בכפר-נחום בדרום בית-הכנסת. אולם כל הציורים הנזכרים לעיל והעובדה, שפסל האריה נמצא בכרזים בספינה המרכזית לפני ארון-הקודש², אינם משאירים, לדעתי, כל ספק בדבר מקומם של הפסלים האלה בבתי-הכנסת, והוא לשני צדי הארון שבו נשמרו ספרי-התורה. בתקופה יותר מאוחרת, בהתגבר הריאקציה ביהדות, שהביאה לסטוש כל הציורים הבולטים של בעלי-חיים בבתי-הכנסת, לא רצו יותר להעמיד בהם פסלים כאלה, אבל עדיין המשיכו לצייר אותם בפסיפסים שקשטו את רצפותיהם. ואולם אין לחשוב שהריאקציה הזאת גרשה לגמרי תבליטי בעלי-חיים או גם פסלים עגולים מבתי-הכנסת. הודות לחקירותיו של דוד קאופמן יודעים אנו, שבבית-הכנסת בפיזארה היו עוד במאה הי"ד שני פסלים של אריות חטובים מעץ ליד ארון-הקודש³.

ודאי כקישוטים בלבד למילוא השטחים הריקים שבטבלא, כרגיל בציורים של הזמן ההוא, יש לראות את הציור הנאיבי של העץ, שעליו עומדת הצפור שליד המנורה הימנית ואת הענף שליד המנורה השמאלית.

¹ שם, עמ' 63.

² קהל-וומצינגר (Antike Synagogen, p. 55) מוסרים את השמועה ששמעו, שבחורבת בית-הכנסת בכרזים עמד בנין קטן, בעד

דרום של הספינה המרכזית, שבשעת הפירתם היה כבר הרוס לגמרי. הם שיערו כבר, שגם בכרזים היה "ארון-קודש" בנוי בין שני העמודים האחרונים שבדרום בית-הכנסת. השערה זו נתאמתה כעת על ידי השברים המרובים של ארכיטקטורה ועירה שמצאנו שם, שוראי הם שייכים, כמו בכפר-נחום, לארון. את השברים האלה בצירוף נסיון של ריקנסמרוקציה נפרסם במונוגרפיה על בית-הכנסת הזה, שהאוניברסיטה העברית עוסדת להוציא לאור.

³ D. Kaufmann, Gesammelte Schriften, vol. I, p. 87 ff.

ציור 37. ראש של פסל אריה מביהכ"נ העתיק בכפר ברעם.

לשני צדי הסבלא נראים ווילאות מגוללים המקושטים בשורות של פרחים בצבע שחור ואדום. בשפה העליונה של הווילאות נתונות טבעות, שבהן הם תלויים על גבי מוט וקיפולים נופלים להם לצדדים. את החלק הגדול של הווילון שבצד שמאל מצאנו מכוסה על-ידי הבימה שנבנתה עליו ורק קצהו התחתון היה נראה.

ציור 38. קרקעית של כלי זכוכית עם ציורים מחהבים.

הווילאות הללו הם ה«פרוכת» הבאה לכסות את «ארון-הקודש» מעין הרואים. ואולם אין היא תלויה על דלת הארון, כנהוג בבתי-הכנסת שבזמננו, אלא תכסה את כל המקום, שבו הארון עומד. כפי שהעיר נכונה ש. קרויס¹ אפשר להסיק על מקומה זה של הפרוכת בבתי-הכנסת שבתקופה ההיא גם מפסקה שבתלמוד ירושלמי, שבה הפרוכת נזכרת.²

ציור של פרוכת דומה לזה שבבית-אלפא נמצא גם-כן על אחת הכוסות המוזהבות (ציור 38). קישוטיה דומים בכלל לאלה שבציור 34 ומוקפים בהבדל מזה במסגרת מרובעת. בשטח התחתון מצוירות שתי המגורות וסביבן תשמישי בית-הכנסת. בשטח העליון מצויר ארון פתוח בעל שלש מגורות, שבכל אחת מהן שחי מגלות. שני אריות רובצים לצדי הארון ועל יד כל אחד מהם מגלה. מעל לארון והאריות מגוללים לצדדים ווילאות. גם פה רואים ברור שהפרוכת אינה מכסה את הארון בלבד, אלא את כל החלל שבו הוא עומד.

¹ Synagogale Altertümer, p. 380.

² „ר' יוסי מפקד לבר עולא חונא דכנישתא דבבלייא כד דהוא חרא אורייתא תהי נזילא אחורי פרוכתא“ (מגילה ד, ה'ז); אותה פסקה נשנית גם במקומות אחרים „ר' יוסי מפקד לבר עולא חונא וכו' כדי חורה אורייתא תגזיל לה לחורי פרוכתא“ (סוטה ד, ר' וכו').

טבלא ב' (לוח י')

בטבלא השניה של הפסיפס, שהיא הגדולה בשטחה וממלאה את מרכז הרצפה, מצויר גלגל המזלות (קטר הגלגל 3.12 מ', גודל המרובע 3.55 מ' : 3.75 מ').

מסגרת מרובעת, מורכבת מקוים צהובים וכהים, כולאה בתוכה את הגלגל המכיל שני עיגולים קונצנטריים, המוקפים תשליבים. בתוך העיגול הפנימי (1.20 מ' קטרו) מופיעה דמות החמה הרוכבת על מרכבה רתומה לארבעה סוסים דוהרים (ראה לוח הצבעונין בראש הספר). הציור מראה את הרגע החשוב ביותר במסלול החמה, והוא הגן החמה מתוך אפלת הלילה. השמים הכהים עודם זרועים כוכבים, בין הכוכבים הממלאים פה ושם את החלל נראה גם מגל הירח. אולם הכוכבים הולכים ושוקעים ורובם נמצאים כבר במורד האופק מתחת למרכבת החמה. בחלק העליון של העיגול בולטות הפנים המלאות והורודות, הנתונות על צואר מארך ומלא, של הדמות הצעירה אשר לחמה. תלתלי זהב עונדים את ראשה העטור כליל אור, שממנו מפציעות שבע קרנים. שאר חלקי גופת הדמות וגם ידיה נסתרים על-ידי המרכבה. חשוקים צבעוניים מתארים את המרכבה המחוברת לשני אופנים בעלי שש ידות, שמחוסר מקום ליד המרכבה עצמה מרוחקים הם ממנה עד לקצה העיגול. שני זוגות סוסים, שמכל אחד נראה רק ראשו המקושט סהרון על מצחו ורגליו הקדמיות, רתומים למרכבה הססה בחלק הרקיע. בציור שהיה לפני האומנים, היחה ודאי דמות החמה נוהגת בסוסים ומצליפה בשוטה עליהם, כפי שמוכיחות המושכות הקשורות בראשי הסוסים הפונות אליה וחלק השוט שמעל לזוג הסוסים השמאלי המנפנף מעליהם. מחוסר מקום לגוף הדמות וידיה, אי אפשר היה, כנראה, לאומנים להשלים את כל חלקי הציור שהיה לפני עיניהם.

אופן הציור בכללו הוא פרימיטיבי. הציורים הם בשטח אחד ומחוסרי הצללה, רשמי הפנים של דמות החמה, למשל, נמסרים רק על-ידי קוים בודדים בלי כל העמקה והבלטה. מלבד זאת אין כל התאמה פרספקטיבית בין ציורי החלקים השונים של הקומפוזיציה. ואולם למרות כל המגרעות האמנותיות, שמנינו בה, מתקבל רושם נעים מהקומפוזיציה הדיקורטיבית הזאת על צבעיה ותרבות חלקיה.

המוטיבה של ציור החמה ברגע זריחתה מיוסדת על מסורת אמנותית עתיקה של תאורי הליוס (Hlios) באמנות היוונית. הפרלילה הדומה ביותר לתיאור שבבית-אלפא הוא הציור הידוע על נזה מהמאה החמישית לפני סה"נ הנמצאת כעת במוזיאון הבריטי¹. הציור הזה מראה את הליוס, שראשו מעוט קרני-אור, עולה מתוך המים רכוב על מרכבה רתומה לארבעה סוסים בעלי כנפים. הופעתו מחרידה את הכוכבים, המצוירים בדמויות נערים מתרחצים, הצוללים זה אחר זה בנבכי הים. הציור כלו קבל בבית-אלפא צורה יותר פשוטה, נאמר יותר «ריאליסטית», אולם זוהי אותה הקונצפציה, שרחפה לפני האמן היווני אלף שנים לפני-כן!

את דמות החמה המחזיקה בידה את מושכות הסוסים הרתומים במרכבתה אפשר לראות גם בשרידי הציור שבגלגל המזלות כרצפת בית-הכנסת בנערן (לוח 1, ב'). מראש החמה נשארו שם רק קרני-האור העוטרות אותו. לעומת זאת נראה עוד חלק הגוף העליון העטוף בגד קצר מקושט בציורי כוכבים ומרוכס בסכה עגולה על החזה. היד השמאלית מחזיקה את מושכות הסוסים, שנשששו לגמרי מלבד קצות ראשיהם ורגליהם. גם בנערן, כמו בציור שבבית-אלפא, מצוירים הגלגלים, הגדולים שם מהפרופורציה הדרושה, במלוא היקפם ולא במראה מן הצד, כפי שצריך להיות.

הד ההשקפה הציורית הזאת על החמה, שמצאה את ביטוייה בפסיפסים שבבתי-הכנסת בנערן ובבית-אלפא, אנו מוצאים גם בספרות מאותה התקופה. בפרקי רבי אליעזר, פרק ו', נאמר: «החמה שלש אותיות של שם (המפורש) כתובים בלבו וח' מלאכים מנהיגים אותו. אלו שמנהיגים ביום אין מנהיגים אותו בלילה. אלו שמנהיגים אותו בלילה על הפסוק בשיר-השירים: מרכבו ארגמן וכו' (ג', ו') נאמר במקום אחר (במדבר רבא י"ב): «זה השמש, שהוא נתון למעלה ועולה במרכבה ומאיר לעולם ורוכב מעוט כחתן וישיש כגבור שנאמר והוא כחתן יוצא מחפתו»².

העיגול הקונצנטרי החיצוני מכיל בתוכו את צורות שנים-עשר המזלות. הציורים נפרדים זה מזה על-ידי רצועות רחבות של תשליבים, צורות הנדסיות שונות וקישוטים אחרים. המזלות מתחילים מימין מרכבת החמה ועולים ומקיפים אותה משמאל לימין.

¹ על הנוסח הנכון של פסיקה זו, המשובשת בהוצאות הרגילות של פרקי ר' אליעזר, חייב אני תודה לר' ג. שלום. נראה לי שבספרו שמונה המלאכים המנהיגים את החמה, המחולקים ליום ולילה, יש רמז גם לציור ארבעת הסוסים הרתומים במרכבת החמה. Musée Blacas 17,18, Roscher, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, s. v. Helios.

השנה מתחילה עם החודש הראשון של האביב, שמזלו הוא הטלה (לוח י"א, ציור 1). רוחב הסקטור לא הספיק לאומן לציור המזל, והאליה של הטלה מחוברה עם קו הרצועה המפרידה בין הציורים. גוף הטלה וראשו מצוירים בצבע חום-צהוב. ראשו אינו מופנה לאחור ואפשר להכיר את הקרן הכפופה למטה. בקצה רגלי הטלה, המצוירות בלי כל הדגשת פרקיהן, נראות פרסותיו השסועות. בפנה הימנית העליונה של הסקטור כתוב טלא – צורה לשונית של יחיד בנויה על סמך הרבים טלאים¹.

בצבע אפור מצויר גוף המזל של החדש השני של האביב, השור (לוח י"א, ציור 2). כמו בציור הקודם לא הספיק גם כאן רוחב הסקטור לציור. השור הוא בעל קרנים גבוהות ומעוגלות, וכרגיל בתאורי המזלות, כולם הגבנון בערפו. כמו בטלה נראות גם אצלו, בקצה רגליו הישרות, הפרסות השסועות. בצד ימין כתובה מעליו באותיות נאות המלה «שור».

יותר חיוניות מראים שרידי מזל «שור» בפסיפס של נערן. כפי שאפשר לראות בלוח 2, א'.

רצועת תשליב מפרידה בין השור ובין המזל האחרון של תקופת האביב, התאומים (לוח י"ב, ציור 1). מזל זה מתואר כאן בצורת שני ילדים בעלי שער זהוב, שידיהם הימניות משולבות יחד. שניהם לבושים חלוקים בלי שרוולים, היורדים עד למטה מברכיהם. החלוק מחוסר כל קישוט ורק פס רחב אדמדם מבליט את שוליו התחתונים. הקו האדום חיורד מבין הידים המשולבות יכול לציין את פי החלוק, או ישמש לסימן מבדיל בין שני גופות התאומים.

הפרובלימה הציורית שעמדה כאן לפני האומן היתה קשה ממדת יכלתו להשתלט עליה. נוסף לאופן הפרימיטיבי הכללי של הציור נראה הזוג הזה, מפאת ידי השלובות, כ«תאומי-סיאם». נבדלות לטובה מהציור עצמו הן אותיות הכתובת שבקצה השמאלי העליון של הסקטור: «תאומים».

לציור המזל הראשון של תקופת הקיץ בחר לו האומן את מין הסרטן המצוי באותה הסביבה Potamion potamios, החי גם בנהר ג'אלוד (לוח י"ב, ציור 2). הסרטן מצויר כשבטנו למעלה, ולפיכך עיניו אינן נראות. הצבע הבהיר מראה, ודאי, על זנבו המקופל. בצדי הגוף נראות רגליו ולמטה יוצאות שתי מלקחיו, שאפשר להבחין בתוכן גם את שיניהן. אותיות הכתובת, «סרטן», שמעל לציור, שונות לרעה בצורתן מהכתבות הקודמות. כתובת זו, כמו הכתבות שמעל לשני המזלות שאחר-כך, נעשתה על-ידי אחד האמנים, שלא אימן את ידיו בכתב העברי.

למרות זה שחלק גדול מהסרטן שבנערן נהרס, אפשר עדיין בכל זאת להכיר בו (לוח 2, ב'). כי מין הסרטן המצויר שם הוא הסרטן הנמצא בים: Maia squinado.

ציור בלתי מוצלח הוא המזל השני של תקופה זו, האריה (לוח י"ג, ציור 1). צבעיו הם חילופי הגונים של הצהוב. זנבו מופשל למעלה, מרגליו בולטות הצפרנים ובפיו הפעור נראית לשונו האדומה ואחדות משיניו הטורפות. מפאת הכתיב המלא מעניינת ביותר הכתובת שמעליו: «ארייה».

מצויר מזל זה בנערן נשאר רק מעט מאוד: הזנב וקצות שתי הרגלים הקדמיות והכתובת שמעליו (לוח 3, א').

¹ סר א. אברונין הואיל להסציא לי את ההערה הבאה לכתיב, טלא:

הכתיב הרגיל הוא גם לבן-הכבשה גם לסול: «טלה» בה"א. הרבוי היה ציל לפיו טלות ע"ס טוחת או טלים ע"ס קנים אולם ברבוי אנו מוצאים טלאים: בזרעו יקבץ טלאים (ישעי' ס') ולכן אפשר לומר שהקדמונים גזרו מן הרבוי את היחיד טלא ע"ס טלא, טלאים, טלא, טלאים וכו' וברעת הדיר סוקניק בהערותיו לשם, טלא (תרביץ, ס"ב תר"ץ, עמוד 113) ואפשר גם שהוא ע"ס טורית מלא – רד, צעיר (לוי). והנה כתיב זה נמצא: א) בספר יצירה עם פירוש רס"ג (ס' יצירה, הוצאת גולדשמידט, פרנקפורט 1894, צד 27, הערה 2); ב) בשיירי רש"י הנגיד שנתפרסמו ע"י סרקוס ב, מזרח ומערב, תורת יידיש, עמוד 311, שורה 5, שקולי דברים ודברים גם ליל ויום עלותו תרם (ציל תרס) דטלא וטאננים; ג) בבן קהלת לרש"י הנגיד שפרסם ר' ה. ילין במדעי היהדות ס' א', צד 156, בא בית זה: נקסותי ותתקדדו קצטי גם טלא דכף אנהי: ד) בס' התרשים לרמב"ע:

רעי שתי כי הסתו עבר גם מחלצות וכן וסן פשם

אכן בחול ששם בטלא סות נער על עסק ותר פשם.

ר"ל הסתו עבר והוסן פשם בנדי הזקנה וכשבאה השמש במזל טלה (ניסן) לבשו עמקים והרים סות (בנר) נער.

מענין שכן יהודה מביא בערך טלא את המכתם של הרמב"ע אלא שצריך את המלה סות אל הדלת ומבאר טלא סות טלאי של בנר.

* וזה לשון הרד"ק בס' השרשים ערך טלא... ויתכן להיות משרש זה זאב וטלה (ישעי' י"א) טלה חלב אחד (שמואל א' ו') ואעפ"י שכתוב בה"א לפי שמצאנו קבוצו באלף: בזרעו יקבץ טלאים (ישעי' ס') ואם תאמר כי שרשו טלה בה"א ואלף טלאים מופרת מיד כאלף ופסי תלואים (שכא במסעם תלויים) הוא רחוק לפי שהשרש הזה באלף נמצא במלות הרבה ובהא לא נמצא ועוד כי טלאים אינו מקבץ כדרך בעלי ההא כי היה ראוי לו לומר טלים כמו קנים.

בלתי שכיח בציורי המזלות הוא אופן התיאור של מזל בתולה (לוח י"ג, ציור 2). אשה בעלת שער זהוב המחזיקה את ידיה על חיקה יושבת על כסא¹. מהכסא נראה רק ראשו הסגלגל ושתי בליטות מעוגלות של המושב המרופד². הדמות עוטה שמלה ארוכה, המגיעה לרגלי מצב ישיבתה עד לקרסוליה. השמלה מקושטת עיגולים וקווים שונים ורצועה של נקודות בשוליה. עגילים ארוכים תלויים באזניה ושני תכשיטים עגולים יורדים ברצועות על חזה. על מעלתה החשובה של הדמות המצוירת מראים מלבד הכסא, שעליו היא יושבת, גם הנעלים האדומות שהיא נועלת, כי בציורי הפסיפס מהתקופה היא נועלות נעלים אדומות הגבירות רמות המעלה. אותיות הכתובת «בתולה» שבשמאל לציור שונות לטובה מהכתובות שמעל לשני המזלות הקודמים, אולם הן נעשו ודאי על ידי אותו האומן.

ספוס יותר רגיל של המזל הזה הוא ציור ה«בתולה» שבפסיפס של נערן (לוח 3, ב'). הבתולה העומדת שם במלוא קומתה מחזיקה בידה השמאלית איזה צמח, הבא ודאי במקום האטריבוט הרגיל שלה, השבלת (Stráxis, Spica)³.

תשליב מפריד בין הציור הקודם ובין המזל הראשון של תקופת תשרי, מאזניים (לוח י"ד, ציור 1). פרובלימה קשה עמדה כאן לפני האומן: ציור הרגל הימנית של האיש המחזיק בידו את המאזניים התלויות לו מעל רגלו. אבל הפתרון שמצא לפרובלימה הוא פשוט יותר מדי. בכדי להמנע מ«תסבוכת» זאת לא צייר כלל את הרגל הימנית, ונמצא האיש עומד על רגלו השמאלית בלבד...

באופן יותר מוצלח התגבר על הקושי הזה אומן הפסיפס שבנערן, כפי שאפשר עדיין לראות מתוך שרידי המזל «מוזניים» (לוח 4, א'). על ידי פרופורציה יותר נכונה של חלקי גוף האיש המחזיק את המאזניים ושימוש יותר רציונלי בשטח הסקטור, נמצא שם מקום מספיק גם למאזניים וגם לרגל הימנית.

יפה הוא המזל השני של תקופת תשרי, העקרב (לוח י"ד, ציור 2). המצויר כשזנבו מורם ומעוגל למטה. הנקודות האדומות בתוך הזנב, העוברות לכל ארכו, באות להראות על הארס השוכן בחלק זה של גופו⁴. אין לדעת אם הנקודה האדומה שבגוף העקרב מתחת לעין השמאלית היא מקרית או שהיא באה לסמן את הכוכב האדום Antares, הנראה בשמים בלב המזל הזה⁵.

בהבדל משאר ציורי האנשים במזלות עומד הקשת בפנייה חלקית לשמאל (לוח ט"ו, ציור 1). מעילו, היורד עד למטה מברכיו, מקושט בקישוטי קווים פשוטים. ידו הימנית מונחת על חגורתו, שעליה ודאי תלויה האשפה ובידו השמאלית המושטה למעלה «יחזיק» את הקשת עם החץ. בציור נראית הקשת כאילו היא מודבקה ליד, ורק צורת היד הקמוצה מראה, שמחזיק הוא דבר-מה בה. גאה יותר היא הכתובת «קשת»⁶ שמעל לראשו. הציורים שברצועה המבדילה בין הקשת והמזל שלאחריו נראים כראשי חצים.

חלק גדול של מזל גדי וגם התשליב החיצוני שלידו נהרסו בתקופה העתיקה ותוקנו או בעיקר במלט ובמקום אחד (חלק התשליב וגם הגדי) באבני הפסיפס (לוח ט"ו, ציור 2). החלק הזה, שהיה רופף עוד מאז, סבל אחר כך גם בהתמוטטות בית-הכנסת. מהכתובת שמעליו ומגופו, חוץ מהראש ושתי רגליו הקדמיות, לא נשאר כלום.

מזל דלי מסומל בציורי המזלות או על-ידי ווזה, שממנה מקלחים מים בשפע או, לפעמים יותר קרובות, על-ידי איש צעיר השופך את המים מתוך כלי או כלים, שהוא מחזיק בידו. בציור שלנו (לוח ט"ו, ציור 1) שונה המוטיבה מכפי הרגיל. אנו רואים כאן איש העומד ליד בור או באר ושואב משם בשתי ידיו מים בנאד או בדלי⁷.

¹ לפי M. van Berchem et E. Cluzot. Mosaïques chrétiennes du IVme au Xme siècle, Genève 1924, p. XXXVIII, נראה שהכסא המצויר לפעמים קרובות בפסיפסים הנוצריים בארצות המערב, בתור מושב לישן, מרים וכו' אינו נמצא בפסיפסים מאותה התקופה בארצות המזרח. בפעם הראשונה מופיע ציור כסא בפסיפס של האפסים שבכנסיית סופיה הקדושה בסלוניקי כמאה הי"ב. ציור הכסא בבית-אלפא הוא איפוא הדוגמא היותר עתיקה בפסיפסים שבמזרח.

² הכסא הרך המרופד הוא אפייני בציורי הממבעות מהתקופה הביזנטית. עיין Thiele, Antike Himmelsbilder, Berlin 1898, p. 103. לתיקן הערבי הגדול אבו מעשר: «אולם הבתולה והיא בעלת שני גופים ולה שלש פנים. ובפרצוף הראשון יוצאת מסנה נערה אשר תינכלוס וטיקרוס) קורא לה איסין ואסיס». והיא בתולה יפה, מהורה, ארוכת השער ויפת מראה. בידה שתי שבלים והיא יושבת על כסא אשר עליו מצע רך. והיא מרקה נער קטן ומאכילה אותו מרק בסקם אשר קוראים לו אַתְרִיא (atrium). ומקצת האומות קוראים לנער הזה איסוע, ומובנו ישו» (ראה Karl Dyroff בספר 513, p. 1903, Leipzig (F. Boll, Sphaera, Leipzig 1903, p. 513). ומקצת האומות קוראים לנער הזה איסוע, ומובנו ישו».

³ לכתוב «מוזניים» השוה «מוזיא» שבתרגום ירושלמי.
⁴ לפי הגדרתו של מר י. אהרונסון הוא המין Androctonus bicolor.
⁵ ראה: W. Gundel 1926, p. 52.
⁶ לפי צורת המזל צריך לנקר את שם קשת.
Boll-Bezold, Stern Glaube und Sterndeutung, dritte Auflage nach der Verfasser Tod herausgegeben von W. Gundel 1926, p. 52.

חקשור לחבל¹. לימין האיש כתוב «ודלי». ו' החבור, שנוספה לשמות מול «דלי» ומול «דגים», מראה לנו, שאף-על-פי שאת ראש-השנה האזרחית היו מונים מתקופת תשרי, הנה התחלת השנה הטבעית נחשבת בכל-זאת מתקופת ניסן. לרגלי אופן הציור הסכימתי קשה לדעת לאיזה סוג של דגים התכוונו האומנים בציור האחרון של המזלות (לוח ט"ז, ציור 2). הדגים מצוירים כשהם שחים בנטיה הפוכה זה לזה ובלתי קשורים האחד בשני. בקצה הימני של הסקטור נמצאת הכתבת «ודגים».

בפסיפס שבנערן שחים הדגים בכיוון שוה וקשורים בחוטים זה לזה (לוח 4, ב'). כדאי לציין כאן, ביחוד, את הדימוי הרב שבין האותיות שבשתי הכתבות.

בארבע הפינות של המרובע, הכולא בתוכו את גלגל המזלות, מצוירים סמלי ארבע תקופות השנה (Qeai). קשה להבין את הנימוקים, שהביאו את האומנים לצייר את התקופות לא ליד המזלות של החדשים המתאימים להן. תקופת ניסן נמצאת ליד חדשי הקיץ, תקופת תמוז ליד חדשי החרף וכו' וכו'. אותו הדבר אנו רואים גם בפסיפס שבנערן. גם שם מצויר סמל תקופת ניסן ליד ציורי המזלות «מוזניים» ו«בתולה», תקופת תשרי ליד «טלה» ו«דגים» וכו'.

כמו בהרבה מציורי התקופות, המצויים באמנות הרומאית, מתוארות גם בבית-אלפא הדמויות הללו בתור כרובים בעלי-כנפים, שרק חצי גופם העליון נראה. מלבד הכתבות שלידן המבארות את מהותן, נבדלות

הן זו מזו גם באטריבוטים המיוחדים לכל תקופה. תקופת האביב (לוח י"ג, ציור 1) מתוארת כדמות צעירה בעלת שער זהוב. אזניה מקושטות עגילים ומחרוזות וענק של אבני איזמרד עונדות את צוארה. שמלתה הבהירה נפרפת בשתי סיכות על כתפותיה. מהאטריבוטים המיוחדים שלה שנשארו, הם מקל הרועים (pedum) ליד הכנף הימנית והנצנים, שצפור מגקרת בהם, שלפניה. הציור שלשמאלה, שבחלקו מצאנוהו הרוס, מסמל אולי, כפי שאפשר היה לדון מאבני הפסיפס האדומות האחרות שנשארו, את הברק. מקל הרועים הוא אחד האטריבוטים הספוסיים ביותר לתקופת האביב. מתוך הדוגמאות המרובות נביא כאן ציור אחד מפסיפס רומאי בזליטן שבאפריקה הצפונית (ציור 39)². בציור האמנותי

¹ מטיבה של המול הזה בצורת נאר ממולא סים, המוצא מתוך באר, ישנה בכתב-יד סימ-הבינים, עין: Münchener Jahrbuch II, 31.
לפי A. Hauber, Planetenkinderbilder und Sternbilder, Strassburg 1926, p. 180.

² שם המול הזה מנוקד כרגיל קלי. לפי צורתו בפסיפס מן הראוי לכנותו קלי. גם בערבית נקרא המול בספרים האסטרולוגיים דאלי (Gladys Dickson, A Jerusalem Christian treatise on Astronomy, Q. St. 1908, p. 142 ff.).

³ התוסים האלה מסמנים את שורת הכוכבים הבודדים שבין שתי קבוצות הכוכבים שבמול זה: האחר ζιων βογειων ליד הקבוצה הצפונית («הרג הצפוני») והשני ζιων νότιων ליד הקבוצה הדרומית («הרג הדרומי»).

⁴ דברי ווינצנץ (Revue Biblique, 1922 (XXXI), p. 276), סמלי התקופות בנערן נמצאים ליד החדשים המתאימים להם, מעונים תיקון.

Salvatore Avrigemma, I mosaici di Zliten ("Africa Italiana", Collezione di monografie a cura del ministro delle colonie), Roma-Milano, Società editrice d'arte illustrata, 1928.

ציור 39. סמל תקופת האביב בפסיפס רומאי באפריקה הצפונית.

הזה נושא הכרוב מקלעת של פרחים בשערותיו, מקל הרועים וסלסלות עם גבינה על חזהו. מהכתובת שמעל לחקופה זו, «תקופת ניסן», מצאנו את החלק השמאלי הרוס.

פרי השדה ופרי העץ מצוירים ליד הדמות שאחר-כך, בפניה התחתונה של הריבוע, המסמלת את הקיץ (לוח י"ו, ציור 2). בכתובת «תקופת תמוז» שלשמאלה אנו מכירים שוב את ידו של האומן, שלא הצטין בציור אותיות הכתב העברי. אם נחשוב, שגם ציור התקופה עצמה מעשה ידיו הוא – השערה, שההגיון לצדה – לא נחשיב ביותר את יכלתו האמנותית.

הנאה בין התקופות הוא הכרוב המסמל את הסתיו (לוח י"ח, ציור 1). לפנינו דמות אשה במיטב שנותיה בעלת פנים מלאות ומעוגלות. בפעם הראשונה נמסרים בפסיפס הזה רשומי הפנים, לא כרגיל, בקו אחד בלבד, אלא בקו כפול, המהווה מעין צל ומבליט את המצח והאף מתוך הפנים עצמן. גם העינים צוירו ביתר עדינות מאשר בשאר הציורים. ורק הפה נשאר עוד בצורת מרובע. מלבד התכשיטים המקשטים את שאר התקופות נוסף לתקופה זו שביס למצחה ואבני-חן משובצות גם בסיכות הפורפות את שמלתה על השכם. מעל לראשה מצויר כוכב, על אופי לשמאלה. על הכנף הימנית עומדת צפור; את מהות העצמים המצוירים ליד הדקל קשה להגדיר בדיוק. נראים הם כצורות כדים(?) בעלי שתי ידיים. באותיות יפות וברורות כתוב לימינה «תקופת תשרי».

בשנים. פניה מחוסרות רעננות והכתמים הכהים שבלחייה מבליטים את זקנותה. בתקופה זו ישנה התולדה את שנחה, ואין בציור לא פרח ולא פרי וגם לא צפור. למה התכוון האומן בעיגול הכהה היוצא מעל לכנפה השמאלית ובעלים הבודדים שמעליה – קשה לדעת. הכתובת «תקופת טבת» אינה משאירה כל ספק לאיזה חלק של השנה סמל זה מכוון. אין צורך להוסיף, כי תיאור זה של ההורף איננו מתאים לגמרי לטבע הארץ-ישראלית, וביחוד לא קלים השורר בעמק. לטפוס שונה מבית-אלפא שייכים סמלי התקופות שבפסיפס של נערן. כפי שאפשר לדון משרידי הציורים, הרוסה לגמרי ומתקופת טבת נשארה בשלמותה רק הכתובת «תקופת טיבת» (ציור 45). הסמלים מחוסרים כנפים וכמו-כן נעדרים בהם האטריבוטים המיוחדים לכל תקופה. בציור (לוח 5, א') רואים את «תקופת ניסן» כדמות זקופה, לבושה מעיל ארוך, שידיה מורמות למחצה. לשמאלה צפור ולימינה עץ קטן. אפשר היה לחשוב את העצם המארך, שהדמות מחזיקה בידה השמאלית, למקל הרועים, האטריבוט המציין תקופה זו, אילמלא היה נשנה גם בציורי שאר התקופות. הכתובת שמעל לתקופת תשרי (לוח 5, ב') מפרשת את מהות הדמות הזאת, שאינה נבדלת כמעט בתארה משאר ציורי התקופות שבאותו הפסיפס. כמו בבית-אלפא מצויר אף באן מעל לראשה, ליד קווצותיה העליונות שנשארו לפליטה, כוכב!

טבלא ג' (לוח י"ט)

רצועה רחבה (40 ס"מ), ובה שורה של דקלים בצבע שחור ואדום לסירוגין, מפרידה בין הטבלא הקודמת ובין הטבלא הזאת, המכילה ציור «עקידת יצחק».

כוונת האומנים היתה כאן להעלות בציורם גם את כל הנפשות הלוקחות חלק במחזה המקראי הזה וגם את המומנט הדרמטי ביותר שבו, כאשר אברהם נגש להוציא לפועל את ציוויו של אלהים, ומלאך מן השמים מונע אותו מעשות זאת.

בקצה השמאלי של טבלא נראה חמור חבוש אוכף ולצוארו קשור ענבל. לידו שני הנערים שנשארו עמו. האומנים הראשון, העומד מעבר לחמור נראה רק חצי גופו העליון. גם כאן, כמו בציור של מזל «מאונים», פתרו מהעין הרואה, רגלי נער זה אינן נראות, לפיכך, בציור כלל, הנער השני, העומד לפני החמור, לבוש מעיל היורד עד לכרכיו. בידו הימנית יחזיק את רסן החמור ולידו השמאלית קשור שוט. שני הנערים גלויי ראש ובעלי שער מסולסל. וכאילו בכדי להדגיש, שהחלק הזה של הציור אינו קשור במומנט העיקרי של העקידה, אין כל כתובת באה לפרש את המצויר כאן.

¹ אודות ציורי תקופות השנה בפסיפסים אחרים בארץ-ישראל עיין Vincent, Une villa gréco-romaine a Beit Djebelin, Revue Biblique, 1922, p. 275, f. Müller, op. c., p. 89 (Vigna Randanini) שברומא.

א. ציור תקופת ניסן ברצפת בית הכנסת בנערך.

ב. ציור תקופת תשרי ברצפת בית הכנסת בנערך.

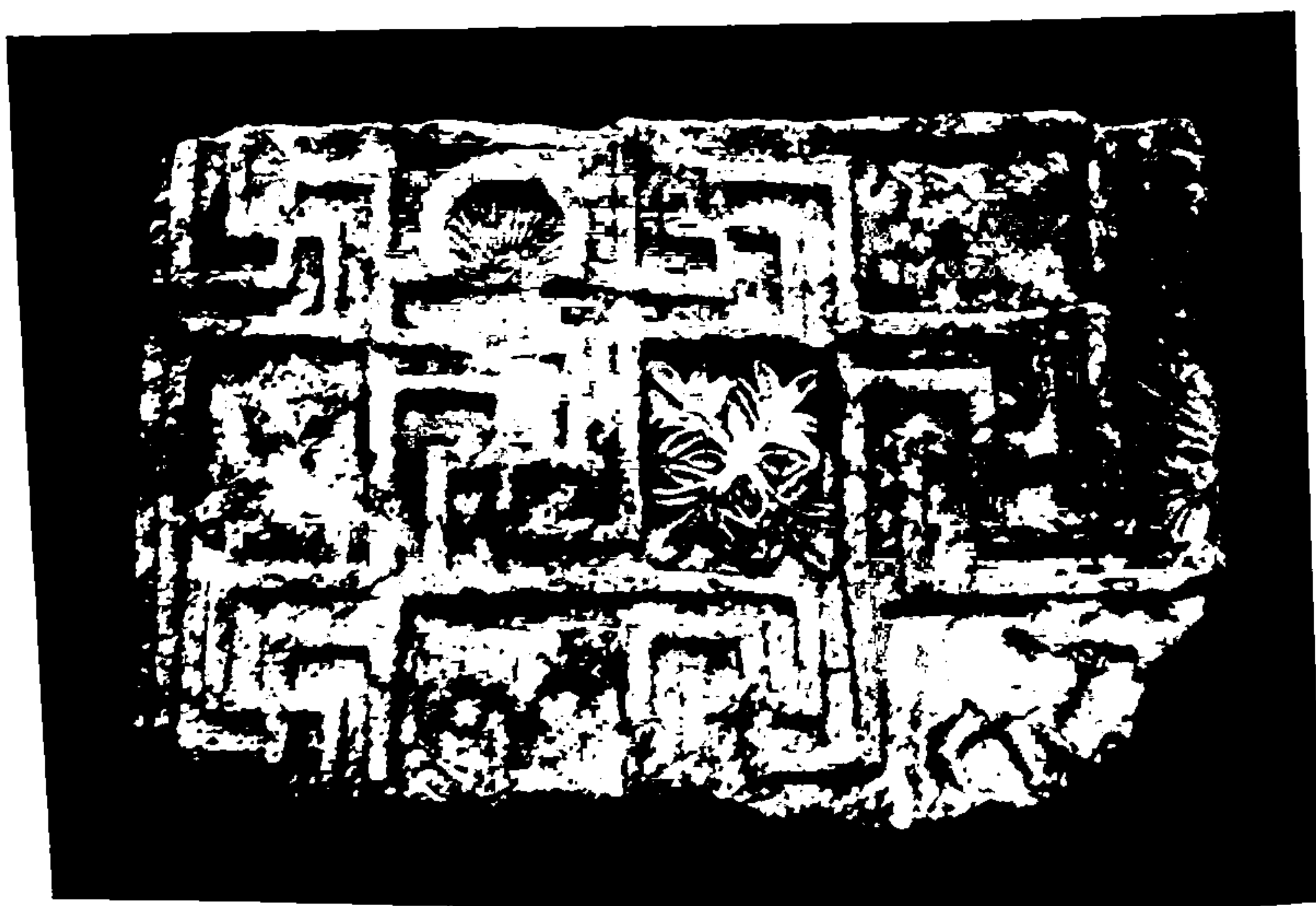

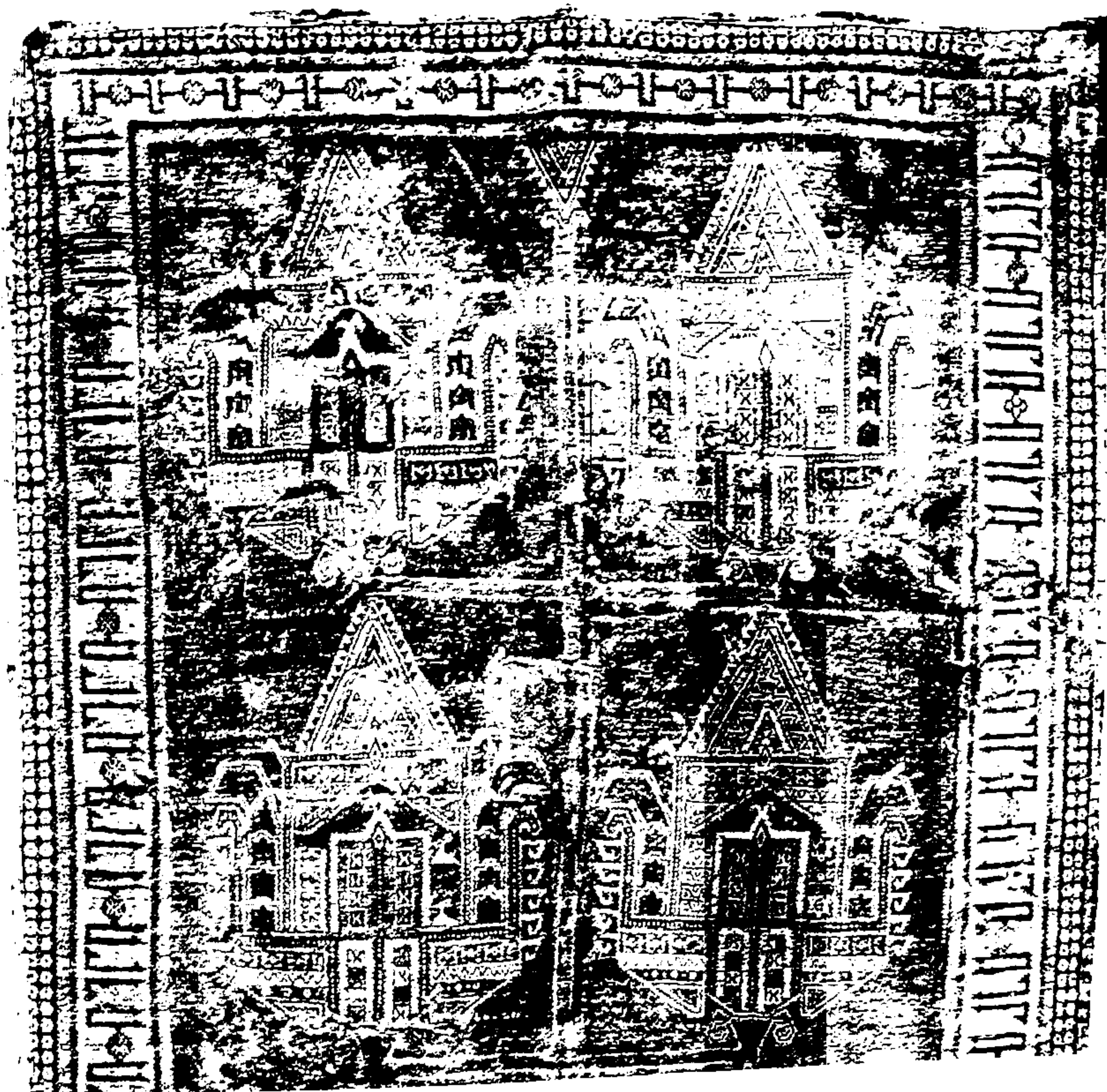
ציור עקידת יצחק בכת"י של קוסמאס תיר הודו;
שמור בספריה של היואטיקאן.

א. מתוך הפסיפס שבבית הכ"נ העתיק בגרש.

שטיח יהודי מספרד מהמאה הי"ד;
 שמור במחלקה לאמנות מוסלמית בבית הנכאת שעל שם פרידריך קיסר בברלין.

יותר קרוב למקום המעשה וחלק של עצם העקידה הוא האיל הקשור לעץ ענף («סבך») ומעליו הכתובת «והנה אייל». פרסות שסועות, אברי המין וקרנים כפופות מסמנות בבירור את מחותו. מחוסר מקום, כנראה, אין האיל עומד בכל ארכו על הארץ, אלא כאילו יטפס על העץ וקרניו נוגעות בענפיו של זה.¹

הכתובת «אל תשלח» שמעל לסבך, שאליו קשור האיל, שייכת לציור כף היד הפשוטה, המסמלת את מלאך ה' שקרא מן השמים לאברהם: «אל תשלח ידך אל הנער» וגו'. אפיה השמימי של כף היד מובלט בציור על-ידי זה, שמקומה הוא בחלק העליון של הטבלא ומוצאה מתוך עיגול כהה (עב הענן) שממנו שופעות קרני אור, הנמצא ברובו מחוץ למסגרת הטבלא.

הדמות הראשית בטבלא, הממלאה בגדלה גם את כל גבהה, היא זו של אברהם אבינו. אברהם – איש בא בשנים, בעל זקן, ששיבה זרקה בו, גופו המסורבל עטוי מעיל ארוך, היורד עד למעלה מקרסוליו. ראשו, החבוש מצנפת, נטוי לימין ומקשיב הוא לקול הבא מן השמים. בידו הימנית יחזיק את המאכלת הגדולה ובידו השמאלית ירים את יצחק לשימו על המזבח. לצערנו מצאנו את החלק השמאלי העליון של פני אברהם הרוס. מעל לראשו כתוב «אברהם».

יצחק – נער רך בשנים², לבוש כתונת דקה, שדרכה משתקף גופו המצויר בצבעים חיוורים. בידיו העקודות לפניו מחזיק אותו אברהם. מעל לגבו של יצחק נראים מעין עלים כהים אחדים. דוגמתם נמצאים ג"כ ליד ציורי התקופות. בציור שלפנינו יש לחשוב אולי שעלים או ענפים אלה מרמזים על עץ, שענפיו וגזעו הנמצאים מאחורי הנער אינם נראים בציור, כרגיל בפסיפס הזה. מעל לראשו כתוב «יצחק».

בקצה הימני של הטבלא עומד מזבח מרובע, באמצעו שקע מעוגל, שמתוכו מתרוממת הלהבה. ציור זה של העקידה איננו נבדל בהרבה מהציורים על נושא זה שבאמנות הנוצרית מאותה התקופה. אבות הכנסייה הנוצרית עמלו לפרש את פרשת העקידה כרמז לחיי משיחם. הבן היחיד, שהובא לקרבן על-ידי אביו, הכנעתו של הבן לרצון אביו, הבן העולה לקרבן הנושא את העצים, ההר שאליו הלך אברהם לשחוט את בנו, האיל הנאחז בסבך הקוצים ופרטים אחרים – שמשו לפרשנים הנוצרים כסמלים, שבהם מופיע ישו פעם בתור יצחק ופעם בתור האיל. ואין כל פלא, לפיכך, אם מוצאים אנו עוד מהמאה השניה והלאה את ציורי העקידה בנוסחות שונות בפריסקות שבקטקומבות, בתבליטים שעל סרקופגים, בציורי פסיפס, כוסות

ציור 40 - קרקעית של כוס ועליה חרות ציור העקידה.

מוזהבות, פתוחי שן ומתכת, נרות, קשוטי כתבי-יד וכו'.³ בתקופות הראשונות הסתפקו רק באפיונה בודדת של העקידה: אברהם ויצחק מודים לאל, יצחק נושא את חבילת העצים, וכד'. לרוב, אמנם, בחרו לצייר את הרגע שבו נגש אברהם לשחוט את יצחק. אחד התיאורים ממין זה חרות על ספל זכוכית, שנמצא ב-Boulogne-sur-mer (ציור 40) מהמאה החמישית לסה"נ. אברהם הלבוש אדרת קצרה מחזיק בידו הימנית את המאכלת ואת ידו השמאלית הוא מושיט לקראת יצחק. יצחק, בגיל של מבוגר, עומד ערום לגמרי וידיו קשורות לאחוריו גבו. בין שניהם רואים את המזבח.

¹ מצררים שונים העירו על הרימוי שיש בין ציור האיל בפסיפס הזה ובין הפסל הקמן של איל ספס על עץ שמצא ולי בהפירוזיו באור-כשרים. אולם כאן האיל קשור לעץ בחבל ואין הוא ספס כלל על העץ.

² בציורי העקידה שבאמנות הנוצרית מופיע יצחק פעם כנער ופעמים כמבוגר. בבראשית רבה, פרק נ"ה, אמר יצחק על עצמו בריבו עם ישמעאל אחיו: «אלא הדיני עכשיו בן ליו שנה: אילו מבקש לי הסביה להשחט איני סעככ». יוסף בן מתתיהו קדמוניות א' י"ג, ב' מספ', שיצחק היה בן כ"ה בשעת העקידה.

³ גסיון לחלוקה איקונוגרפית של ספוי ציור העקידה באמנות הנוצרית הקדומה יש למצוא אצל: A. M. Smith, The Iconography of the Sacrifice of Isaac in Early Christian Art; American Journal of Archaeology, XXVI (1922), p. 159 ff.

שעליו בוערת אש. מאחורי אברהם עומד האיל. מתוך העננים מופיעה היד השלוחה מן השמים להפריע בעדו מהוציא את זממו לפועל. מסביב לציור נמצאת אחת הכתובות הרגילות שעל הכוסות, VIVAS IN ETERNO Z[eses], ומתחתיה המונוגרם של «כריסטוס» בין השמש והירח.

בתקופות יותר מאוחרות, ביחוד באמנות הביזנטית, נושאים הציורים אופי ספורי, ולא הסתפקו עוד באפיונה בודדת, אלא מסרו בציור, עד כמה שאפשר, את כל פרשת הספור, חלק-חלק¹. לכל קטע של הספור הוסיפו, בקישוטי כתבי-יד בעיקר, כתובת הבאה להסביר את תכנו. יצירת אותה התקופה של פסיפס בית-אלפא היה ציור העקידה שקישט את הספר «טופוגרפיה נוצרית» (Χριστιανική τοπογραφία) שמחברו ידוע בשם קוסמאס תיר הודו (Kosmas Indikopleustes). קוסמאס האלכסנדרוני חבר באמצע המאה הששית לסה"נ מעין אנציקלופדיה, שבה אסף בשקידה רבה מתוך ספרים עתיקים ידיעות שונות היכולות לשמש להבנת כתבי-הקודש. הספר הזה היה נפוץ מאד במשך מאות שנים והגיע אלינו בהעתקות אחדות, שהיותר עתיקה מהן (מהמאה התשיעית לסה"נ) היא זו הנשמרת בספריית הוואטיקאן שברומא (Vat. gr. 699). החבור הזה היה מראשיתו מקושט בציורים, כמו שאפשר לדון ממקומות אחדים שבטכסט של הספר וכמו-כן מההתאמה, שיש בין הציורים שבהעתקות השונות. בציור העקידה שבכתב-היד שבוואטיקאן (לוח 6) אפשר, איפוא, לראות דוגמא של תיאור העקידה בתקופה ההיא. בציור זה נוסף, לכל החלקים שיש בבית-אלפא, גם ציור יצחק הנושא את העצים. גם כאן ישנן כתובות שונות כמו Ἰσαακ συμποδίζόμενος, Ἀβραάμ, וכו'. למרות הפרטים, שבהם נבדלים שני הציורים האלה והקיום הנוצריים שבכתב-היד של קוסמאס, יש דמיון רב ביניהם. ואפשר ליחס את מוצא שניהם לפרוטוטיפוס אלכסנדרוני, יתכן מאד יהודי – אחד מהציורים, שבהם היו נוהגים לקשט את כתבי-הקודש.

ציורי המסגרת וכו' (לוחות כ', כ"א, כ"ב, כ"ג, כ"ד)

של הטבלאות מוקפות מסגרת רחבה (60–90 ס"מ בערך) מארבעת הצדדים. רוחב המסגרת שונה וכמו-כן שונים הם הציורים הממלאים את שטחה. בצד דרום, ליד האפסיס, מצוירים בתוך ריבועים, מימין לשמאל, עוף בעל רגלים ארוכות ואדומות², תרנגולת או חגלה ואפרוחיה ועץ רמון מסוגנן. בטרפציות שמתחתם מצוירים אשכול ענבים על עליו ואחריו דג (לוח כ', ציור 1). לכל אורך המסגרת שבצד מזרח עוברים שני שריגי גפן המשתלבים זה בזה וכולאים בתוכם, לרוב, ציורי בעלי-חיים שונים. הקצה הדרומי של המסגרת מכוסה על-ידי הבימה שנבנתה עליו. קטע המסגרת שאחר זה מכוסה אף הוא בחלקו על-ידי ספסל, שנבנה שם. הציורים הראשונים שליד הספסל הם סל (ודאי מלא פירות, כזה שבצד מערב) ושועל אוכל בענבי הגפן. יפים ביותר בצבעיהם הם שני הציורים שאחר זה: הפסיוני רב-ההרוס אפשר בכל זאת להכיר שרידי בעל-חי, שזנבו מופשל למעלה. האזנים המארכות של החיה המופיעה אחר-כך בצבע צהוב וחום, שקשה לעמוד על מהותם (לוח כ"א, ציור 2). חתול (?) וצפור מסיימים את שורת הציורים שבתוך חלק המסגרת שבצד צפון מכיל באמצעו את שתי הכתובות (עליהן ידובר בפרק הבא) ושני ציורים גדולים של בעלי-חיים, אריה במזרח (לוח כ"ב, ציור 1) ושור או תאו במערב (לוח כ"ב, ציור 2). נראה שהאריה והשור, העוזים בחיות ובהמות³, צוירו כשומרים לשני צדי הפתח הראשי המוליך אל בית-הכנסת. כפי שנזכר לעיל בנו, בתקופה מאוחרת לעשית הפסיפס, במקום זה שני ספסלים שכיסו את הציורים האלה עד לחצים, ודאי שנוהרו אז שלא לקלקל את הפסיפס, כי כאשר הורדנו את הספסלים מצאנו מתחתם את הציורים שלמים בלי כל פגם.

¹ בציורים הנוצריים יש שבין שאר הנפישות נמצאת אשה מתעטפת, המדווקה את ידה ליר לחיה השמאלית לאות אבל, והיא שרה אמנו על חסיה תבליטים טיפיעים גם שני גערים 781, p. 1927, Grabkunst, München. (P. Stieger, Die altchristliche Grabkunst, München 1927, p. 781). בניגוד לדעת שטייגר, הושב אני, ששני הנערים הם אלה שליו את אביהם בדרך להר המור. העיר החסור בציור יש לבאר שלא חשבו לכבוד המחזה לצייר שם גם את דהמור.

² לפי הגדרת פריי, אהרני הוא השקטין הקטן (Himantopus candidus).

³ «רבי ברכיה ורבי בון בשם ר' אבהו: ארבע נאים הם, גאה שבכסות, שור, גאה שבחיות אריה וכו' (שיר חשירים רבה, סוף פסוק «עמדו עשה כסף»).

גאה שבכסות, שור, גאה שבחיות אריה וכו' (שיר חשירים

בצד מערב ממלאים את המסגרת ריבועים, המכילים בתוכם סל פירות, אשכול ענבים (לוח כ"ג, ציור 1), צלחת ובה פירות (לוח כ"ג, ציור 2) וכו'.

מציורי הפסיפס שבחלקים האחרים של בית-הכנסת כדאי עוד להזכיר את החלק הצפוני של הספינה המערבית, המכיל בתוכו ציורי שטיחים אחדים (לוח כ"ז). יפה ביחוד הוא ציור השטיח שלפני הדלת, שהיתה מוליכה אל החדר הנספח לבית-הכנסת (לוח כ"ד). אורך השטיח 1.95 מ' ורחבו 1.45 מ' בערך. עצם הציור הוא די פשוט: תשליב ובתוכו שורות של עיגולים. אולם תרכובת הצבעים (שחור, צהוב, אפור, אדום כהה וורוד) מהווה במראה הכללי קומפוזיציה נעימה למדי.

פרק רביעי

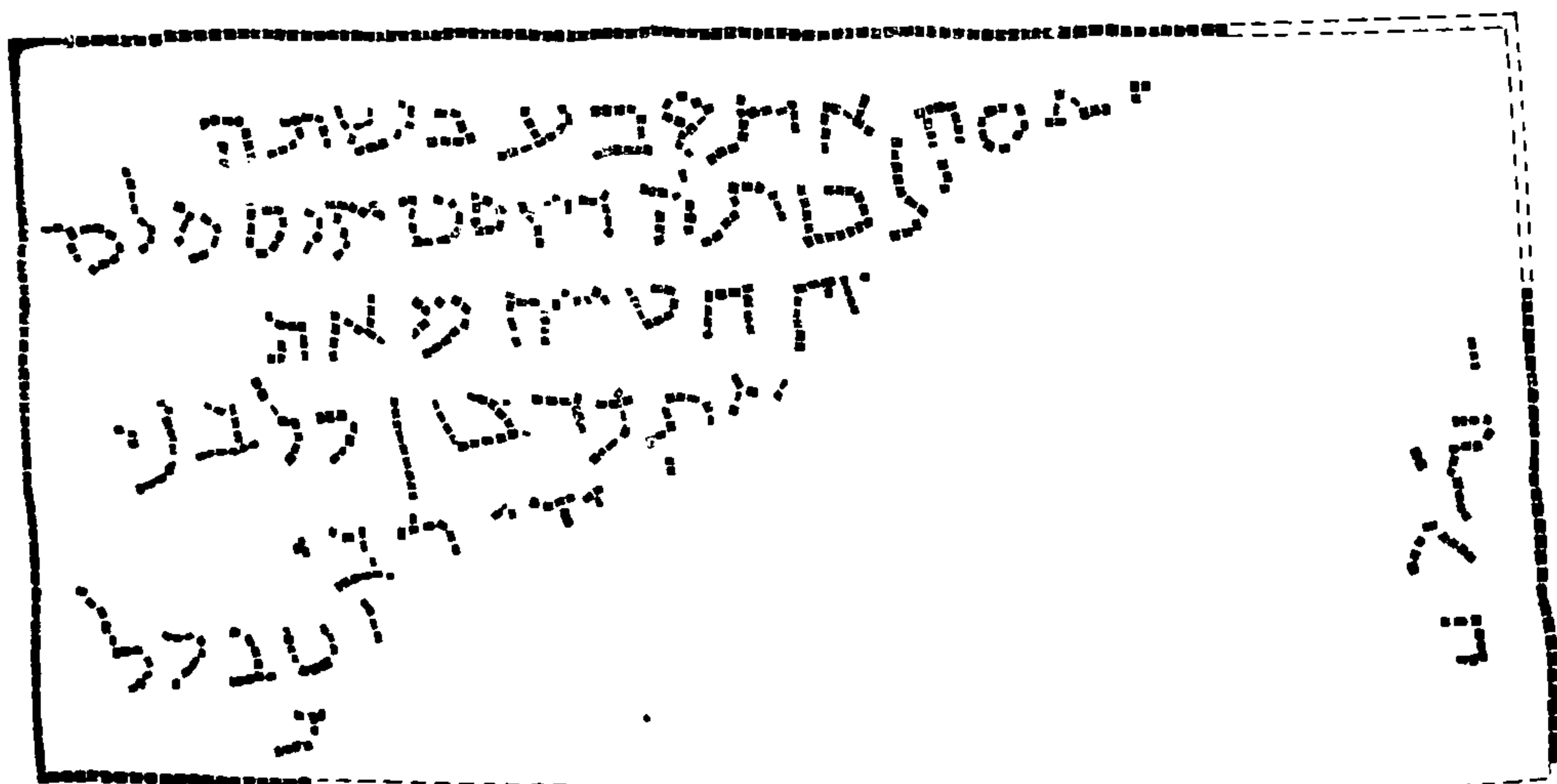
שתי הכתבות

(לוח כ"ה)

במסגרת הפסיפס של הספינה המרכזית, בצפון, בין שני בעלי-החיים שלעברי הפתח הראשי וליד הכניסה ממזר, נמצאות שתי כתבות, האחת בארמית והשניה ביונית. כפי שאפשר לראות מתוך התרשים הכללי (לוח כ"ז), סבל ביותר בשעת התמוטטות הבנין החלק המערבי של הפתח הזה. הספסל המאוחר, שנבנה למערב הפתח, הגן על הציור שמתחתיו, ואולם חלק הפסיפס המגולה שממזרח לו ניזוק על-ידי האבנים הכבדות שנפלו עליו. על-ידי כך נהרס כל הצד הימני של הכתובת הארמית, שהיא הראשונה ליד הפתח. רק חלק המלבן הסוגר אותה, האונן הימנית ואותיות בודדות אחדות בראשי השורות התחתונות שבצד זה נשארו לפליטה. לעומת זאת נשתמרה בשלימותה הכתובת היונית, הרחוקה יותר מהפתח, שנפגעה רק בקצה התחתון הימני של מסגרתה. שתי הכתבות נמצאות זו ליד זו, וכל אחת נתונה בתוך *tabula ansata*.

הכתובת הארמית (ציור 41)

אורך המלבן, שבו נתונה הכתובת, 1.18 מ' ורחבו 0.60 מ'. היא בת שבע שורות. הגובה הממוצע של האותיות ארבעה ס"מ. השורות אינן ישרות ויורדות בשיפוע קטן מימין לשמאל, ו. א. שהקצה הימני של כל שורה גבוה

מהקצה השמאלי. גם אורך השורות איננו שווה. כפי שאפשר לראות מהשרידים שבצד ימין מתחילות הן אמנם האחת מתחת לשניה, ואולם אינן נגמרות ככה בצד שמאל. במלאכת הכתובת הנדונה עסק אחד האומנים, שאולי לא ידע גם את הכתב העברי, ובכל אופן לא השכיל במעשה הכתב, והאותיות יצאו מתחת ידיו פעמים רבות מרוסקות, מחוברות יחד וגם בלתי נשלמות. ומכיון שיותר מחצי הטקסט של הכתובת חסר, ונוסף לזאת מכילה היא בתוכה ביטויים או פרטים, שאינם בכתובת של בתי-הכנסת העתיקים בארץ-ישראל שנתגלו עד כה, אפשר להבין את תכנה רק באופן כללי. חשיבותה העיקרית של הכתובת הזאת היא בשתי שורותיה הראשונות, המספרות על התקופה, שבה נעשה הפסיפס, כי זהו המקרה הראשון שנמצא תאריך בכתובת של בתי-הכנסת העתיקים. מלבד עצם חשיבותו לקביעת תקופתו של בית-הכנסת הזה, ערכו רב גם לכתבולוגיה של האפיגרפיה היהודית המאוחרת בכלל, אוצר הכתובות היהודיות בארץ-ישראל מהמאות הראשונות שלאחר חורבן בית שני מונה בתוכו רק עוד כתובת אחת בעלת תאריך, וזוהי המצבה היהודית, שנמצאה לפני שנים אחדות בדרום ים-המלח, שזמנה הוא: «תלת מא(ה) ושתי(ן) ורבע שנין לחרבן בית מקדשה» (433 לסה"נ)¹.

1.	... סה אתקבע בשתה
2.	לכותה דיוסטינוס מלכה
3.	... חטייה מאת
4.	אתנדבון כל בני
5.	... רבי
6.	טב כל
7.	ב

שורה 1.

... סה – אפשר עוד להכיר לפני האות ס' את החלק העליון של האות פ'; לאות זו היתה מחוברת י' (כמו שיש בכתבת זו פעמים אחדות). האות הקודמת לה, שממנה נשאר רק מעט מאד, היא ודאי ס'. לפיכך אפשר לקרוא את המלה הזאת: פסיפסה.

פסיפסה – מלה שאולה מיוונית *ψιψισ* המשמשת גם בסורית: פספסא ובערבית: *فسيفسا*, שכיחה בתלמוד בצורת פסיפס ופסיפסים. הוראת המלה היא בעצם אבן קטנה ועברה אחר כך לציין את הרצפות העשויות אבנים קטנות, לבנות ומגוונות. המלה הזאת נמצאת גם באחת הכתובות שברצפת בית-הכנסת בנערן: «דיהב טימי פסיפסה מן ידיה». אתקבע (צורה משונה של האות ק') – משרש קבע, בנין אתפעל, עבר, גוף שלישי. הפעל קבע הוא מונח מתאים למלאכת הפסיפס, שהיא כעין מעשה תשבץ. השוה לזאת במדבר רבה, פ' י"ב, ח': «כעטרה הזאת שמקובעת באבנים טובות ומרגליות». בשתה – גם במצבה הנ"ל שבדרום לים-המלח: «משתה קדמיתה דשמטתה». את השורה הזאת אפשר להשלים: הדין פסיפסה אתקבע בשתה.

שורה 2.

בראשית השורה הזאת נטשטש מספר השנים, שאי אפשר כמובן להשלימו. לכותה – שריד האות שלפני ה-ל' הוא הקצה העליון של האות מ'; האותיות כ', ו' מחוברות יחד. את המלה הזאת אפשר להשלים: למלכותה. דיוסטינוס – השם *Διοστίνο* בתוספת הגיניטיבוס הארמי; האותיות ו', נ' מחוברות יחד. מלכה – האומן שכח להשלים את הקו שבשמאל האות האחרונה.

יש לשער, שבשתי השורות הראשונות נשלמה בכתובת קביעת זמן העשות הפסיפס, ומכאן ואילך מסופר, כנראה, על מה שהוצא למלאכה הזאת בצירוף הזכרת המנדבים והברכה הרגילה.

שורה 3.

קושי רב יש בהבנת השורה הזאת. ברורה היא לגמרי קריאת שתי המלים האחרונות ... חטייה מאת. ואולם אין לדעת מה הן האותיות האחדות של סוף המלה הקודמת להן. ביחוד קשה להכיר, אם האות האחרונה בא"י במאה החמישית לספירה, ירושלים, קובץ החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, לזכר א. מ. לונץ, ע' סיא ואילך. ¹ Daiches, *ibid.* 1926, p. 31 f. ² Cowley, *A Jewish Tomb-stone*, Q. St. 1925, p. 207 ff.

היא אות בודדת או חבור שתי אותיות. כאשר מצאנו כאן פעמים אחדות. אות זו אפשר לקרוא ק' או צירוף של י' ו-נ' או ו' ו-נ' סופית.

בהרצאתי הראשונה על החפירות בבית-אלפא¹ הצעתי לקרוא את שרידי השורה הזאת: ... דאתח טין חטייה מאת. את המלה חטייה חשבתי לפרש במובן «נדיבות לב» על דרך השימוש בשרש חטא בשה"ש רבה (ימה יפית): «אהבה בתענוגים זה אהבתו של אברהם שהיה מתחטא על מלך סדום הה"ד: ויאמר אברהם אל מלך סדום הרימותי ידי אל ה', אם מחוט וגו'. ד"א אהבה בתענוגים זה אהבתו של דניאל, שהיה מתחטא על בלשאצר, שנאמר מתנתך לך להוין ונבזבותך לאהרן הב». פרופ' אפשטיין² העיר, שלדעתו האות האחרונה שבהתחלת השורה היא ק' וחפץ לקרוא לשבוק חטייה – כנוי לה' «סולח החטאים» כרגיל בסורית (שבוקא דחטהא). את כל השורה הזאת הוא משלים: «... דאתנדב לשבוק חטייה». והואיל ולא ישאר עוד מקום בהתחלת השורה לשם המנדב, משער הוא, שהמנדב הוא המלך הנזכר בשורה 2. יש להעיר שהשערה אחרונה זו רחוקה היא מאד מלהתקבל על הדעת. פרופ' דלמן במכתב פרטי אלי (22.2.30) כותב: Zur Inschrift von Beth-Alpha weiss ich nur zu bemerken, dass die beiden Stifter ausführen die Arbeit, welche die beiden Stifter ausführen. Syrisch gibt es Pael חטט für "insculpsit", "sulcus". Auch חטייה b. Chull. 25^a gehört hier, weil an die Formung von Holz und Metall gedacht ist. פרופ' קרויס³ שיער, כי בשורה זו מדובר על בנין הבית עצמו, כמו בפסוק שבה מלה זו נפגשת בספר עזרא (ד', י"ב) «וַאֲשֶׁיָא חֲטִיטָא», שמובנה, אגב אורחא, אינו ברור גם שם לגמרי. האב Barrois⁴ רוצה לראות במלה הזאת את שם העצם חטיה-חוטא, בהכפלת האות י', כמו במלה «אייל» שבטבלא ג' בפסיפס הזה. אבל נוטה אני כעת לחשוב, שאת פתרון השורה הזאת יש למצוא בכתובת סורית שעל משקוף כנסיה נוצרית בכרבת חסן. שנמצאה על-ידי המשלחת הארכיאולוגית האמריקאית לסוריה ונתפרסמה על-ידי ליטמן⁵. על-גבי משקוף השער המערבי של הכנסיה הזאת חרותה הכתובת:

1.	בשנת	בשנת
2.	חמשמא	חמש מאות
3.	וחמ(ש)ין	וחמשים
4.	ושת בחשבנא	ושש למנין
5.	דאנטכיא	של אנטיוכיא
6.	אשתכללת	נשלמה
7.	עתא הדא	הכנסיה הזאת
8.	ונפק	והוצא
9.	על(י)ה	עליה
10.	דרכונא	אדרכמונים
11.	תמנאין	שמונים
12.	וח(מ)שא	וחמשה
13.	וגומא	וקטניות
14.	חטא	חטה
15.	וטלפחא	ועדשים
16.	מדותא	מדות
17.	ארבעמא(א)	ארבע מאות
18.	ותלתין	ושלשים
19.	לבר מן	חוץ מן
20.	נפקת רישא	ההוצאה הראשית

¹ תרביץ, שנה א', ספר ב', עמ' 111 ואילך.

² שם, עמ' 117.

³ Nouvelles découvertes archéologiques de Synagogues, Revue des Études Juives, LXXXIX (1930), p. 407, n. 1.

⁴ Découverte d'une Synagogue à Beit-Alpha, Revue Biblique XXXIX (1930), p. 265 ff.

⁵ Publication of an American Expedition to Syria in 1899–1900, Part IV; Enno Littmann, Semitic Inscriptions, Chapter I, Syriac Inscriptions, p. 15, No 6.

אנו רואים כאן, שבחשבון ההוצאות שהוצאו לבנין הכנסיה הזאת (שנת 507 לסה"נ) ישנן גם ארבע מאות ושלישים מדות של קטניות, חסה ועדשים, שהן, כנראה, נדבת תושבי המקום לבנין הכנסיה שבעירם. מתוך שרידי הכתובת שלנו בשורות דלהלן נראה ברור שהיו פה נדבות שהתנדבו כל בני העדה מבלי פירוט שמות המנדבים ונדבה מיוחדת שניתנה על-ידי איש אחד או בני איש אחד המכונה רבי א... אפשר לשער שאנשי הקהלה הזאת, עובדי האדמה, התנדבו ביבול אדמתם, בחטים, ששמשו לצורך הזנת האומנים, שבלי ספק היו בני חוץ. מאת - מאה.

שורה 4.

מהקו היחיד שנשאר קשה לנחש את האות, שבה מתחילה השורה. כאן בא או המשך המספר מהשורה הקודמת או סימון סוג המידות של החטה שהתנדבו. אתנדבון כל בני - האות א' במלה אתנדבון ודאית (השוה צורת הא' במלה אתקבע); ב', ו' מחוברות יחד. השרש נדב מופיע כאן ראשונה בכתבות בתי-הכנסת.

שורה 5.

בראשית השורה כנראה האות ק' - התחלת המלה «קרייתא». ... רבי - את האותיות שלפני המלה רבי אפשר אולי לקרוא דבי.

שורה 6.

האות הראשונה של השורה היא ודאי א' ורק הקו הימני שלה נשתרבה למעלה. א... - כנראה שם פרטי המתחיל באות זו. ... לטב כל - יש להשלים: דכירין לטב כל.

שורה 7.

כדוגמת שורה 4 יש להשלים בהתחלת שורה זו בני... בסוף השורה נשתמרה, כנראה, האות נ' - סוף המלה אמן, כמו שמצאנו בכתבות שבנערן.

הכתובת היוונית

בעוד שהכתובת הראשונה, הארמית, מספרת על התקופה שבה נעשה הפסיפס, על הנדבות שניתנו לצורך המלאכה ומזכירה לברכה את המנדבים, באה הכתובת שאחריה, היוונית, להזכיר את שני האומנים שהתעסקו במלאכתו. גם הזכרה מיוחדת זו של האומנים איננה שכיחה בכתבות של בתי-הכנסת. באחדים מבתי-הכנסת העתיקים נזכרים, משמש גם במובן «נדב», אין לדעת אם האנשים הנ"ל הם המנדבים או האומנים. לא נטעה אם נחשוב את הרוב הגדול של הכתבות הללו כאזכרה למנדבים ולא לאומנים.

אורך המלבן שבו הכתובת נתונה 1.18 מ' ורחבו 0.27 מ'; גובה האותיות 3-4 ס"מ. הכתובת היא בעלת חמש שורות, שאינן מתהילות וכמו-כן אינן נגמרות בדיוק זו מתחת לזו.

1.	ΜΝΙΣΘΟΥΣΙΝΥ ΤΕ
2.	ΧΝΙΤΕΥΚΑΜΝΟΝ
3.	ΤΕΣ ΤΩΡΕΡΟΝ ΤΟΥ
4.	ΤΩ ΜΑΡΙΑΝΟΣ ΚΑΙ
5.	ΑΝΙΝΑΣ ΥΟΣ

את הכתובת צריך לקרוא:

שהוציאו לפועל את המלאכה הזאת: מריאנוס וחנינא בנוי.
 ΜΝΙΣΘΟΥΣΙΝΥ - במקום ו, סס במקום ט - חילופים רגילים באורתוגרפיה של הכתבות מהזמן ההוא. בהרצאתי הראשונה הצעתי לקרוא τὸν Μνησθούσιον וזה יתאים לבטוי הארמי הרגיל בכתבות בתי-הכנסת: «דכירין לטב». אולם ראה גם את ההערה, שפרסם ד"ר מ. שוכה לכתובת זו ב«תרכיץ», שנה א', ספר ג', עמ' 137 ואילך.
 1. Μνησθούσιον οἱ τεχνίται οἱ καίμωντες τὸ ἔργον τοῦτο Μαριανὸς καὶ Ἀνίνας υἱός. א. זכורים [לטוב] האומנים.

שובה הראה בצדק, שאף-על-פי שאפשרית היא קריאה זו, אין לה אנאלוגיה וצריך, איפוא, לחשוב את י' כמלת המין 'כ' כמו בשורה השניה. $\tau\epsilon\chi\nu\iota\tau\epsilon$ — TEXNITE בחילוף מצוי של ' במקום 'α. $\tau\epsilon\chi\nu\iota\tau\epsilon$ מתאים למלה אומן בעברית¹ והוראתה: איש העוסק במלאכה הדורשת מומחיות. הכנוי הזה מצוי גם בכתבות שבסוריה ומציין שם את הבנאי המומחה או הקבלן, שהיה אולי גם הארכיטקטון של הבנין הנ"ל². $\kappa\alpha\mu\nu\omicron\tau\epsilon\varsigma$ — KAMNONTES הפעל $\kappa\alpha\mu\nu\omicron$ מכון לעבודה הדורשת התאמצות יתרה ולפעמים קרובות מלאכת מחשבת. אפשר לשער שהשתמשו בפעל $\kappa\alpha\mu\nu\omicron$ בכדי להדגיש את העבודה המיוחדת של מעשה הפסיפס או שבחרו בו במקום הפעל $\pi\omicron\iota\epsilon\iota\mu$ המשמש גם הוא בהוראת 'נדב' כמו 'עבד' או 'עשה' $\tau\omega \epsilon\pi\iota\tau\omicron\lambda\omicron\tau\omicron\upsilon\tau\omega$ — במקום 'ο. השוה: $\delta\epsilon \kappa\alpha\tau\alpha\lambda\lambda\alpha \tau\epsilon\chi\nu\iota\tau\omicron\upsilon \epsilon\gamma\gamma\omicron\nu$ MAPIANOS KAI ANINAZ YOS — לשם האב השוה את השמות מריון ומרינוס המצויים בספרות התלמודית; כמו"כ בראשית רבה, פ' צ"א — רבי חנינא ור' מרינוס תרזויהון אמרין בשם ר' נהוראי וכו'.

פרק חמישי

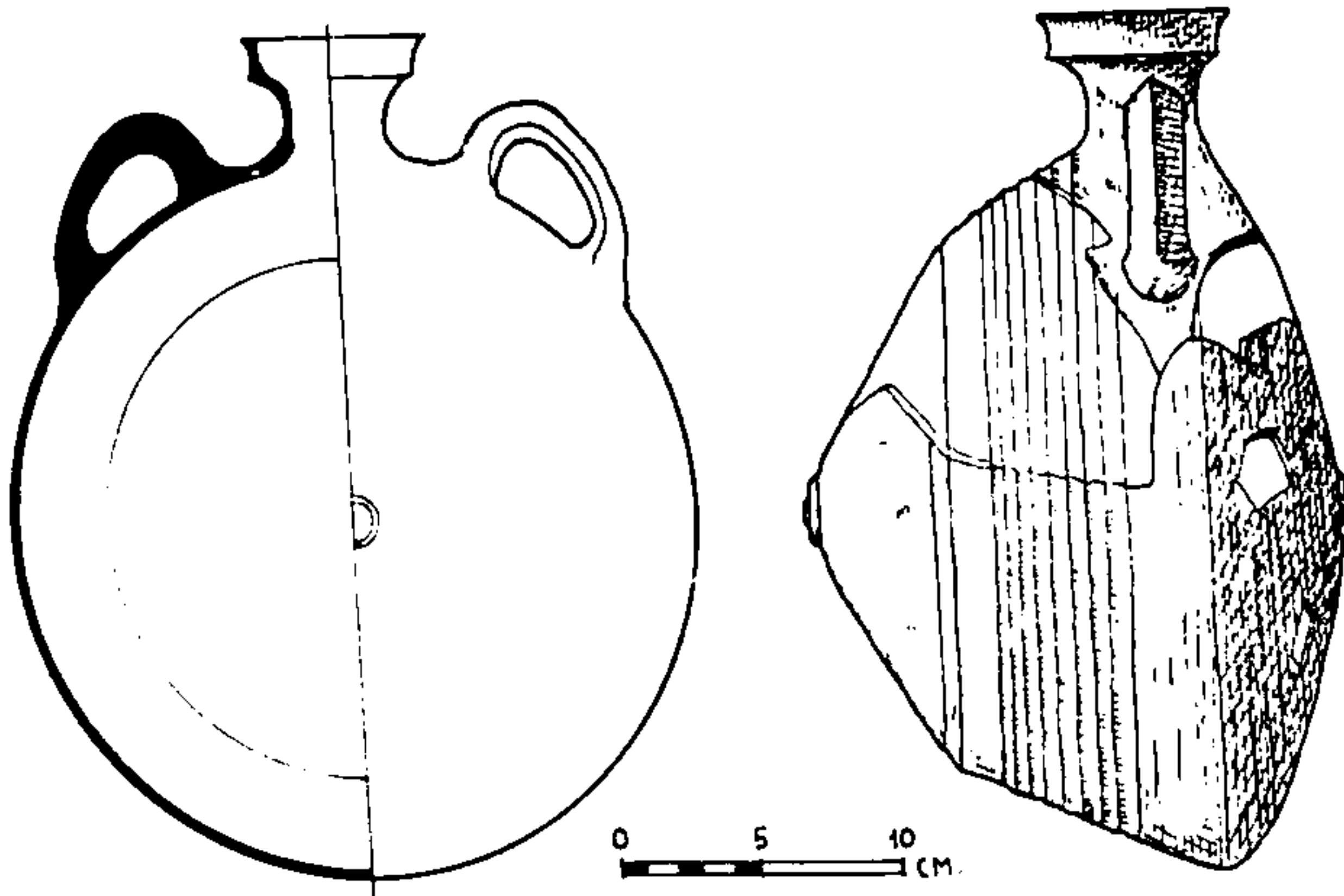
מציאות שונות

מועטים הם החפצים העתיקים שנתגלו בשעת חפירת בית-הכנסת. המציאה היותר חשובה היה מספר של מטבעות נחושת שנתגלה בשקע הבנוי בקרקע האפסיס שבדרום ביהכ"נ. בס"ה נמצאו בעפר שמלא את השקע הזה שלשים וששה מטבעות. רובם המכריע היה במצב של טשטוש גמור עד שאי אפשר היה בכלל לעמוד עוד על טיבם. רק שבעה מהם נשארו במצב יותר טוב.

אם גם יודעים אנו מתוך הכתובת הארמית שנמצאה ברצפת ביהכ"נ את תקופת קיבוע הפסיפס, יכלו המטבעות להמציא לנו ידיעות נוספות על זמן קיום ביהכ"נ לאחר כך וכמו"כ להאיר את השאלה, אם ביהכ"נ עצמו היה קים

עוד לפני זה, כמו שאפשר היה להסיק מתוך שברי כלי החרס שנמצאו על הקירות מתחת לטיח. בהיותי בסוף שנת 1930 בברלין, פניתי בנידון זה לפרופיסור ק. רגלינג, מנהל המחלקה הנומיזמטית של בית הנכאת שעל שם פרידריך קיסר, שהואיל בטובו לעזור לי בבירור המטבעות.

היותר עתיק ביניהם הוא מטבע של קונסטנטינוס הגדול (מלך 306–337). על הצד הקדמי מצויר ראשו של הקיסר, בתור *divus*, עטוף צעיף ועל הצד האחורי—מרכבהרתומה לארבעה

ציור 42. כלי חרס שנגלה בבית-הכנסת.

סוסים. את הכתובת שעל המטבע אי אפשר היה לברר. מטבע שני, שנשתמר פחות מהראשון, שייך לימי קונסטנטינוס עצמו או לאחד מבניו. מטבע שלישי אפשר ליחס לתיאודוסיוס הראשון (379–395) או להונוריוס (395–423). שני מטבעות הם מזמנו של וולנטיניאנוס השני (383–392) או השלישי (425–455). שנים אחרים, שבאחד מהם נשתמר הצד הקדמי ובשני — הצד האחורי, הם מטבעות של יוסטינוס הראשון (518–527). בראשון טבועה צורת חצי הגוף של הקיסר.

¹ עיין קרויס „קדמוניות התלמוד“, כרך ראשון, חלק שני, עמ' 273, הערה 1.

² W. K. Prentice: Greek and Latin Inscriptions, Index. American Arch. Exp. to Syria Part III.

³ ראה, למשל, כתבות רבות בסוריה, ששם ברור, שהפעל הזה מורה על הסנדלים ולא על האנשים. Prentice, op. c. No 50.

⁴ שם, 371, 416 וכו'.

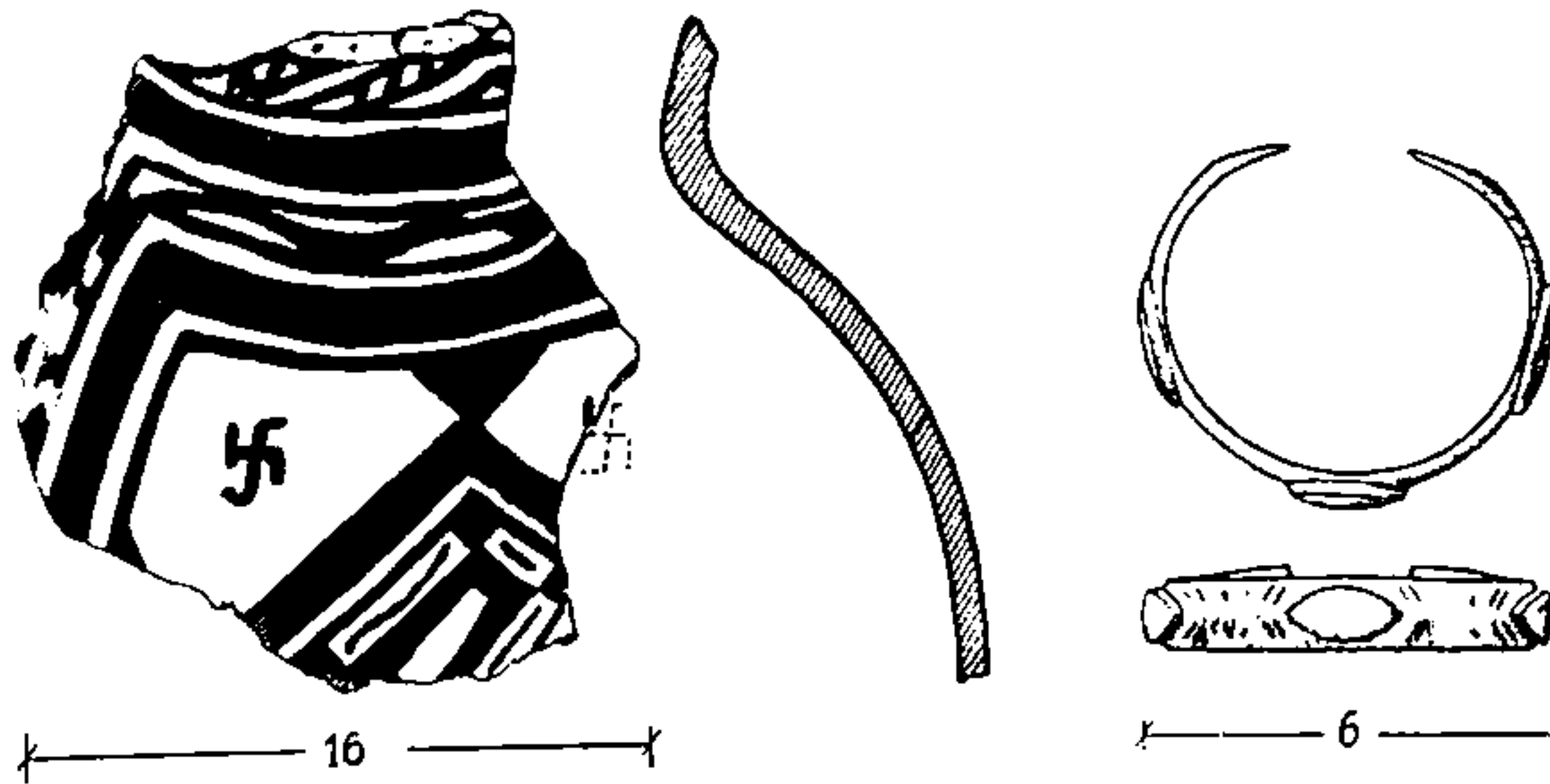
⁵ שם, No 73, Prentice.

ראשו, הפונה לימין, מקושט באגד המלכות ולבוש הוא מעיל המצביאים (paludamentum) ושלט, מהכתובת נשאר רק אותיות אחדות בצד שמאל של המטבע IVSTI... בשני מסומן ערך המטבע על ידי האות M = מ' גומי (לומי) - ב' עבודה זרה, ל"ד, ב'). מעל למ' צלב ולימינה כוכב. ציור הכוכב שבצד שמאל מטושטש. מקום הטביעה מסומן על-ידי הכתובת NIKM = ניקומדיה. האות B שבין רגלי המ' מציינת את בית הטביעה השני שבמקום. שאר

המטבעות שייכים כלם, לפי דעתו של רגלינג, לתקופה שלפני הריפורמה שהכניס אנסטסיוס בשיטת המטבעות.¹

בין שברי כלי החרס שנמצאו יש לציין שברי כד בעל דפנים דקות וחרוקות, שנגלה בספינה המערבית לא רחוק מהפתח (ציור 42). הכד עשוי חומר אדמדם מנוקה ושרוף היטב. צדו האחד פחוס והשני בולט הרבה ובצורתו הכללית דומה הוא לכורת של דבורים. הטפוס הזה מופיע גם בתקופות קודמות הרבה. צורה זו של הכלי מקילה את טלטולו ממקום למקום.

ציור 44. שבר של כלי חרס ערבי מבית אלפא.

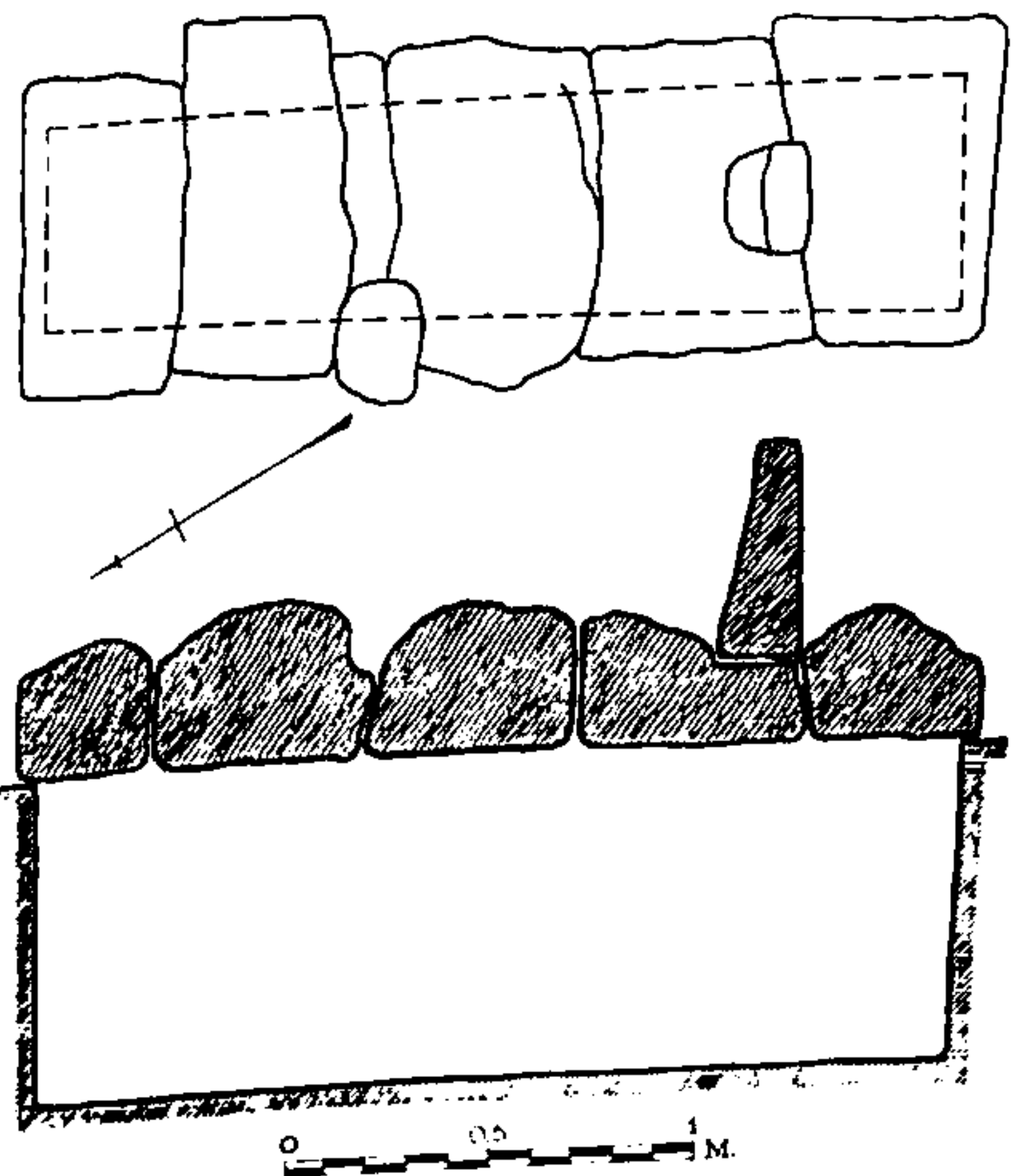
ציור 43. צמיד נחושת מבית אלפא.

גם בחפירות בית-שאן נמצאו כלים מטפוס זה בשכבה העליונה של חתל². שברים אחדים של כלי זכוכית היו חלקי כנים של נרות שמן.

שני חפצים אחרים שנמצאו אחרי חפירתנו על-ידי מר איסר אונגר, צפונה לבית-הכנסת, ראויים אף הם להזכר פה. האחד מחם הוא צמיד קטן של נחושת (ציור 43), ששטחו מקושט קוים דקים חרותים בין שלש בליטות בצורה ביצית. מענין יותר הוא העצם השני - שבר של כתף וצואר מכלי חרס ערבי מחתקופה שלפני הצלבנים (ציור 44).

הכלי הזה היה עשוי חומר צהבהב מעורב חלקים זעירים של אבן-סיד בהירה. פני הכלי משוחות בשכבה דקה של צבע צהבהב ועליה ציורפי רצועות בצבע אדמדם כהה. בשטחים הבהירים שעל כתפו מצוירים צלבי הקרס. איני יודע דוגמאות כאלו בקרמיקה הערבית שנמצאה עד כה בא"י. שברים אחדים של קרמיקה ערבית מצוירת מצאנו גם בשכבת העפר העליונה שכסתה את חורבת בית-הכנסת.

באותו הזמן שחפרנו בשטח בית-הכנסת נגלתה, במרחק של 27 מ. בערך דרומית-מזרחית לביהכ"נ ובעומק לא גדול מתחת לקרקע, שורה של לוחות אבן מעובדים בחלקם. העמדנו אילו פועלים לנקות את המקום, ונתגלה ששורת האבנים היתה שייכת לכיסוי של קבר. הקבר היה חפור באדמה ודפניו וקרקעו מרוצפים לוחות אבן (ציור 45). ארכו 2.35 מ., רחבו 0.50 מ. ועמקו 0.75 מ. בתוך הקבר היו עצמות בן-אדם שראשו היה בצד דרום. מבין לוחות המכסה שהיו שכובים על דפני הקבר הודקפה אבן אחת, בערך מעל למקום שהראש היה נתון, ששמשה, כנראה, מעין ציון לקבר או מצבה. שברי כלי חרס מועטים שנמצאו בעפר הקבר מראים על התקופה הביזנטית, יש,

ציור 45. תכנית של קבר מבית אלפא.

איפוא, לחשבו לקבר יהודי. כפי שספרו לי אנשי בית-אלפא נמצאו סמוך למקום הזה שנים אחדות לפני כן אילו קברים מטיפוס זה, שהכילו בתוכם גם כלי זכוכית.

¹ על המסקנות שאפשר להסיק סתוך המטבעות הללו ביחס לכתובותיהן של בית-הכנסת, ראה בפרק האחרון.
² G. M. Fitzgerald, Beth-Shan Excavations 1921-1923. The Arab and Byzantine level, Vol. III Pl XXX, 33. Publications of the Palestine Section of the University of Pennsylvania Museum, Philadelphia 1931.

סקירה כללית

מה גרם לשינוי הזה בתכנית הבנין? על השאלה הזאת אפשר לענות: שינוי מקומו של הארון וקביעתו באולם התפלה. הארון, או ה"תיבה", שבו היו מונחים ספרי-התורה לא היה בתחילה נשמר בבית-הכנסת עצמו, כי אם באחד החדרים הנספחים אליו והיה מובא לשם לזמן התפלה ומוחזר למקומו אחר הגמרה. מקומו זה של הארון המוכח מתוך פסקות שונות בספרות התלמודית¹, מתאים לגמרי לתכנית הבנין של רוב בתי-הכנסת שנמצאו עד כה בארץ. שבנינם חל בתקופת חתימת המשנה בערך. שלש הדלתות הפתוחות בקיר הבית הפונה לירושלים אינן משאירות מקום לארון-קודש קבוע, הסוגר את הפתח הראשי של בית-הכנסת. תכנית הבניה הזאת מראה בלי ספק על תקופה כאשר הארון לא היה עדיין קבוע בפנים הבסילקי.

בדרך הגיונית גמל אחר כך הרעיון לפתוח את הדלתות בצד שממול לקיר שבו קבוע הארון, ולפתור על-ידי זה את הקושי המעשי, שנגרם על-ידי השינוי שבא במערך הפנימי של בית-הכנסת.

בית-הכנסת הזה נתגלה בשנה האחרונה למלחמה העולמית. פצצה תורכית, שהיתה מכוונת כלפי גדודי הצבא הבריטי, שִׁרְדוּ לערבת יריחו, נפלה על גבעה המתנשאת מעל לוואדי א-נועימה והחשיפה חלק של פסיפס ובו כתובת יהודית-ארמית⁵; באביב 1921 גילו האב ווינצנט ורעיו, מטעם בית-המדרש הארכיאולוגי הצרפתי לדומיניקאים שבירושלים, את כל שטח בית-הכנסת הזה⁶.

² לשרירים ארכיסקטוניים ממין זה המובאים אצל קוהל-ווסצינגר (Antike Synagogen in Galiläa, p. 364) יש להוסיף גם את שברי פסלי האריות שנמצאו שם (עיין לעיל, עמוד 29), שגם הם היו שייכים לארון-הקודש. בבקורי האחרון בכפר-נחום, לאחר שהפרינציפאליס הוציאו מפנים הבסיליקי את אבני הבנין השונות שמלאו אותה, ראיתי, שבקצה המזרחי של הקיר הדרומי יש חלק של אצטבא בנויה ליד הקיר, שלא היתה נראית קודם. האצטבא היא בלי ספק חלק של בנין „ארון-הקודש“. את מקום הארון בכפר-נחום צריך, איפוא, לקבוע כסך לקיר עצמו ולא כמו שקוהל-ווסצינגר (שם, לוח II) ובעקבותם גם אורפלי (Capharnaüm et ses ruines Pl. III.) משערים, שהיה בין שני העמודים הדרומיים של בית-הכנסת.

4. מלושץ, החפירות בחמת של מבריה, קובץ החברה העברית לתקירת ארץ-ישראל ותחיקותיה, ספר א', ע' 5 ואילך, ציורים XIV, XIII, ובמייב סוקניק, קתדרא של משה שכבת-הכנסת העתיקים, תרביץ, שנה א', א, ע' 195 ואילך, ציור נ'.

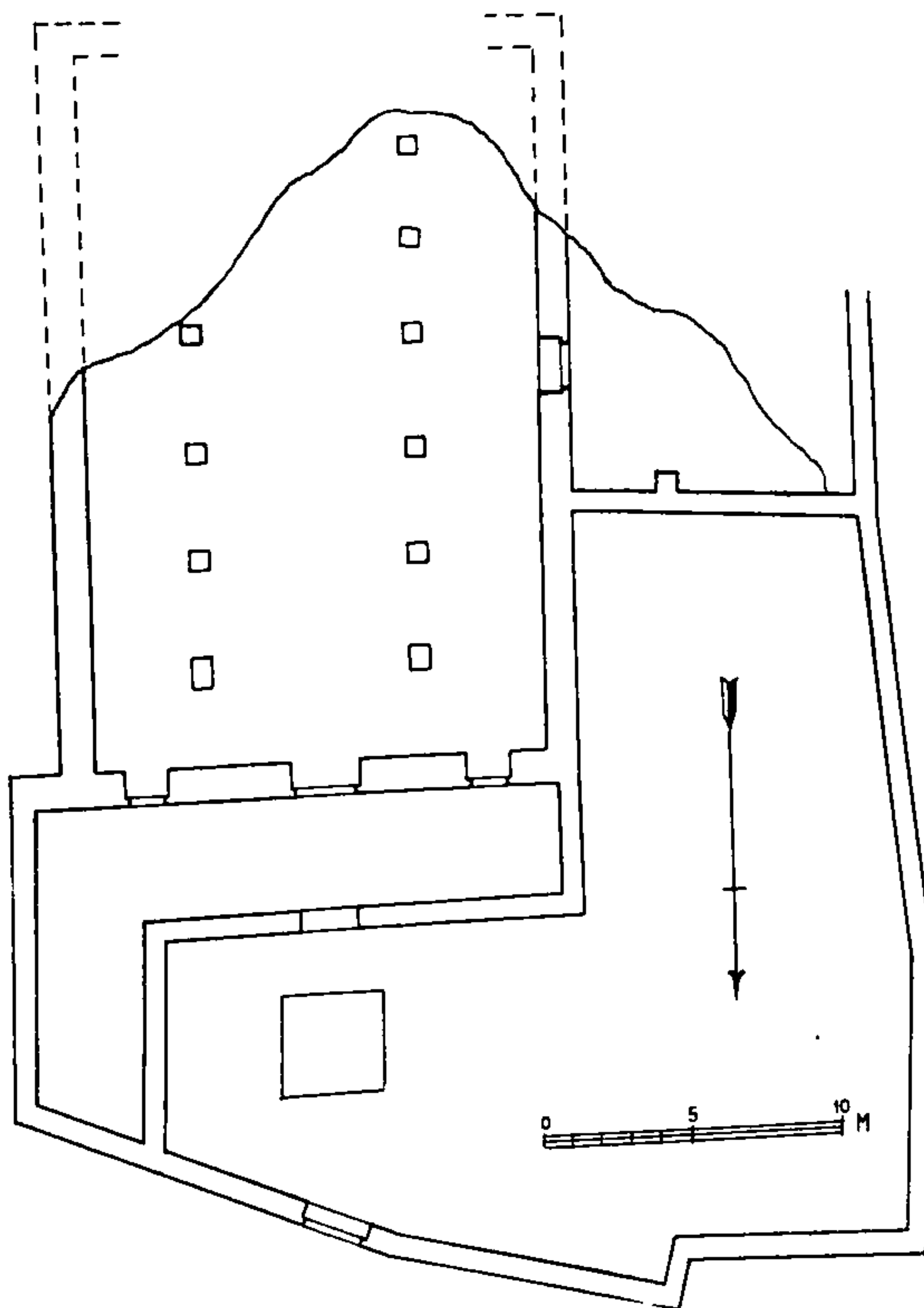
¹ Clermont-Ganneau, La mosaïque juive de 'Ain Douq, Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 1919, p. 87 ff. — Vincent, Le Sanctuaire juif d'Ain Douq; Revue Biblique, 1919, p. 532 ff.

Vincent, R. B. 1921, p. 442 f.; Vincent-Carrière, La Synagogue de Noaran, R. B. 1921, p. 579 ff.

גם בנערן, כפי שיש להוכיח מהתכנית הניתנת בזה (ציור 46). נמצאות הדלתות בצד צפון בעוד שהכיוון הפנימי של הבנין הוא לדרום. מערך דלתות דומה לזה היה גם בבית-הכנסת בגרש, שנגלה באביב שנת 1929 מתחת לחרבות כנסייה נוצרית בחפירות שהתנהלו שם מטעם האוניברסיטה של ייל ובית-המדרש הארכיאולוגי הבריטי שבירושלים בהנהלת מר קרויפוט. גם שם נמצאת

הכניסה לבית-הכנסת במזרח בעוד שכיוונו של הבנין היה למערב. לא נטעה אם נקבל, לאור התגליות האחרונות, את מערך הפתחים בבית-כנסת עתיק – אם בקיר המכוון כלפי ירושלים או בזה שממולו – כקריטריון לקביעת תקופתו של ביהכ"ג הזה. בתי-הכנסת מהטפוס השני מאוחרים הם בזמנם לבנינים של הטפוס הראשון.

לטפוס זה של ביהכ"ג המאוחרים יש ליחס גם את הבנין אשר באם אל-קנאטר בגולן¹. ווטצינגר הכיר נכונה מתוך הקישוטים הארכיטקטוניים, כי בית-הכנסת הזה מאוחר בזמנו לשאר בתי-הכנסת שנחפרו על-ידי המשלחת הגרמנית. על סמך הקישוטים האלה קובע הוא את תקופת בנייתו למאה החמשית בערך². ברם הוא לא עמד על העובדה, שבנין זה שונה מהאחרים לא רק בסגנון קישוטיו בלבד, אלא גם בתכניתו. המשלחת הגרמנית הספיקה, אמנם, לנקות אך חלק קטן משטח ביהכ"ג הזה ואי אפשר עדיין, לפיכך, לדעת את כל פרטי תכניתו. אולם מתוך השרידים העומדים במקומם נראה ברור, כי חזית הבית, ובה גם הכניסה הראשית אליו, היתה בצד מזרח. לפי הסכימה שנתגלתה בכיוון ביהכ"ג שנחפרו על-ידי הגרמנים צריכה היתה להיות הכניסה

ציור 46. תכנית בית-הכנסת בנערן; לפי תרשים של האב ווינצנס.

לבית-כנסת זה, הנמצא בעבר הירדן מזרחה, בצד מערב, כמו באד-דכה למשל, ולא בצד מזרח³. ניקוי שלם של ביהכ"ג הזה יגלה לנו בודאי עוד פרטים אחרים בתכניתו הדומים לביהכ"ג בגרש, בית-אלפא וכו'.

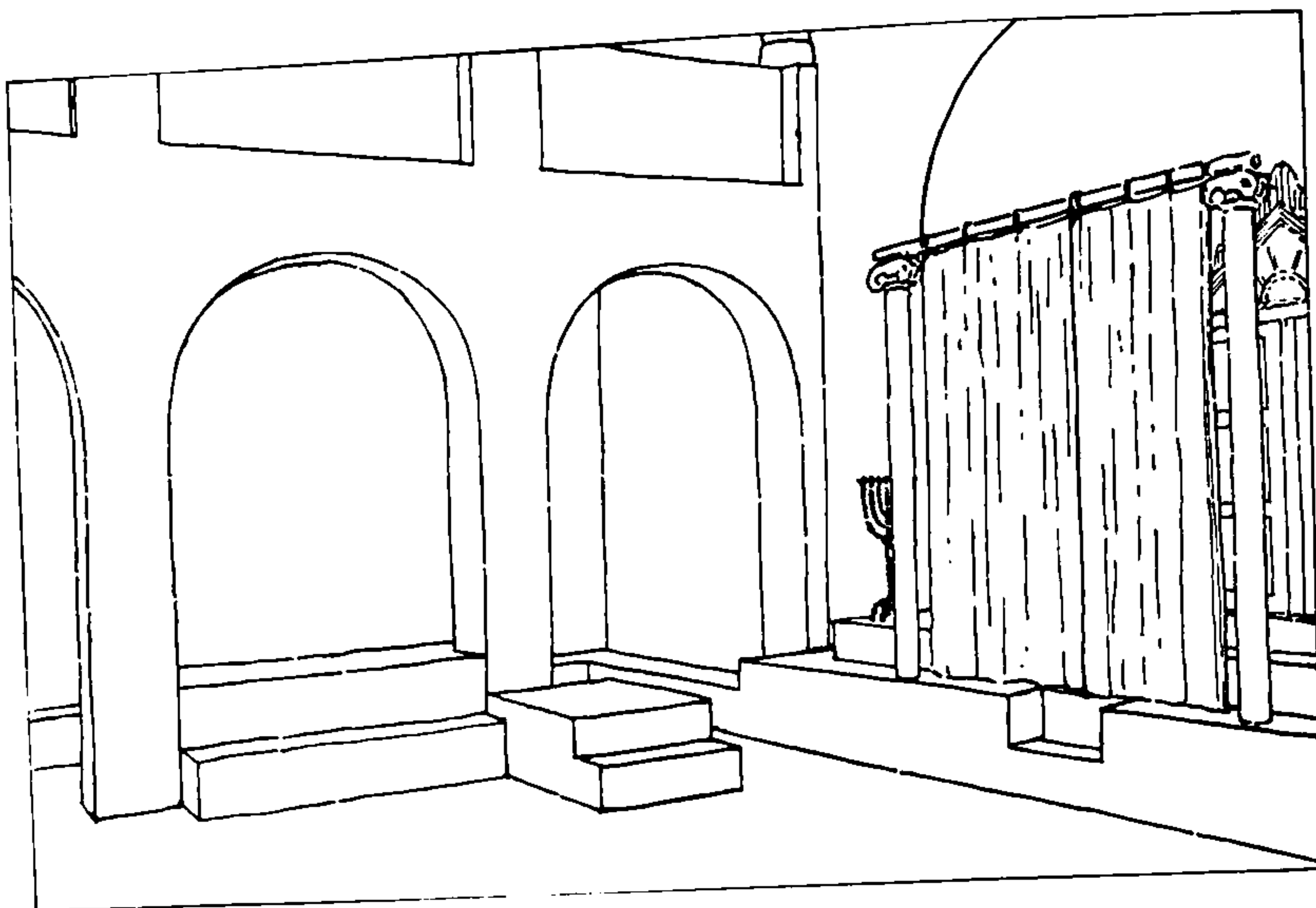
יש ביכלתנו לקבוע גם את התקופה שבה בא השינוי הזה במערך בתי-הכנסת. כמו שראינו הסיק ווטצינגר, שרידי הבדיקה הארכיאולוגית של הקישוטים, כי ביהכ"ג באם אל-קנאטר שייך למאה החמשית לסה"נ. מתוך נבנתה בשנת 31–530. בשרידים שנשארו מרצפת ביהכ"ג אפשר לראות עקבות של תיקונים שונים שחלו בה במשך ימי קיומו של ביהכ"ג. תיקונים אחדים אפשר להבחין גם בחלק של הפסיפס עצמו שנשאר לפליטה⁴. זה מצדיק

¹ Kohl-Watzinger, op. c., p. 125 ff.

² שם, ע. 134.
³ שם, לוח XVII וציורים 253, 255.
⁴ שם, לוח XVI.

⁵ רק בארבל, מסכת הפלע המתרוסס בדרום ביהכ"ג, אין הכניסה בקיר הפונה לירושלים.
" J. W. Crowfoot, Churches at Jerash, British School of Archaeology in Jerusalem, Supplementary Papers, 3, p. 19.
שם.

ציור 47. הבימה ומקומה בביהכ"נ של בית-אלפא (ריקונסטרוקציה).

אותנו, איפוא, ליחס גם את ביהכ"נ בגרש למאה החמשית. הכתובת שמצאנו בפסיפס של בית-אלפא מעידה אמנם על המלאכה שנעשתה במאה הששית, ואולם אין היא מספרת על הבנין עצמו, כי אם על קיבוע הפסיפס. מתוך החרסים שמצאנו מתחת לשכבת הטיח שכסה את כתלי הבית, קבענו עוד בראשית החפירה את בנינו למאה החמשית בערך. דעה זו נתאשדה אח"כ על-ידי מציאת המטבעות בדוכן האפסיס¹. לפי דעתו של רגלינג יש להסיק בבירור, כי ביהכ"נ היה קיים לפני הריפורמה שהכניס אנסטסיוס הראשון (בשנת 498) בשיטת המטבעות, שעל-ידה הוצאו לגמרי מתוך השימוש המטבעות הקודמים.

במצב שונה נמצאים אנו ביחס לקביעת תקופתו של ביהכ"נ בנערך. אם גם מרובות הן בערך הכתובות שנשתמרו ברצפת הפסיפס של ביהכ"נ הזה, אין בהן כל זכר לאיזה תאריך שהוא ואין גם כל נקודות אחיזה לזהות האנשים הנזכרים בהן. האב ווינצנט חשב באחרונה לקבוע את בניית ביהכ"נ הזה בתקופה אחת עם בתיהכ"נ שנחפרו על-ידי הגרמנים, ז. א. במאה השלישית בערך לסה"נ. כבר הראינו על השינוי בתכנית הבנין הזה ביחס לבתי-הכנסת ההם וכמו"כ על ההתאמה שיש בינו ובין הבנינים מהתקופה השניה של ביהכ"נ. כעת נתגלה לנו מקור ספרותי חשוב, המוכיח כי אין ליחס את הפסיפסים המצויירים בבתי-הכנסת לתקופה שלפני המאה הרביעית. בקטע של הירושלמי השמור בלנינגרד (אנטונין 165) שפרסם י. נ. אפשטיין² מובא «ביומוי דר' אבון שרון ציירין על פסיפס ולא מחו בידון». מכאן אנו למדים שרק בימיו של ר' אבון, שחי בחציה הראשון של המאה הרביעית³, התירו לצייר, בודאי דמויות של בעלי-חיים וכו', ברצפות הפסיפס. פסקה זו ~~מבצב~~ אמנם, שפסיפסים מצויירים היו נהוגים אצל היהודים גם מקודם, נגד דעת החכמים, ורק במאה הרביעית חדלה התנגדותם והתירו את הנהוג. אולם כאן מדובר על ציורים ברצפות הפסיפס בבתיים פרטיים ולא בבתי-כנסת. ואין לחשוב שהיו מקשטים את בתי-הכנסת בפסיפסים מצויירים נגד דעתם של חכמי הדור. בלי ספק יש עוד מרחק של זמן גם בין ההיתר לפסיפס מצויר בבית הפרטי ובין היתר קישוטו את בית-הכנסת.

גם תכנית הבנייה של ביהכ"נ בנערך וגם רצפתו המצויירת מראות, איפוא, בבירור על תקופה יותר מאוחרת מאשר חשב ווינצנט.

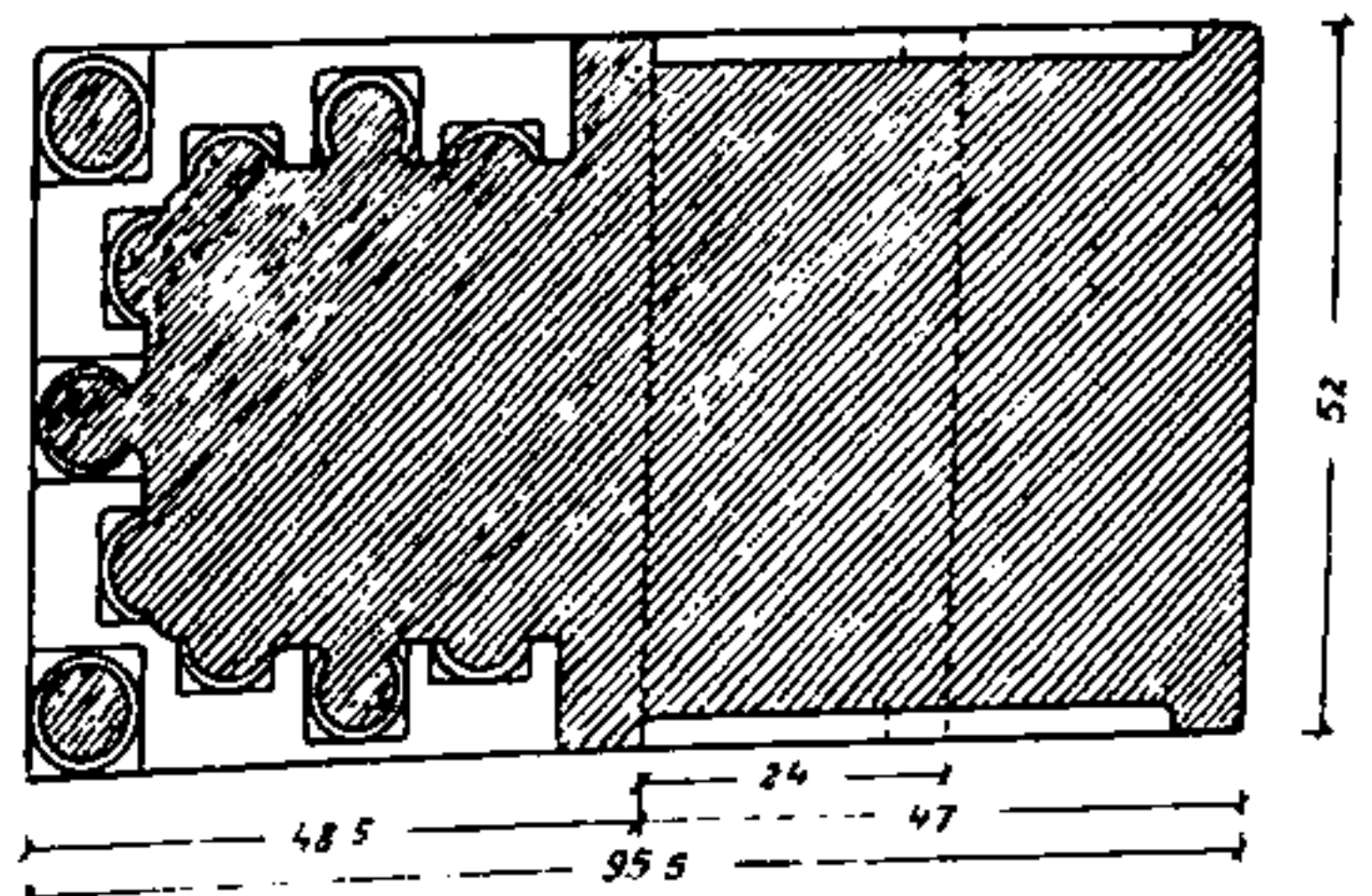
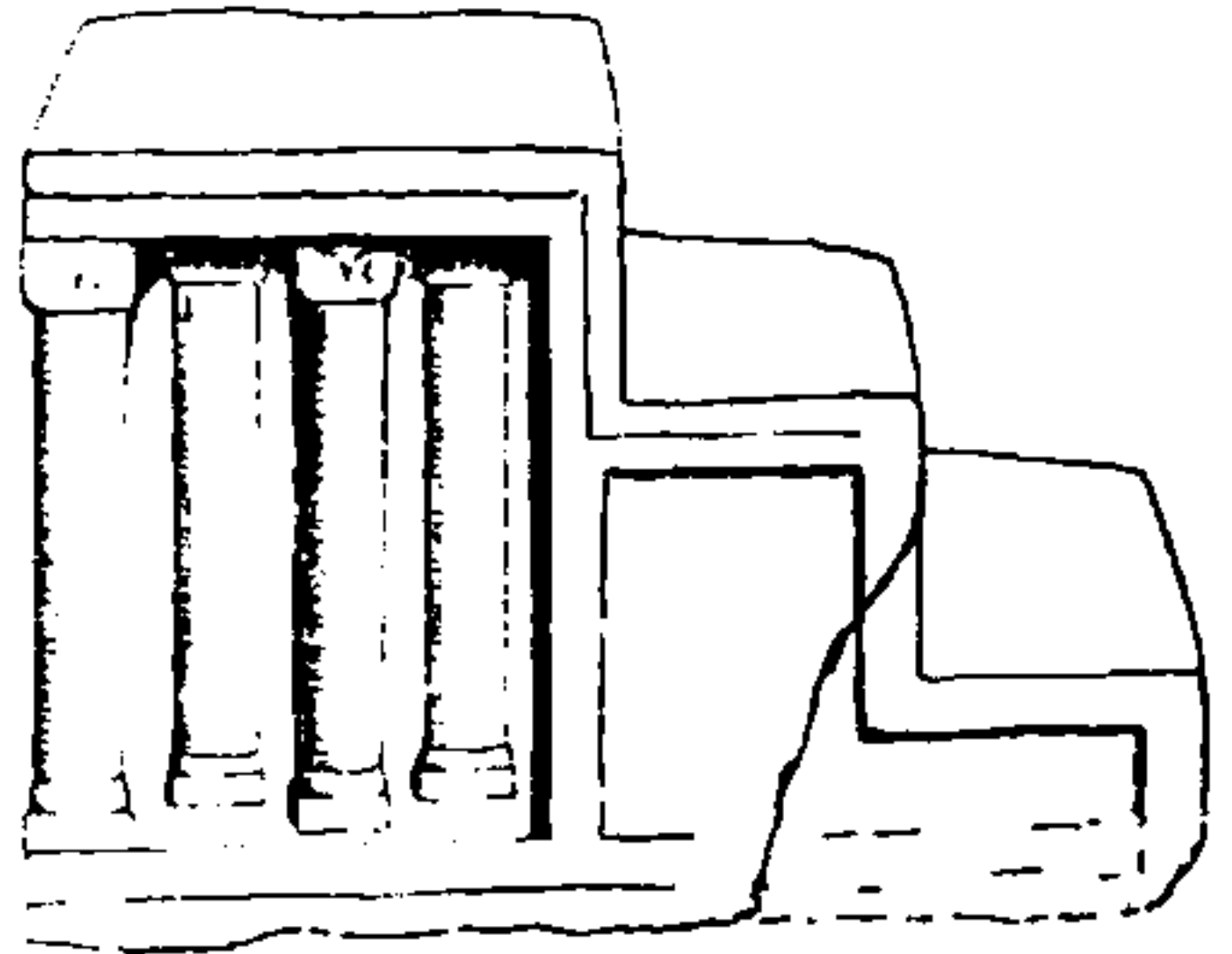
¹ עיין לעיל, עמוד 43 ואילך.

² לשרירי הירושלמי, תרביץ, שנה ג', ספר א', ע' 15 ואילך.

³ שם, ע' 16.

כמו בבית-אלפא נמצא גם בגרש חלק מיוחד בבנין, שהיה מיועד למקום «ארון-הקודש», אולם לא בצורת אפסים מעוגלת, כי אם כמו חדר מרובע קטן, שבלט מתוך הקיר המערבי. בטפוס הזה של בתי-הכנסת היו החלקים האלה, שבלטו מתוך הבנין, במקום החזית שבטפוס הראשון, מדגישים מבחוץ את הכיוון של הבית. מפני שבנערן נהרס כל חלק הבנין הפונה לדרום, אין לדעת את צורת הקיר הזה. אולם יש לשער, שגם שם היה חלק בנין דומה לזה שבבית-אלפא או בגרש¹.

פרט חשוב במערך הפנימי של בית-הכנסת בבית-אלפא, שלעת עתה אין דומה לו בכל בתי-הכנסת, שנגלו עד כה בארץ, היא הבימה הבנויה הנמצאת ליד האומנת השניה מדרום בשורה המזרחית, קרוב למקום ארון-הקודש (עיין לעיל, עמוד 13). כאמור שם, מאוחרת היא הבימה לפסיפס עצמו, ויש לחשוב את זמן בנייתה לסוף המאה הששית בערך. יש לשער, שגם בבתי-כנסת עתיקים אחרים נמצאה בימה, שהיתה, ודאי, עשויה עץ, ולא הגיע לפיכך אלינו כלום הימנה. ערכה של הבימה שבבית-אלפא הוא, בעיקר, בזה שאנו רואים גם את מקומה בבית-הכנסת בתקופה ההיא (ציור 47), אם כי אין לחשוב, שבכל בתי-הכנסת היו נוהגים לשימה באותו מקום². מאותה תקופה בערך היא הבימה החצובה מאבן בזלת (ציור 48) שמצא סוברנהיים במסגד אל-ח'יאט בחלב, שהכתובת היהודית הנמצאת על אחד מקירותיו מעידה, שהמסגד הזה ירש את מקומו של בית-כנסת יהודי³. לפי סוברנהיים והרצפלה, אין לאחר את תקופת בנין בית-הכנסת הזה מהמאה הששית לסה"נ, והבימה הדומה בעיבודה ובחומר שלה לבנין בית-הכנסת עצמו שייכת אף היא לאותו זמן. שקעים אחדים במדרגות ובגוף הבימה שבחלב מראים על מעקה נמוך, שהקיף אותה מסביב, מה שחסר היה, כנראה, בבית-אלפא. אפשר, שמעקה של עמודי שיש הקיף גם את הבימה בבית-הכנסת בסיראקוזה שבסיציליה, כפי שמעידה כתובת יוונית מהתקופה הביזנטית, שנמצאה בעיר ההיא⁴.

ציור 48. הבימה של ביהכ"נ בחלב, על יסוד צילום פרופ. סוברנהיים.

במחזור ציוריו דומה ביהכ"נ שבבית-אלפא ביותר לביהכ"נ שבנערן. בבית-הכנסת של נערן, הגדול בשטחו מזה שבבית-אלפא, נחלקת הרצפה לארבע טבלות. הטבלא הראשונה שבצפון ליד הכניסה מורכבת מרבי-צלע, עיגולים וחצאי-עיגולים המשמשים מסגרות לציורי חיות, עופות ומוטיבים שונים מעולם הצומח וכו'. הטבלא השניה מכילה בתוכה את גלגל-המזלות (ציור 49). בטבלא השלישית מצויר דניאל בגוב האריות כשידיו מורמות למעלה בתפלה, וברביעית – ארון-הקודש ולשני צדדיו מנורות בעלות שבעה קנים וכו' (עיין לעיל, ציור 27). ציורי האנשים ובעלי-החיים שבפסיפס הזה נמצאו כולם מטושטשים על-ידי היהודים עצמם, כנראה, בסוף התקופה הביזנטית⁵.

¹ מבתי-הכנסת העתיקים שבארצות הגולה הרומים בפרט זה יש להראות על בית-הכנסת שבאלכסנדריה, שמתוך גימוקים אפיגרפיים שיערו כבר, ששם הוא למאה הששית לסה"נ. כמרחק ספר לי הפרופ' רייסמאן, שבחפירות, שנעשו בשנים האחרונות על-ידי האוסטרים באפיסוס, נמצא בנין הרומי בתכניתו וגם בכיוונו לזה שבבית-אלפא ויש ליחסו כעת לבית-כנסת. אפסים למקום הארון מצויה בבתי-כנסת יותר מאוחרים בארצות הגולה והיתה נקראת „היכל" (פרמינולוגיה של הרמב"ם).

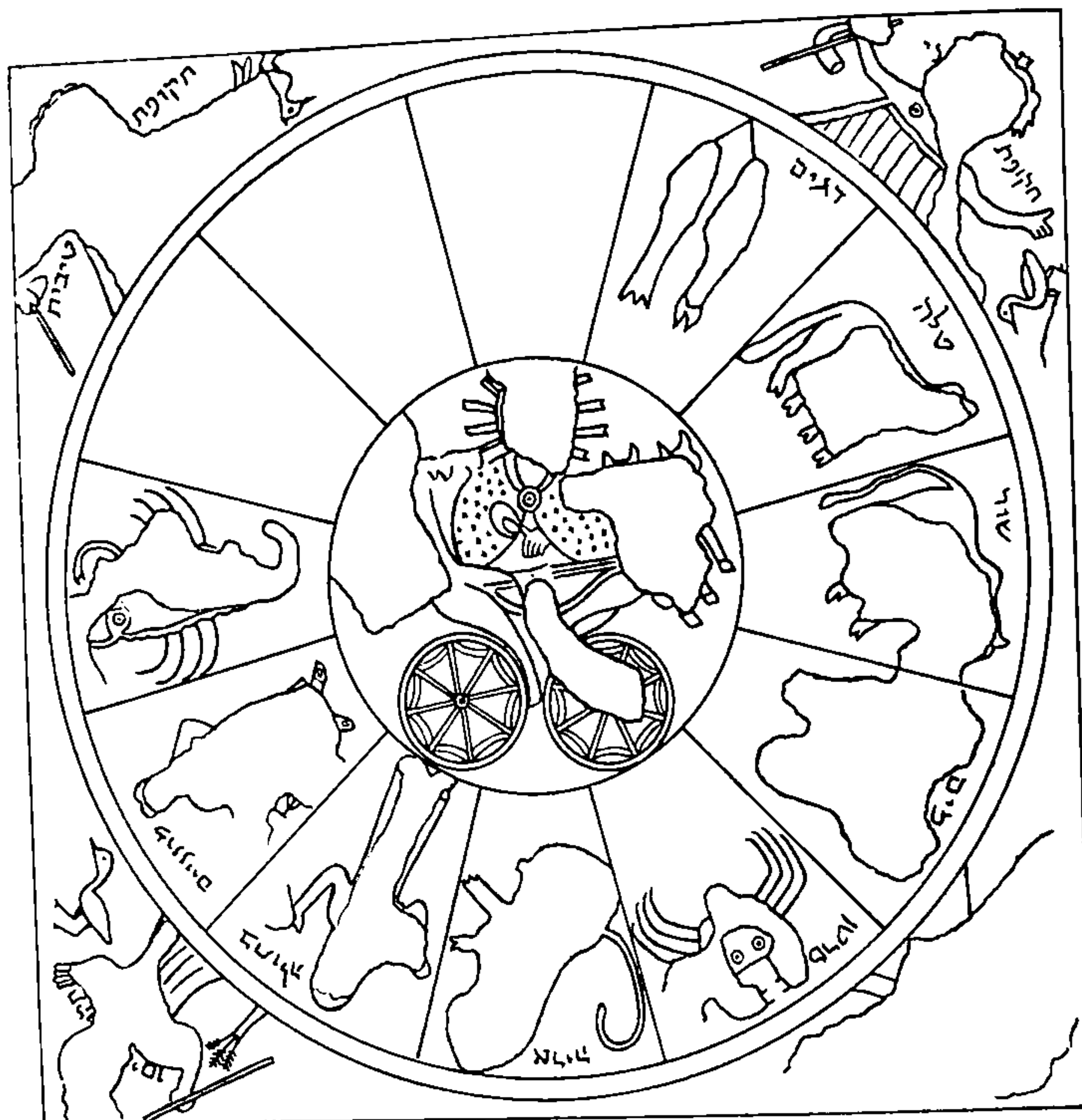
² על הבימה בבית-הכנסת ראה: Krauss, Synagogale Altertümer, p. 384 ff. Festschrift Eduard Sachau, Berlin 1915, p. 311 ff. Taf. III.

Krauss, Synagogale Altertümer, p. 384 ff. Festschrift Eduard Sachau, Berlin 1915, p. 311 ff. Taf. III.

³ M. Sobernheim, Eine hebräisch-aramaische Inschrift aus Aleppo; Festschrift Eduard Sachau, Berlin 1915, p. 311 ff. Taf. III.

⁴ S. Krauss, op. c., p. 244, No. 100.

⁵ מלבד הדיעות השונות שבספרות על אודות המקום הזה, שנקלטו במסגרותיהם של קלירמן-גאנו ווינצנט, יש להוסיף עוד ידיעה ממקור נוצרי (S. Krauss, op. c., p. 244, No. 100). מהר סיני חפץ היה לקבל דת ישראל וילך לארץ-ישראל לשובים היהודיים שבנוערה ובלכיאס. „In Palaestinam pervenit rectaque contendit in Noara et Libyadem, asyla Judaeorum, accepit uxorem, propugnator factus judaicae superstitionis, Judaei eum secum vocant Abraham." (לפי Grätz, Geschichte der Juden V, Note 5). יעבץ וקליין (עבר הירדן היהודי, ע' 66) העירו נכונה התכופים שבינו ובין הנזירים שבמנזר הסמוך, עד סוף תקופת הביזנטים ואולי עוד בראשית התקופה הערבית. לתקופה מאוחרת זו יש ליחס גם את טיפוס הצורות בבית-הכנסת הזה. בתי-הכנסת כגרש ובית-אלפא, שלא האריכו ימים בליכך, ניצלו, לפיכך, מההרס הזה.

ציור 49 - גלגל המזלות ברצפת הפסיפס של ביהמ"ד בנערן; לפי תרשים של האב ווינצנט.

אין אנו יודעים את כל מחזור הציורים, שקשט את רצפת בית-הכנסת בגרש, אולם בחלקו דומה הוא לזה שבבתי-הכנסת בנערן ובבית-אלפא, אם גם הוא עולה עליהם בהרבה מבחינת אמנות-הציור. מרצפת הפסיפס שבגרש נשארה בעיקר כתובת אחת ארמית¹ ובצד מזרח, ליד הכניסה, ציור נאה המתאר את המבול (לוח כ"ו). לפי ציור היונה הנושאת בפיה ענף הזית שבקצה השמאלי של הטבלא, יש לשער, שכאן מתוארת היציאה מן התיבה. בקצה השמאלי נראים עוד ראשי שני אנשים, שמעליהם כתוב IAQIO, CHM . השטח שליד זה, שבו היו מצוירים, ודאי, בני משפחת נח האחרים², ואולי גם התיבה עצמה, הרוס. בשלש שורות עוברים בסך בעלי-חיים שונים המחולקים לפי המסופר בתורה לעוף, בהמה ורמש (לוח 7, א'). כל בעלי-החיים מצוירים באופן ריאליסטי המאפשר גם את הגדרתם המדויקת³; במסגרת שמסביב לטבלא זו מצוירות חיות טורפות הרודפות אחרי חיות האוכלות עשב. יתכן, שבציור

¹ Sukenik, Note on the Aramaic Inscription at the Synagogue of Gerasa. Q. St. 1930, p. 48 f.

² השערות של קליין ("ציון", ידיעות החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה, גליון ב', עמוד 1 ואילך, כי בשמות "שם" ו"יפת" יש איזה רמז לאמנות יוון בבית-הכנסת, בבחינת "יפיותו של יפת באהלי-שם", אין לה, כמובן, על מה להסתמך.
³ מר י. אהרונ, מנהל המחלקה לזואולוגיה שיטתית של האוניברסיטה העברית, הואיל כמובן, להמציא לי את הבאורים הבאים לחדות ולעופות המצוירים בטבלא זו:

זר המטכית הזאת מציג מתנה רריפה של חיות טורפות אחר תיות-ציון.

למעלה מימין לשמאל נראה הרב הסורי (*Ursus syriacus* Hempr.-Ehbg.) ברצו אתר הקרוד (*Asinus onager* Schreb.).

אחרי הערוד הרודף רודפת לביאה (שדדקה מכיחים עליה, שהיא מיניקה) אחר הקפא (*Asinus hemippus* Geoffroy). בצדה השמאלי של המטכית נראה הקדלס (*Cynailurus jubatus* Schreb.) הרודף ספירס פיסה ושוסעת שסע פרסת, תכונת האחרונה נראה בפרסה העליונה הקטנה, הספלה).

ובחלקה, הקפוד לעליון, רודף ארי זכר כנראה אחר *Alcephalus (Antilope) bubalis* Pallas, אם נוציא משפט מביאאת הרגלים ועבי העכוזים, וצורת הזנב והציצית שבה הוא מסתים.

המסגרת יש רמז לחמס, ששרר בעולם לפני המבול, כפי שמדגישה זאת האגדה היהודית. מלבד ציור החיות מכילה המסגרת עוד ציור של מנורה וכו' ולשני צדדיה כתובת ברכה על המקום הקדוש ועל העדה (ראה לעיל, ציור 28) על-ידי מציאת שלשת בתי-הכנסת האלה נפתח לנו דף חדש בתולדות האמנות היהודית העממית שבמאות הראשונות לאחר חורבן הבית השני. לפנינו כאן גם אחד המקורות, שהשפיעו דרך ציורים המסורת על האמנות היהודית העממית שבימי הבינים בכל ארצות הגולה. עד כמה שהמסורת שמרה על הצורות העתיקות, יש לראות משטיח אחד הנמצא כעת במחלקה לאמנות מוסלמית בבית-הנכאת שעל שם פרידריך קיסר בברלין, שפרסם לא כבר מחדש פרופ' פ. סאררה². השטיח הזה, כפי שסאררה קובע, מוצאו מספרד ונעשה במאה הי"ד. שלד הציור של השטיח (לוח 8) הוא מעין גזע דק של עץ, שממנו מסתעפים בזוית ישרה לכל צד שבעה ענפים, שכל אחד נושא עליו בנין קטן. הבנין סגור על-ידי דלת כפולה. שטח הדלת מחולק לארבעה ריבועים. ציורים שונים של «מגן-דוד», צפרים וכו' מקשטים את השטחים שמסביב. משני קצות המלבן יוצאות קרנים ומעוטר הוא בגג משולש. ציור ארון-הקודש שבפסיפס בית-אלפא נתן לו לסאררה את הפתרון לתוכן הציור הזה, שלא היה מובן מקודם. את החלק התחתון של הציור נוטה אני לפרש כציור המדרגות המוליכות לארון-הקודש, כשם שאנו מוצאים את המדרגות כמעט בכל הכנסות המוזהבות. יש לשער שהשטיח הזה שמש פעם פרוכת בבית-כנסת יהודי שבספרד.

בפעם הראשונה מופיעים בבתי-הכנסת היהודיים העתיקים ציורים על נושאים מקראיים, שידענו אותם עד כה רק באמנות הנוצרית מאותה התקופה. אין כל ספק, שהמחזיקים בדעה, שהאמנות הנוצרית הקדומה הושפעה על-ידי

בבית שפגנר (לוח של הארית) רורף גמר (Felis nimr Hemprich-Ehrnbg.) בעל תכריכות גדולות (מפאת היות כל חברתה מרכבת מחמשה כתמים) כנראה שהתקשים (צורת-הגנב הזאת נראת גם בכתב המצרי—רביעי—בשורה התחתונה שבאמצע המסכת).
נוף המסכת מין לשמאל:

העוף הראשון הפסיני (Phasianus colchicus Linn.) השני הוא הפס (Pavo cristatus Linn.) השלישי — יונת-הקר (Columba livia L.) הרביעי — הרנול דרי (Meleagris gallopavo L.) החמישי — הקקשה הענקית (Pterocies arenarius), הששי — רץ-החול (Cursorius gallicus), השביעי קחוק, השמיני — הפקלי (Francolinus vulgaris), התשיעי מחוק, העשירי הוא השכלי (התקלה: Caccabis chukar Gray), האחר-עשר — Columba oenas Linné, השנים-עשר — התור הצוחק (Turtur risorius L.), השלשה-עשר — התור הקצוי (Turtur communis).
בשורה התחתונה מין לשמאל:

הראשון: האיל האדמני (Cervus elaphus Linn.). השני: הצבי (Gazella marica subgutturosa Güld.). את החיה השלישית אין לקבוע בדיוק: אולי זוהי נקבתו של הצבי, שלאחר האיל, שהיא תחת-קרנים או בעלת קרנים שהתנונו, ואפשר שהציור הזה מציג נקבה של איל ולא אילה שלקה: Cervus capreolus, כי למין הזה אין אף תימית וגב כל שדוא). אפשר כי בתור איל-נקבה היה צריך הציור לבא מיד אחר ציורו של האיל-הזכר בלא הפסק הצבי שביניהם. — «רביעית» הפה והתבלטות החזה מברילות את החי הזה מן הצבי. דעתי היא, איפוא, שהציור הזה מציג אולי את התחבורה, שנכתר מן היקום, כי לזה היה מתאים סדר המניה ברברים ירי: «איל וצבי ונקמור...» — הבהמה הרביעית היא הפקשה (Ovis aries platyura, O. aries laticaudata), החמישית — הקצו (וכנראה לא הקצו הקטן: Capra mambrica). הציור הששי והשביעי מציגים שני מיני סוס. הראשון דומה על צבע צדיו (שאמצעם בהיר כצבעי) לסוס גנדי אמת, בעת שהשני הוא, לדעתי, סוס מנוע «קחילאן» (كحيلان) הנקבה יותר וקצר מן הנזע הקודם. — השמיני הוא החמור הספוי, הגלמי וכבד-הגוף, אם כי אוניו קצרות («צמח») הן בערך. — היונק התשיעי כאלו מציין מתוך קקיק שפסקע, הוא השפן (Hyrax syriacus H. E.). — התקיה העשירית היא הארנבת (על פי כתמי נזה: הארנבת המצרית: Lepus aegyptius Geoffroy).
היונקים שבשורה האחרונה של נוף המסכת:

הראשון הוא קנאי (Sciurus syriacus H. E.), שברדלס קמן (Vormela peregrina Güld.) רורפו. את השלישי והרביעי שבשורה האחרונה הזאת אין לקבוע בהחלט, ואין ברעתי להכביר מלים בהשערות גרידא. משני הנחשים, הכרוחם התת רגלי האיל והצבי עד לתחתית רגלי הכבשה — הנו הראשון: השפין (Cerastes hasselquistii Gray)

צורת הכתמים שבצדיו גבו וקצרים עונים בו, שאין הציור מציג את נחש-המים הגדול (Tropidonotus tessellatus Laurenti) או נחש-הקתול (Tachymenis vivax Fitzinger), שכן גלם שחורה או סלואה במרקעים שחורים. שני העופות שבשמאל לתבונה למעלה אחוים בעלי נפח, שהאנשים סרוח-יוורדים מהם, הם, לדעתי, מין (Larus) (نورس), ביתור וקביאה «עלה-זית קרף קפיק», כרמו לבראשית ח', יא.
י דלמן (Palästina-Jahrbuch XII, 1917, p. 36) מספר, שרכש לו בגרש הוהמת מוכוכית מוזהבת ועליה מנורה בעלת שבעה קנים, שהיא וראי נסמן שריר הישוב היהודי מחקופת בית-הכנסת הזה.
בניגוד למה שסאררה רוצה לראות בזה ציור של מנורה ממוננת.

מקנים הם כתמים, מספרים על פני כל עורו של האיל, אולם בגינתו של קרני-הוהמת מוכוכית מוכוכית מוזהבת ועליה מנורה בעלת שבעה קנים, שהיא

² Friedrich Sarre, A fourteenth-century Spanish Synagogue Carpet. Burlington Magazine, February 1930, p. 89 ff.

הקרנים הם כתמים, מספרים על פני כל עורו של האיל, אולם בגינתו של קרני-הוהמת מוכוכית מוכוכית מוזהבת ועליה מנורה בעלת שבעה קנים, שהיא

סקירה כללית

אמנות יהודית עממית, יכולים למצוא סיוע לדעתם בתגליות האחרונות הללו, אולם צריך להדגיש, שההכרעה בשאלה זו תוכל לבוא רק כשיעלה בידינו לגלות ציורים יהודיים על נושאים מקראיים מתקופה קודמת לבתי-הכנסת האלה, כי יש לחשוב בתקופות ידועות גם על אפשרות של השפעת הנצרות על היהדות.

לרגלי מיעוט החומר של הנושאים המקראיים בציורי בתי-הכנסת העתיקים, שנתגלו עד כה, קשה עדיין להחליט על אופי הבחירה של הנושאים: אם הצטמצמו בנושאים כאלה, שיש בהם מעין עזר לתפלה, או לקחו בכלל נושאים מקראיים לקישוטי בתי-הכנסת? אולם, כנראה, אין זה מקרה, שהציורים, שנמצאו בשלשת בתי-הכנסת שבארץ-ישראל (דניאל בגוב האריות, עקידת יצחק והמבול), הנם מאלה הנזכרים בתפלות «זכור» ו«מי שענה»¹.

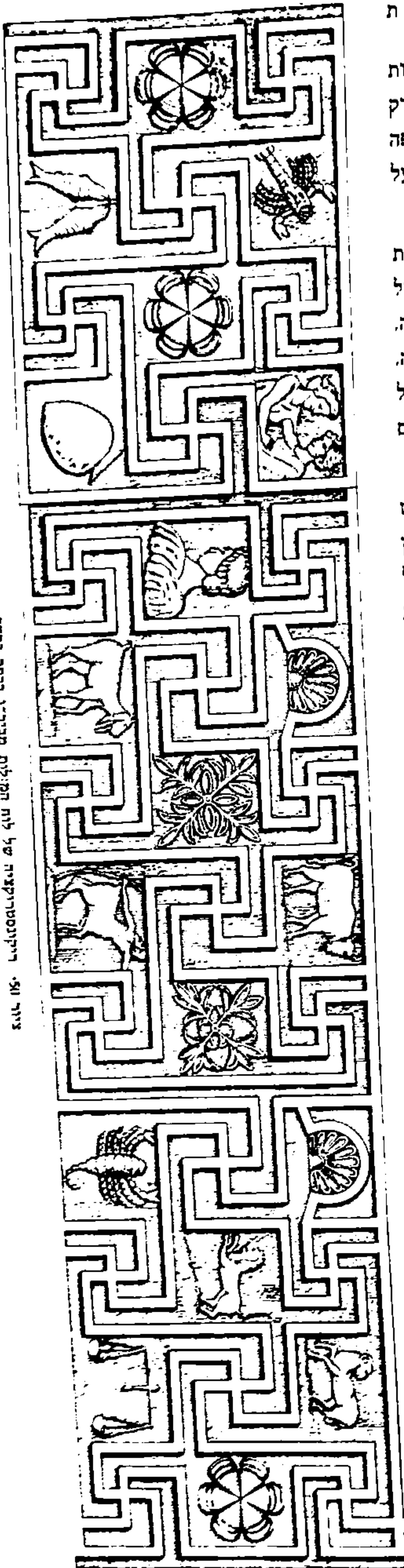
חשיבות מיוחדת לתולדות התרבות היהודית בתקופה ההיא יש לציורי המזלות החוזרים בשלמותם בפסיפסים של בתי-הכנסת בנערן ובבית-אלפא. אנו רואים פה ביטוי ציורי לאמונה בהשפעת המזלות על סדר העולם, גם היהדות לא יכלה לעמוד בפני אמונה אוניברסלית זו, שחדרה לתוך כל התרבויות והעמים בעולם העתיק, ולמרות המאמר הנפלא «אין מזל לישראל» רואים אנו את האמונה הזאת שוררת בחיי העם. ולא רק בין המוני העם: גם חכמי ישראל לא היו נקיים ממנה. כבר ידידיה האלכסנדרוני רואה בשתי-עשרה האבנים שבחושן סמלי שנים-עשר המזלות. יוסף בן מתתיהו (מלחמות ה', ה', ח') מפרש, כי שנים-עשר הלחם אשר על שולחן השרת רמזו לגלגל החיות. מרובים הם ביותר הפסקות בספרות התלמודית והגדרשית, המוכיחות בבירור על השקפת עולם זו, שהיתה נפוצה בעמנו². ההוכחה הנמרצת ביותר להשפעת ההשקפות האסטרולוגיות הללו הם פיוטי הקליר הידועים ופיוטים של פיטנים אחרים, שנתגלו באוצרות הגניזה, הבנויים על המוטיבים של המזלות. על קדמות המוטיבים הללו מראים גם-כן שמותיהם העבריים, המוכיחים, שנתרגמו בתקופה, שהעברית עוד לא חדלה מלהיות שפת העם³.

בראש ציורי המזלות המצויים כל-כך באמנות היהודית העממית של ימי הביניים, במחזורי התפלה, בקישוטי כתבי-יד, ציורי בתי-כנסת וכו', אפשר כעת להעמיד את ציורי הפסיפס של בתי-הכנסת העתיקים בארץ-ישראל, ואולם גם ציורי נערן ובית-אלפא אינם הביטוי האמנותי העתיק ביותר של אמונה זו במזלות אצל היהודים בארץ-ישראל. לתקופה יותר עתיקה מהם, בכל אופן לא יאחר מהמאה הרביעית לסה"נ, שייך חלק האפריון, שמצאתי בכפר ברעם (לוח 7, ב'). בין שלש רצועות של מיאנדיר כפול, שחלקים ממנו ממולאים בקונכי

¹ ראה: D. Kaufmann, *Sen et origine des symboles tumulaires de l'Ancien-Testament dans l'art chrétien primitif*: Revue des Études Juives, 1887 (XIV), p. 33 ff.

² ראה את הסאמר המענין של ד. פריכטוואנג: *Der Tierkreis in der Tradition und im Synagogenritus*, Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 1914, p. 241 ff.

³ לוח כנראה מתכונן אפיפניוס (Adv. haeres. 16, § 2) באמר, שהפירוש לא ניצלו אף הם מהמנפה האסטרולוגית ותרנמו את שמות המזלות לעברית.

ושושנים רואים ברור בצד שמאל של הרצועה האמצעית חצי גופה של ה«בתולה». בקצה הימני של הרצועה חעליונה נשארו עוד שרידים של ציור בעל-חי, שאפשר להכיר בו את ה«שור». ברצועה התחתונה נראה במדור השני משמאל «גדי» ובמדור האהרון שבימין חלק מטושטש של אחד מציורי המזלות, «קשת», שהיה, כנראה, מצויר כאן בצורת קנטאורוס. על יסוד החלק הזה ושבר קטן אחר הנמצא בנוי בתוך קיר של בנין ליד בית-הכנסת, העומד עדיין במעלה הכפר הזה, השלמנו את לוח המזלות, שציורו ניתן כאן (ציור 50)¹.

עוד שאלה אחת נשארה לבירור והיא: מיהו «יוסטינוס מלכה» הנזכר בפסיפס, אם זהו יוסטינוס הראשון, קיסר רומא המזרחית בשנות 518–527, חותנו של יוסטיניאנוס, או יוסטינוס השני, בן-אחותו של יוסטיניאנוס, שמלך אחריו בשנות 565–578? דברי-ימי היהודים במאה האחרונה של שלטון ביוזנטיה בארץ-ישראל לוטים בערפל. מעטות מאד הידיעות שנשארו לנו מהתקופה ההיא. יודעים אנו, שמימי יוסטיניאנוס החלה תקופה של רדיפות, שהיו מכוונות לא רק נגד מצבם הכלכלי והחברתי של היהודים, כי אם גם נגד שמירת היהדות. אמנם, מצבם של היהודים היה טוב מזה של השומרונים, אולם קשה לתאר, שבתקופה זו יכול היה ישוב יהודי קטן לרצף את בית-הכנסת שלו בפסיפס מגוון כזה, שבודאי היתה מלאכתו דורשת הוצאות מרובות. אבל גם ימי מלכותו של יוסטינוס השני יכולים לבוא בחשבון, כי בכל אופן לא הורע מצב היהודים בימיו מאשר בימי שלטונו של יוסטיניאנוס².

בית-הכנסת שבבית-אלפא נהרס, כפי שסימנים ברורים מוכיחים, על-ידי רעידת אדמה. לפי הרשימה שהכין Bailey Willis³, היו במשך המאה הששית עשרים רעידות אדמה בארץ-ישראל, שאולי אחת מהן גרמה גם-כן לנפילת בית-הכנסת. עד אימתי התקיים הישוב היהודי במקום הזה קשה לדעת, אבל יש לשער, שלא נתקיים זמן מרובה לאחר התחלת המאה השביעית. כיבוש הפרסים הזמני של הארץ והכיבוש המוחלט של הערבים, שבא לאחר איזה זמן, לא נתנו את האפשרות לקיום ישוב יהודי קטן בשער העמק, המקום המוכן לפורעניות בכל שעה של מהומות ומבוכות. בכל אופן מוכיח המצב שבו מצאנו את הפסיפס, כי ביהכ"נ נהרס בתקופה שטרם גברה בה ההתנגדות לקישוטים של בעלי-חיים וכו' בבתי-הכנסת, שהביאה אתה אה"כ לטשטוש של הצורות הללו.

¹ לארדיכל סר פ. קורנברג מירושלים חייב אני תודה על עזרתו בריקונסטרוקציה של לוח המזלות הזה.
² עיין גריין, חלק ה' (גרמנית, מהדורה ג'), עמ' 23.
³ Earthquakes in the Holy Land; Bulletin of the Seismological Society of America, Volume 18, No. 2, p. 73 ff.

1 המראה לדרום: הר הגלבוע

2 המראה למזרח: בית שאן כנר הירדן הררי הגלבוע

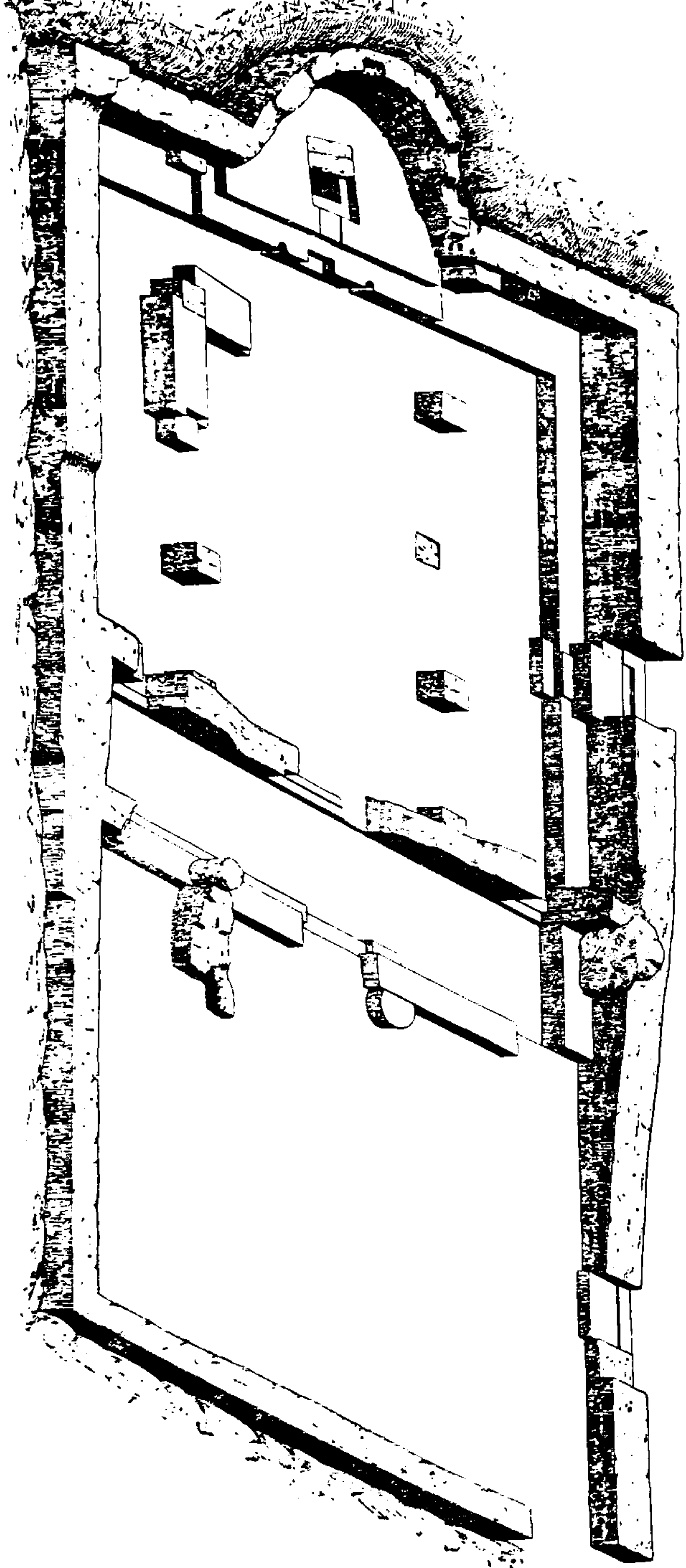
1 המראה לצפון: הר תבור וגבעת המורה

2 בשעת חפירת בית הכנסת

ראשית חפציהם של שרידי בנין בחדר-הבנין הראשי

בית הכנסת לאחר טלטלה חזקה

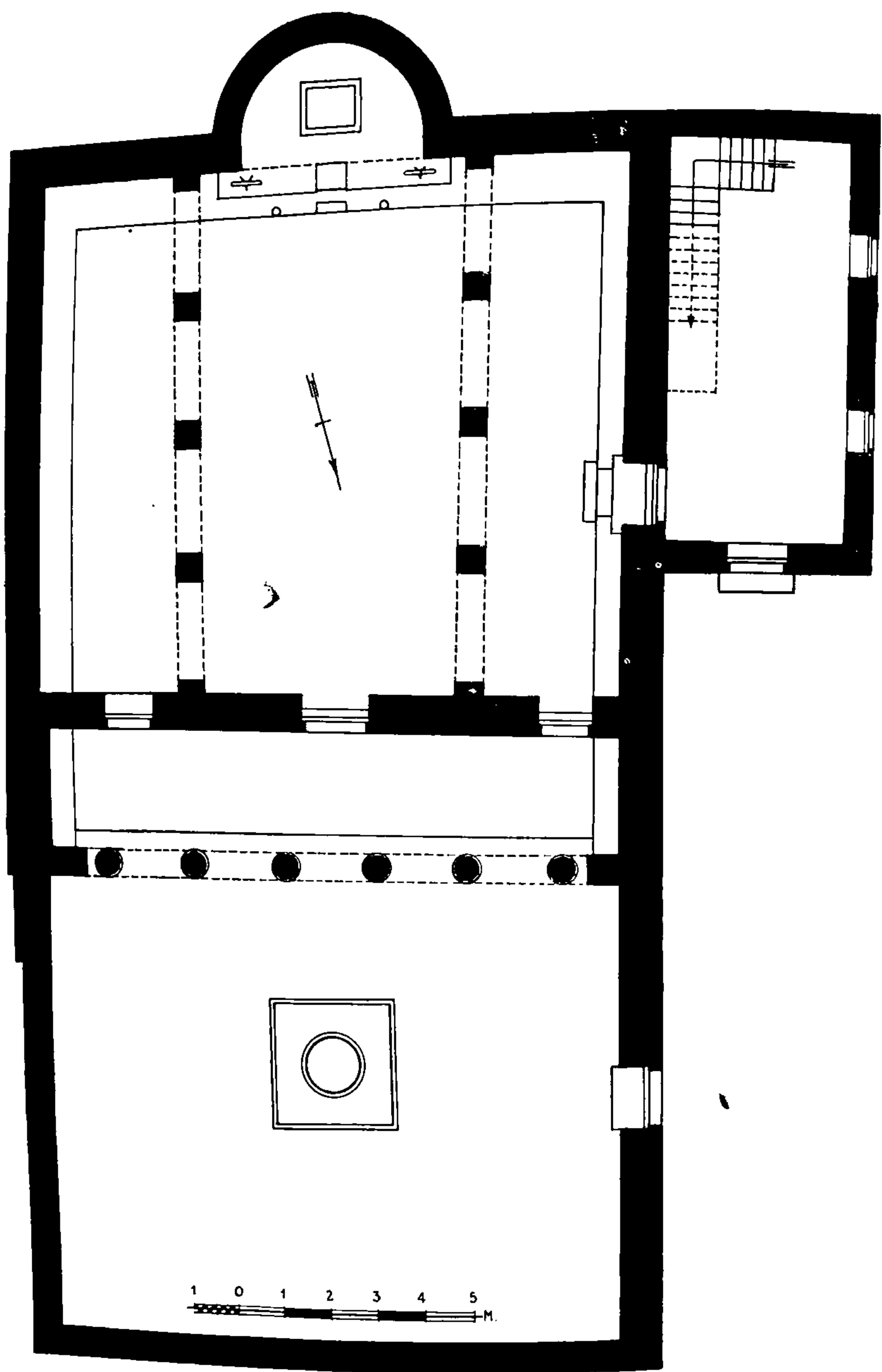

1 הספינה המרכזית הבימה והאפסיס

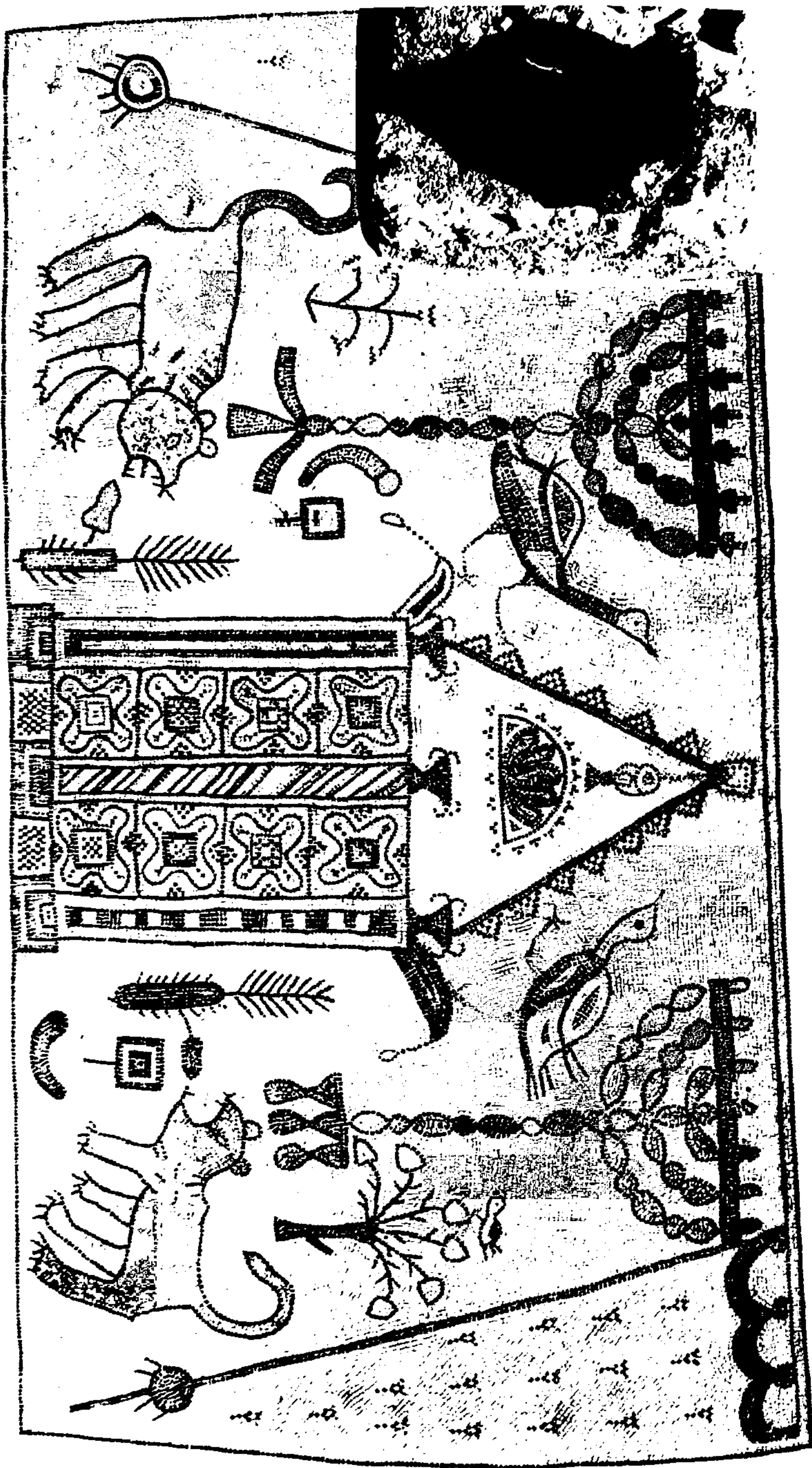
2 הבימה והספינה המזרחית

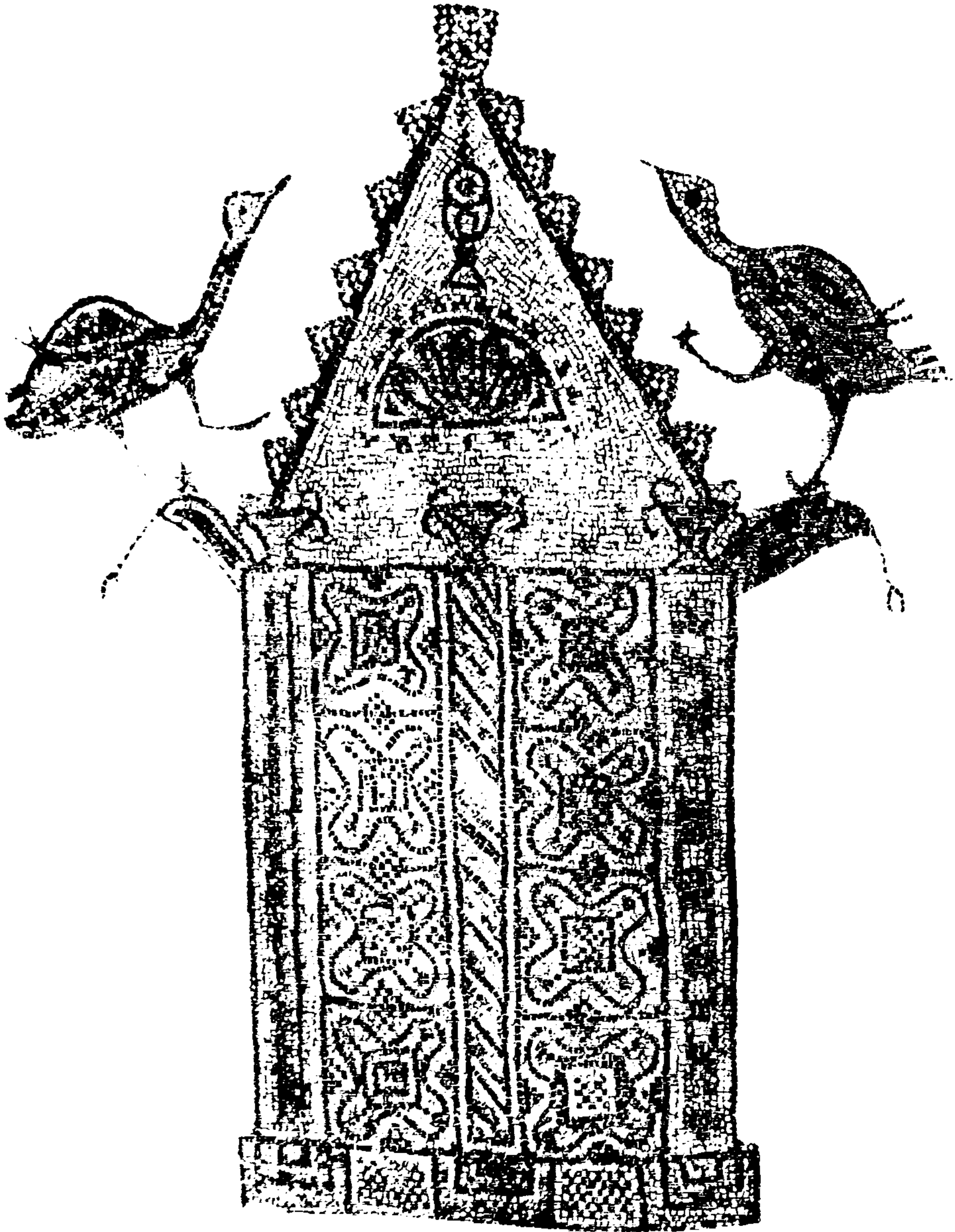
נסיון לריקנסורקציה של חבנית בית-הכנסת בחקירתו הראשונה

מבילא א: הארקת כלי קדש וכו'

פרט: "ארון הקדש"

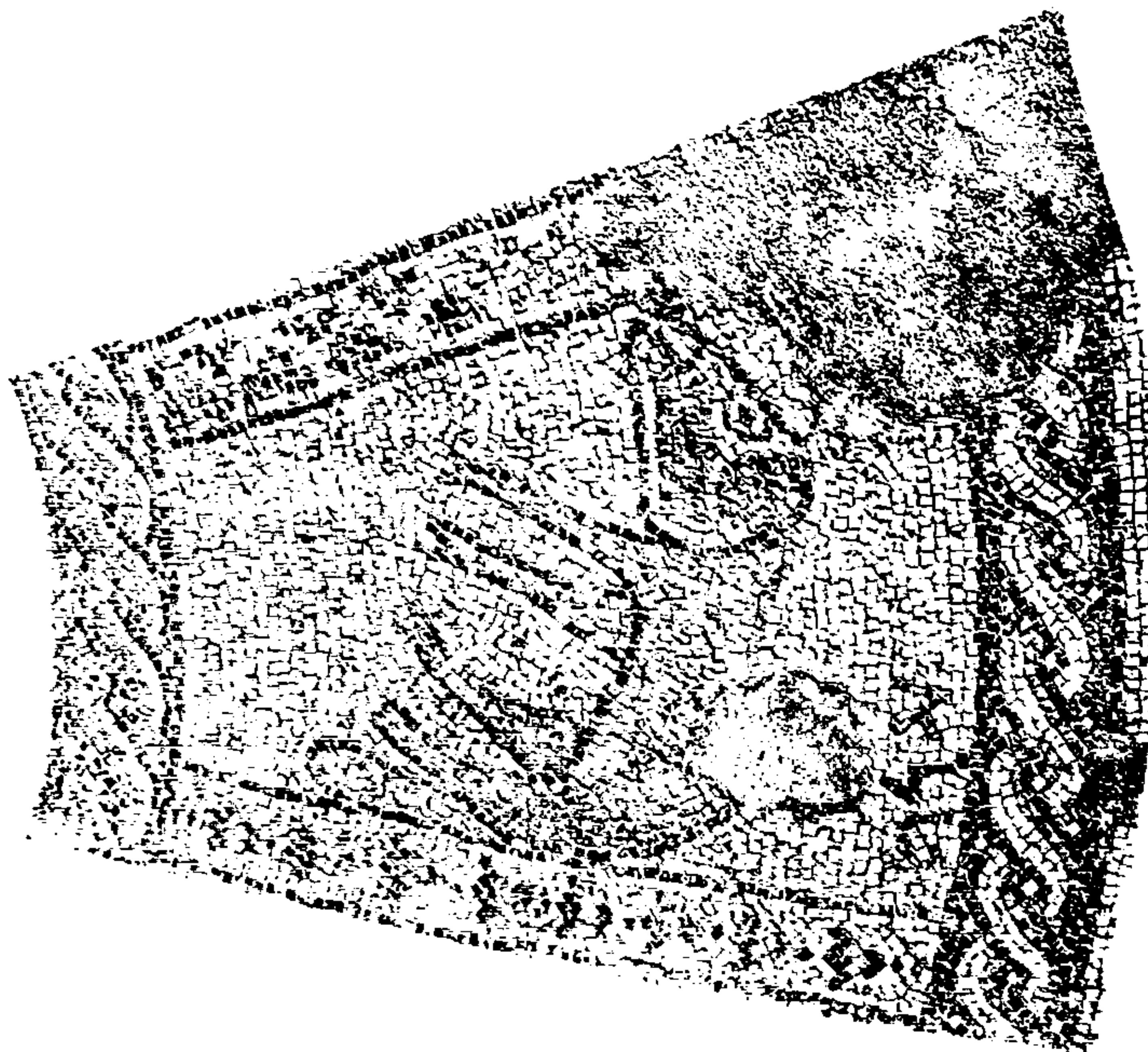

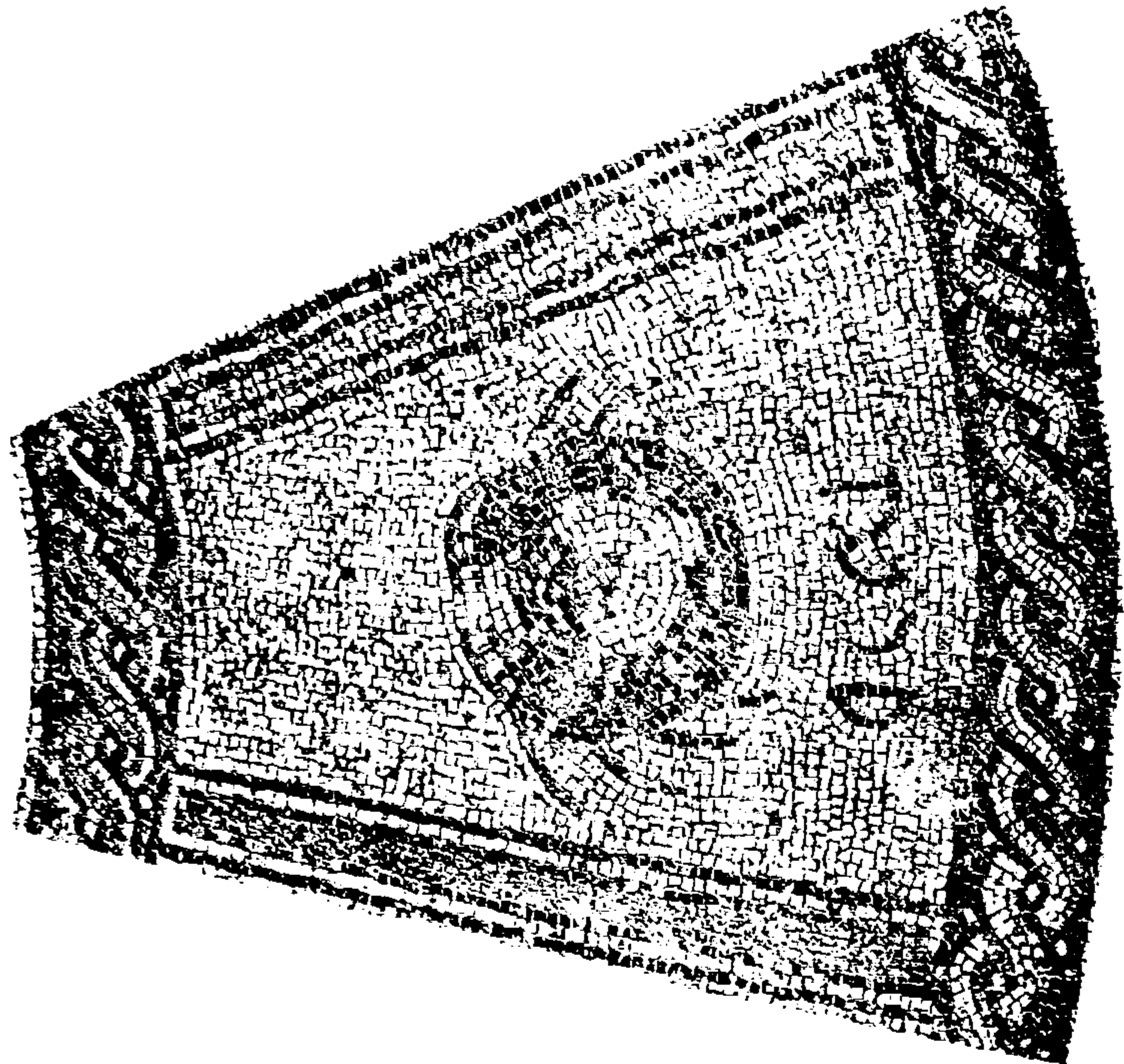
לוח 2

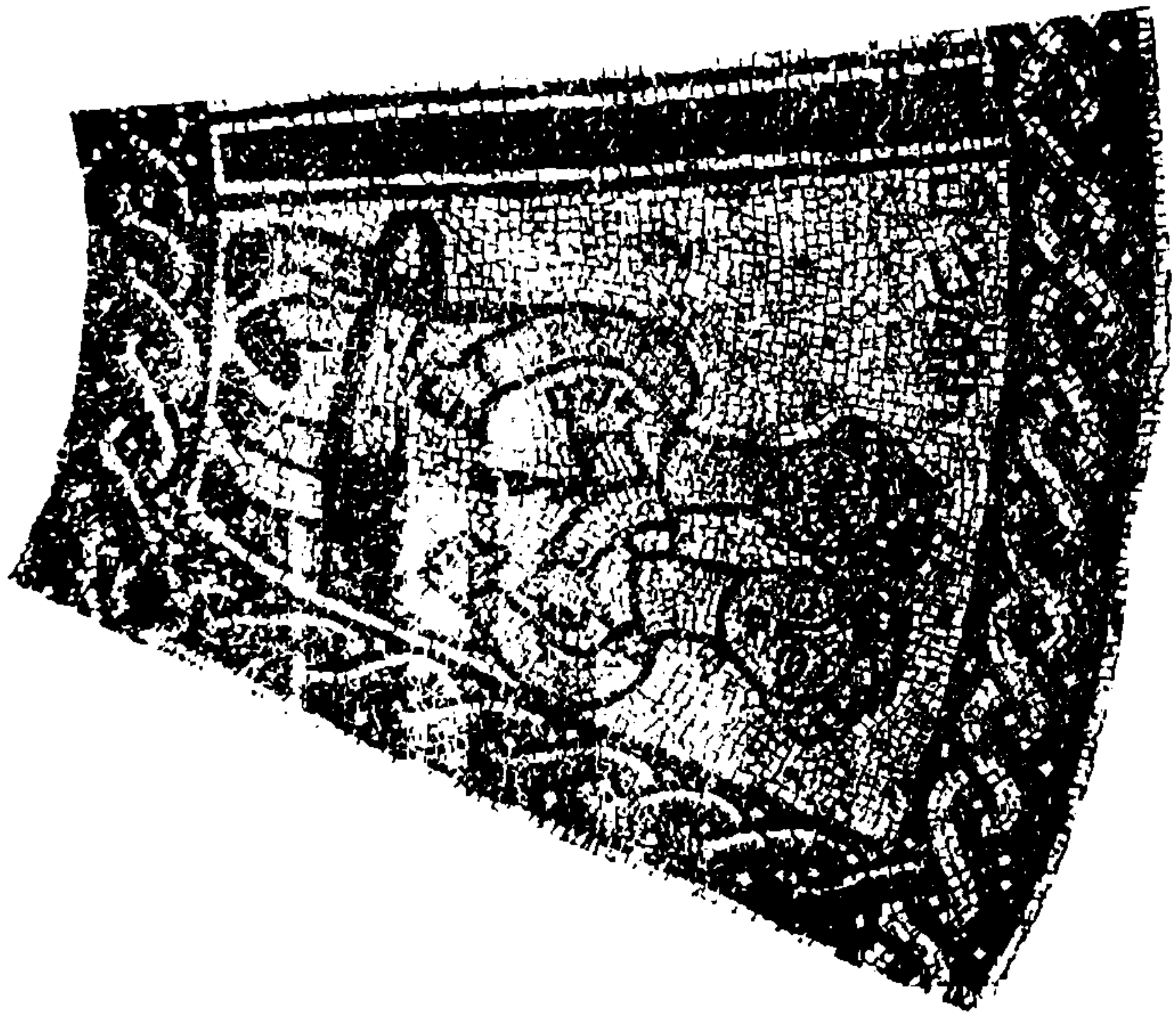
לוח 1

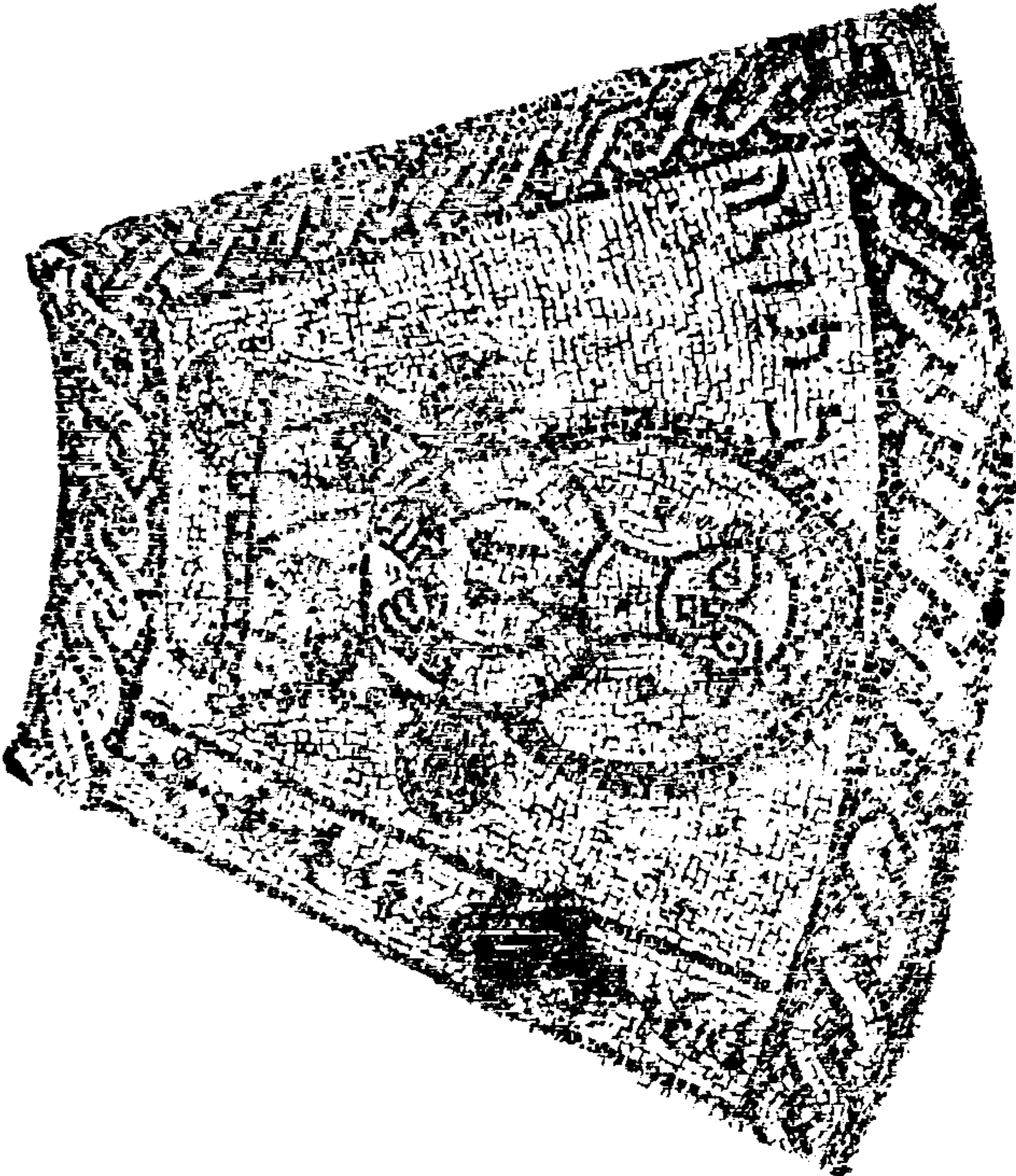

לפני קום ה

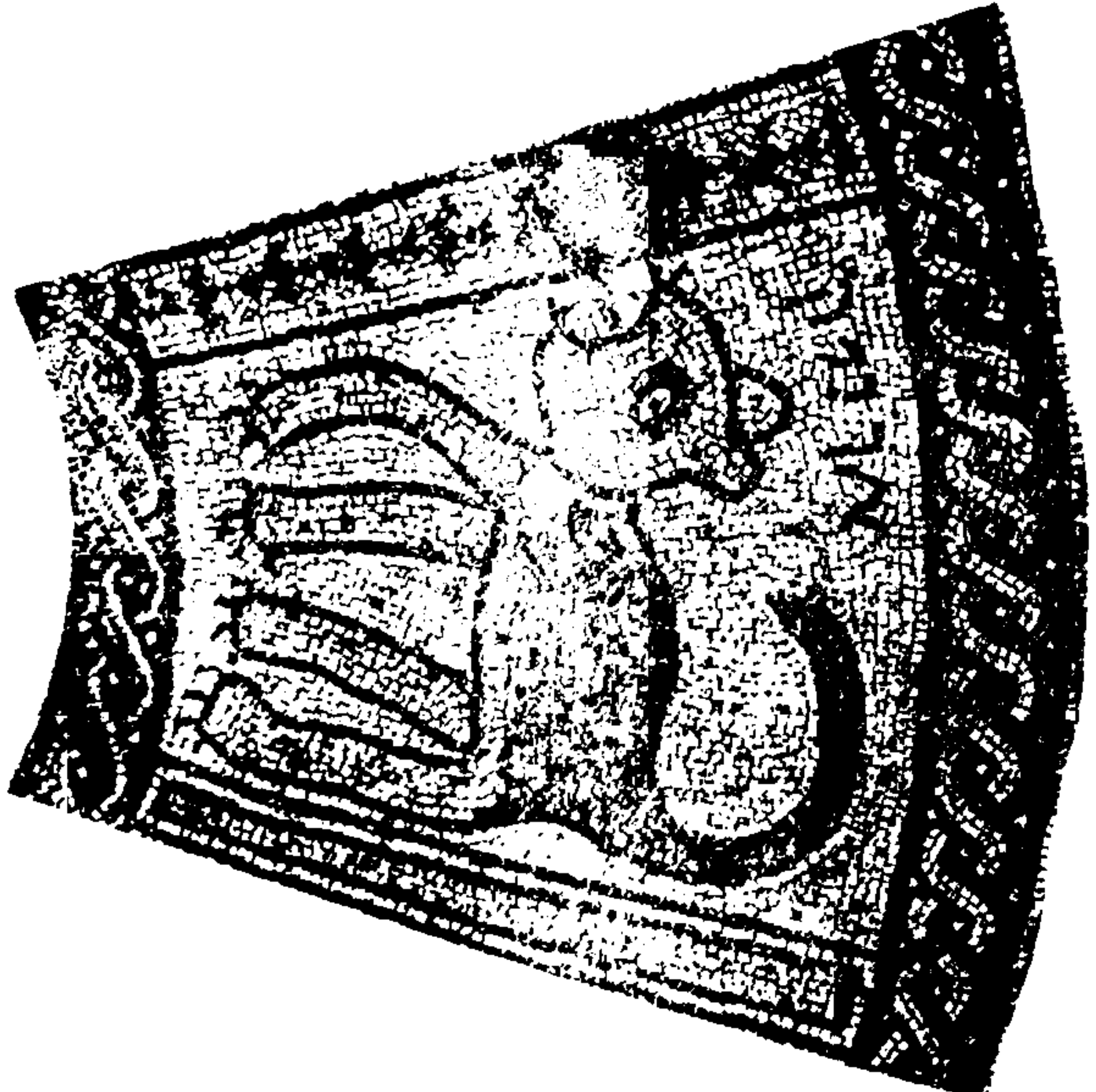

ו קום הארמים

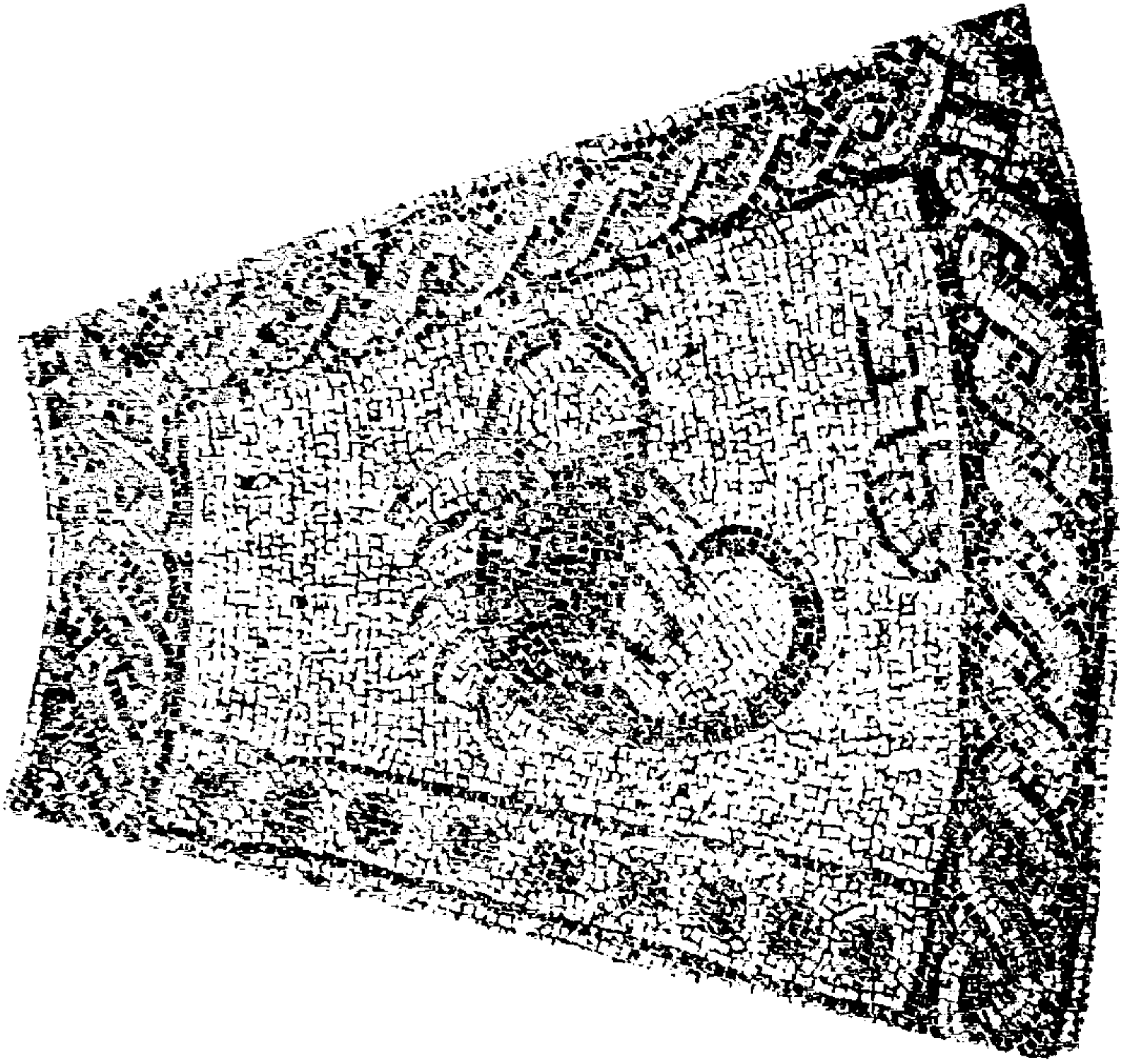
2 קרל בחולה

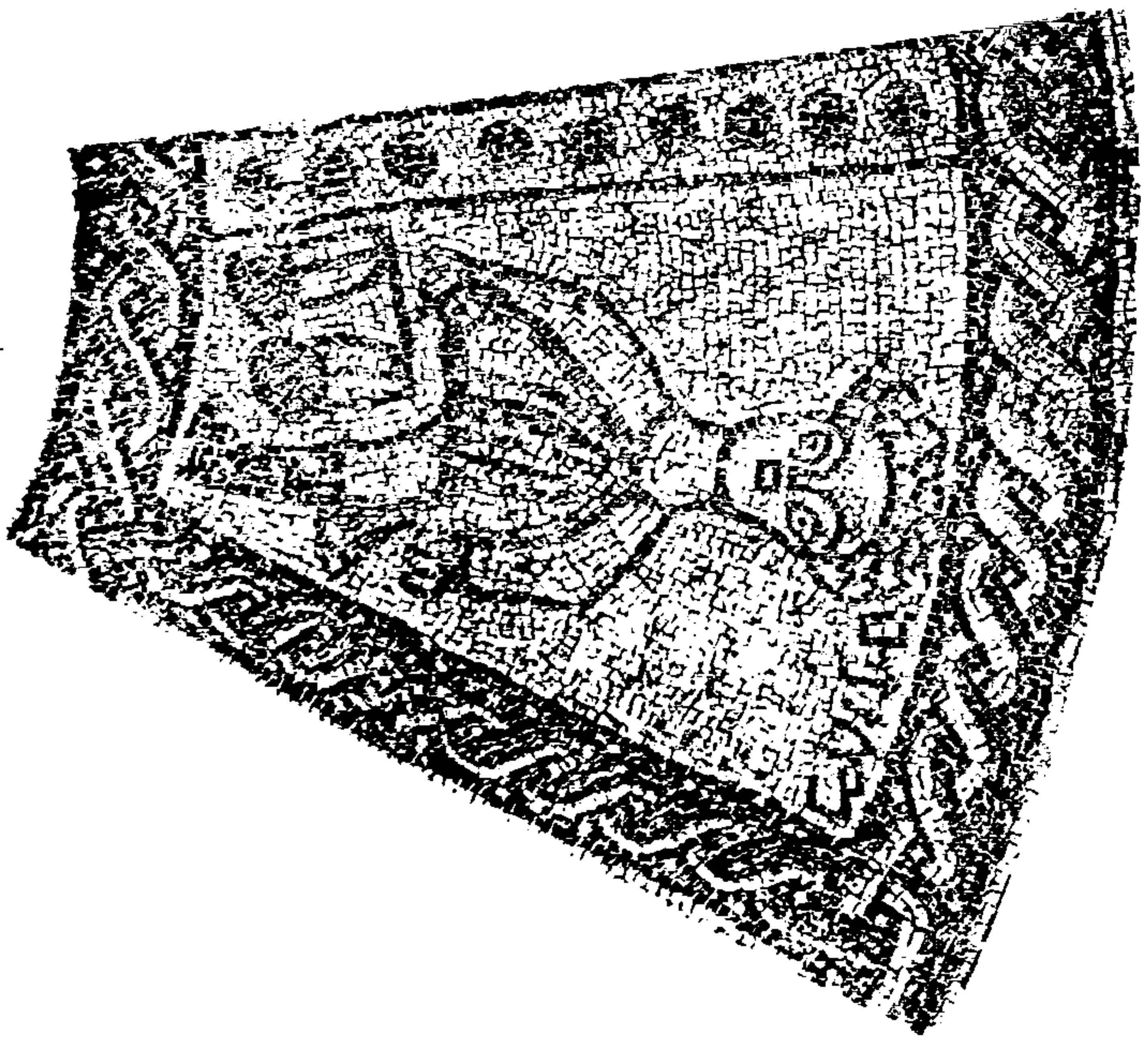
1 קרל חרדי

הקדמה

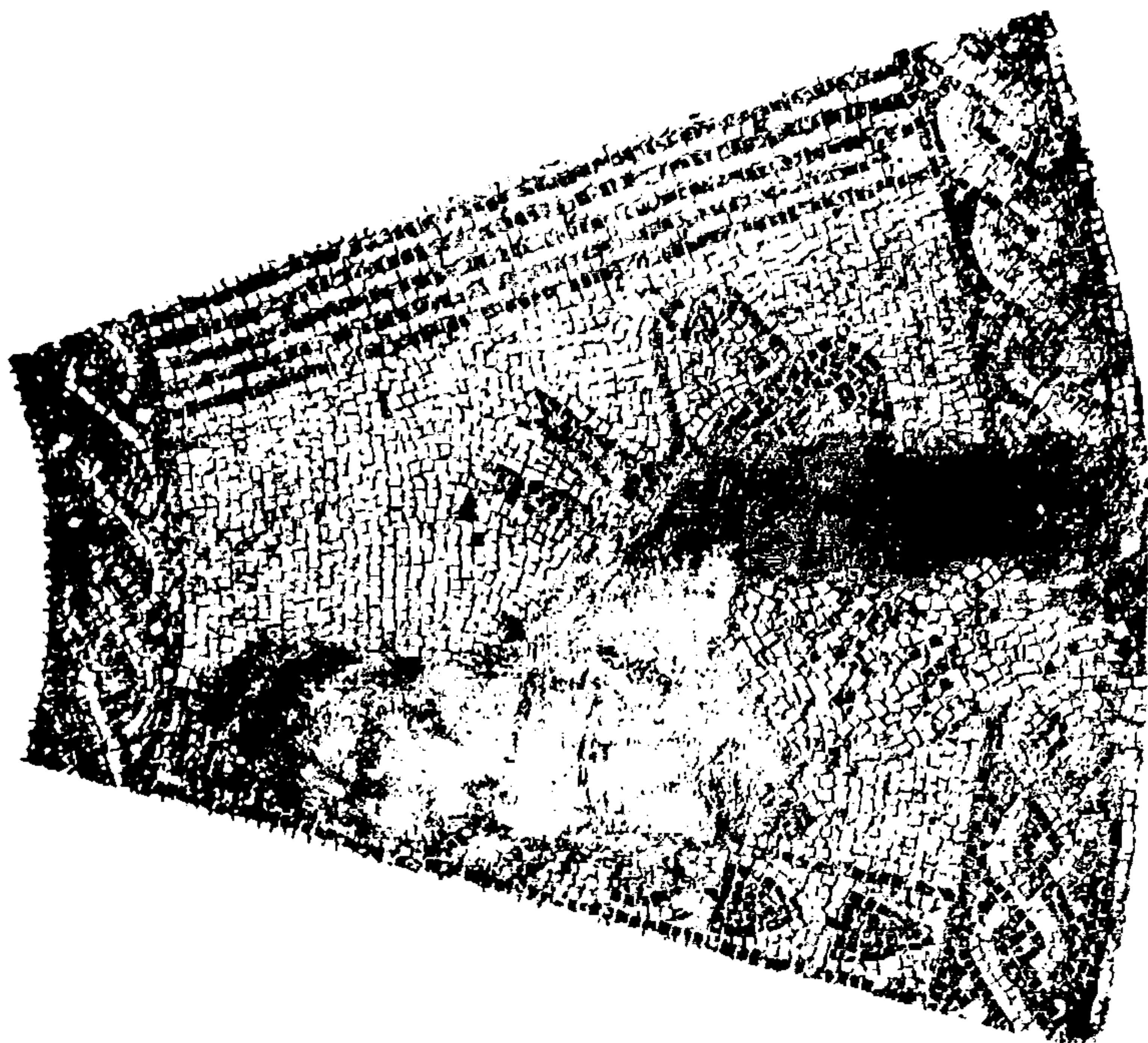

הקדמה

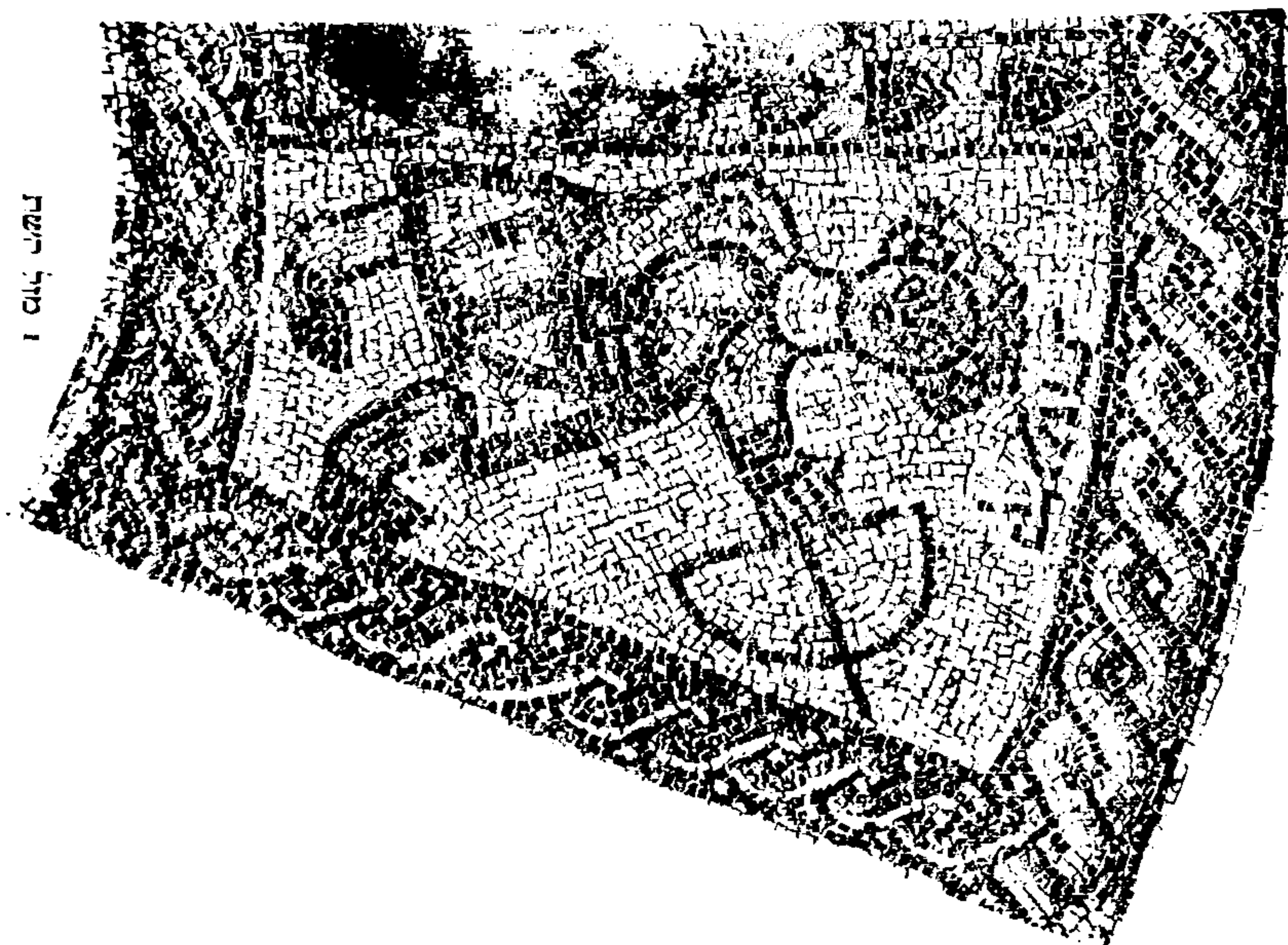

ג. מלך גלדי

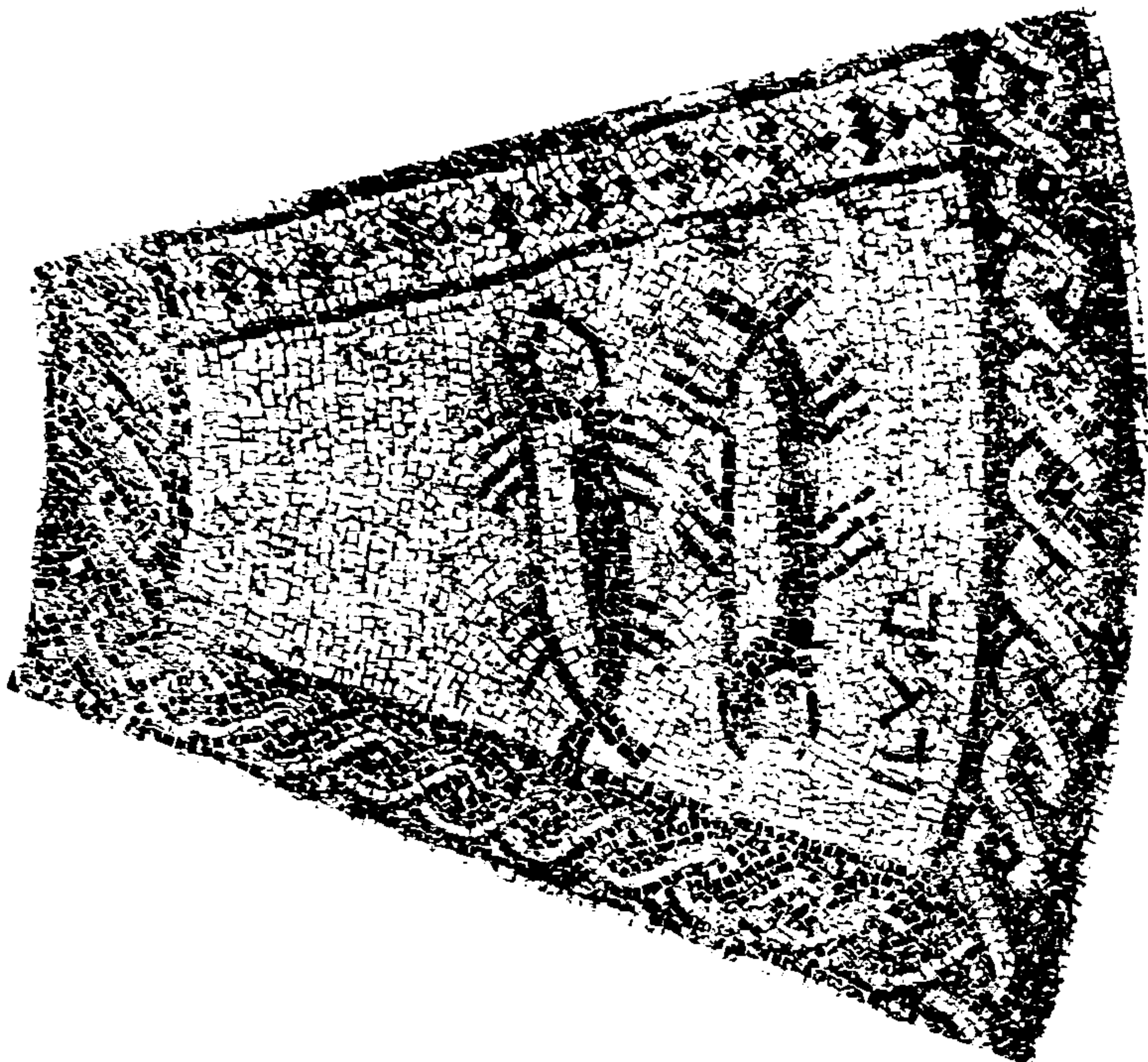

ד. מלך השת

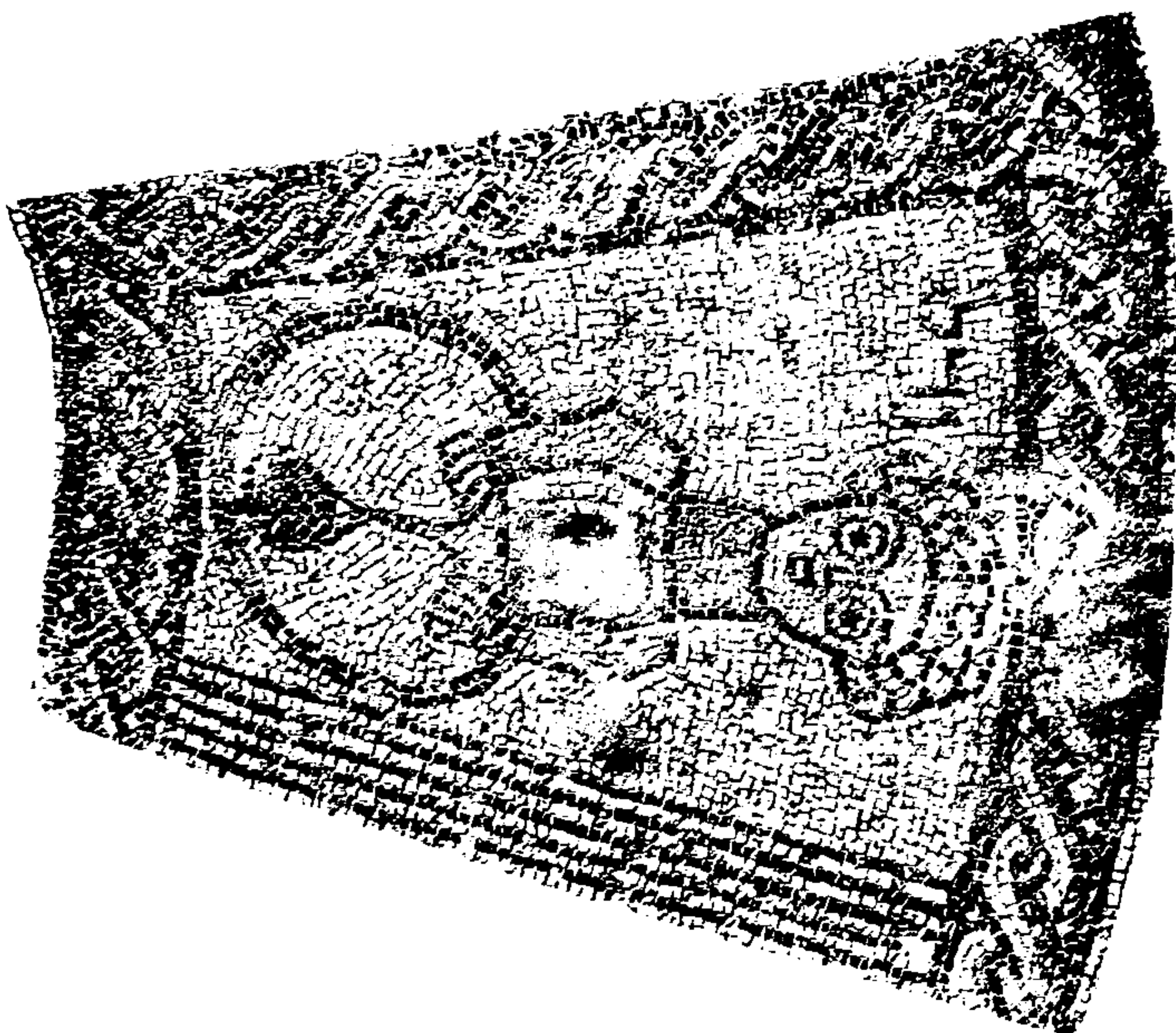

2 מוקל דגים

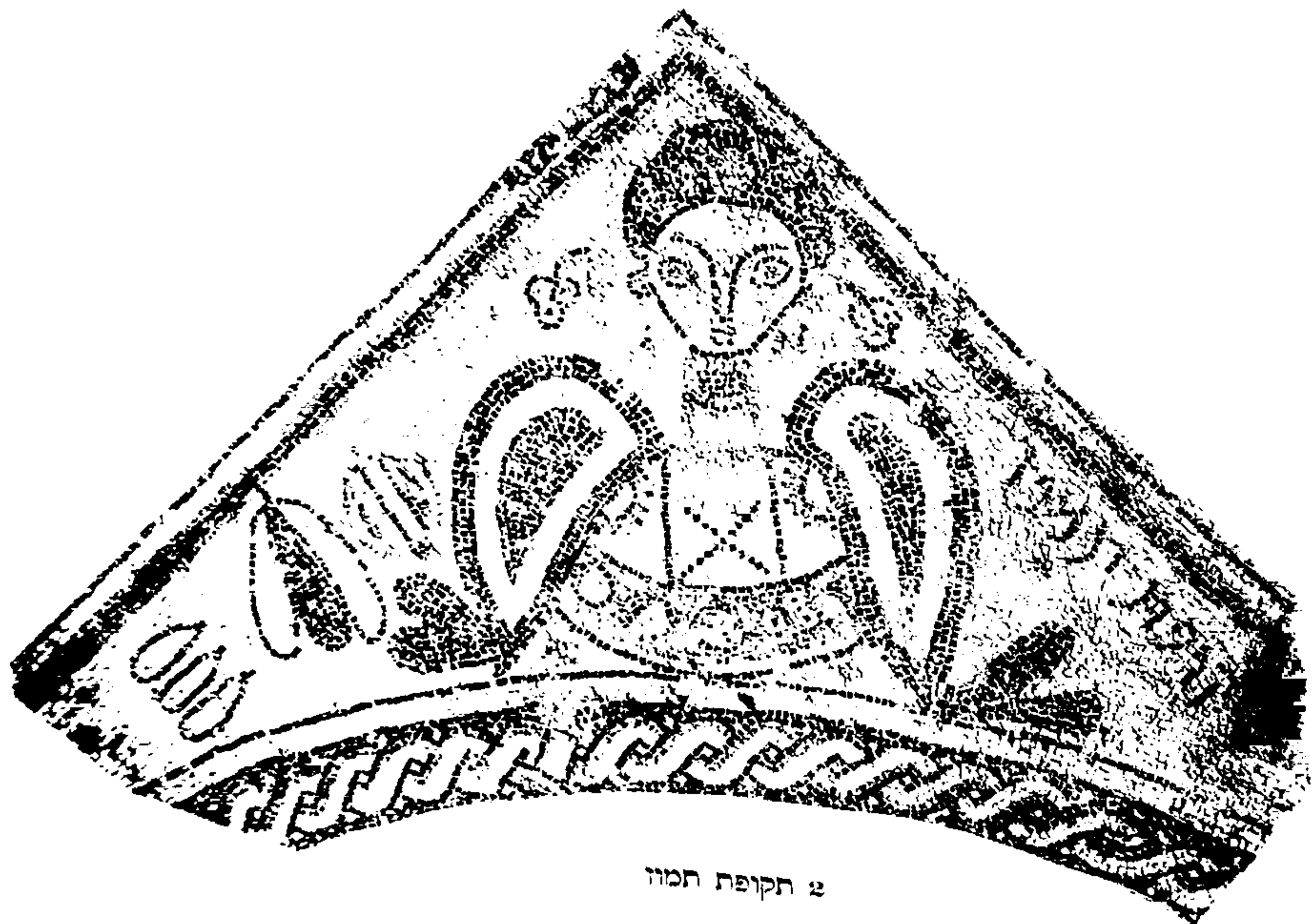
1 מוקל דג

1 תקופת ניסן

2 תקופת חמור

1 חקופת זשור

2 חקופת סבז

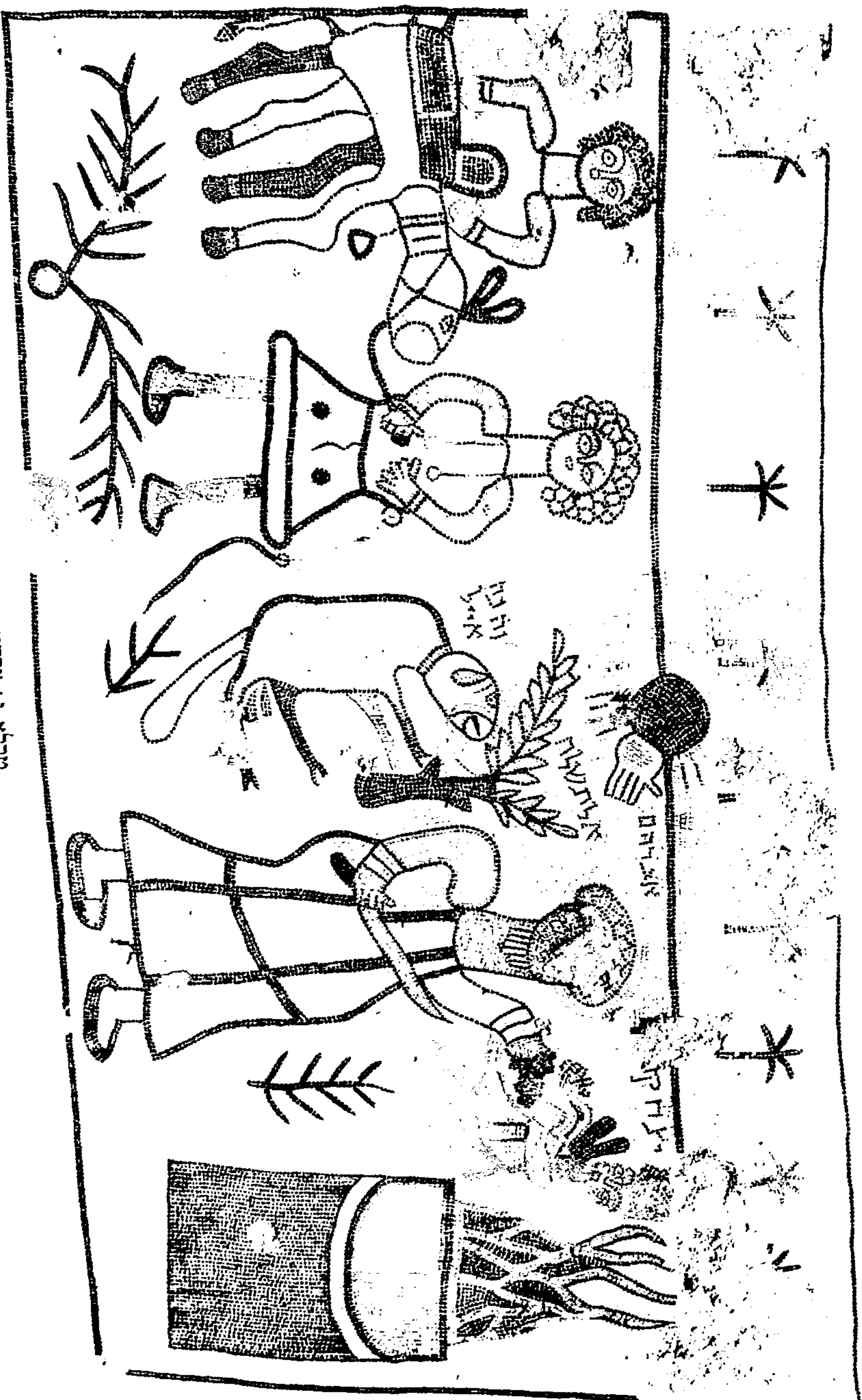

1 תקופת זרזו

2 תקופת טבר

טבלא ג: עקרת יצחק

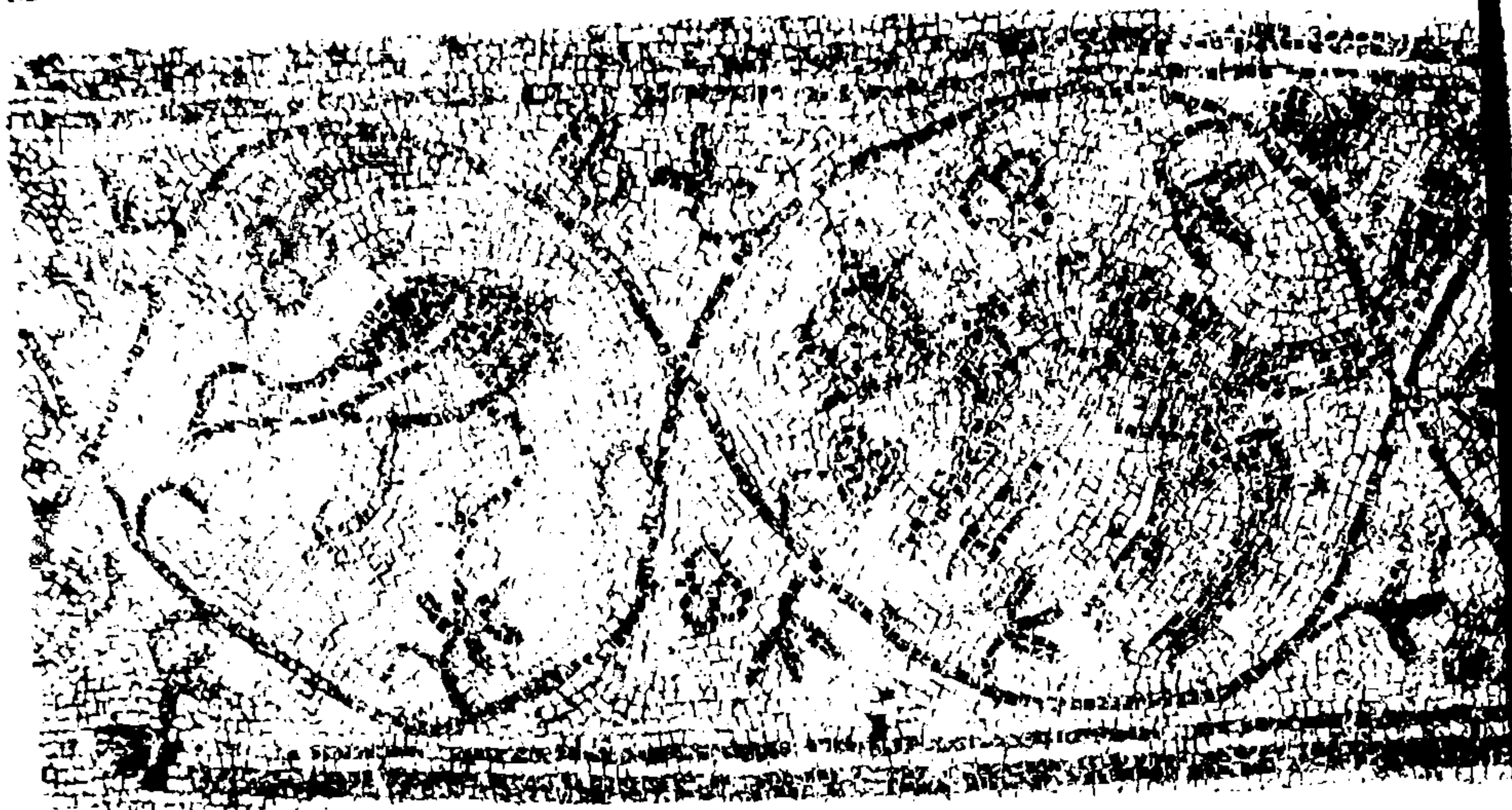

1 מעיור המסמרת בעד דרום

2 מעיור המסמרת בעד מזרח

1 מציורי המסגרת בצד מזרח

2 מציורי המסגרת בצד מזרח